

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ.

ГЕОГРАФІЯ БЕЛАРУСІ

Выданьне 2-ое, значна перапрацаванае і пашыранае.

ВЫПУСК I.

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ (Фізычная Географія).

ВІЛЕНСКАЕ БЕЛАРУСКАЕ ВЫДАВЕЦТВА Б. КЛЕЦКІНА.
ВІЛЬНЯ. 1922.

Да I-га выпуску.

2-ое выданьне „Географіі Беларусі“ зьявіцца ў сьве́т у відзе двох выпускаў. У пе́ршым выпуску, які выдае́цца цяпе́р, зьме́шчана найбольш переробленая і ў не́калькі разоў пашыраная частка кнігі — аб Прыродзе Беларусі (Фізычная Географія). Спадзяе́мся, што гэта дасьць магчымасьць карыстацца кнігаю ўжо ў працягу ле́тніх курсаў гэтага году, ды палягчыць набыцьцё яе́ для вучняў і тых, хто мае ўжо кнігу ў даўне́йшым выданьні, а хацеў бы ме́ць і найбольш зьме́неныя часткі цяпе́рашняга выданьня. Ў другім выпуску будуць зьме́шчаны аддзе́лы аб насяле́ньні Беларусі і яго гаспадарнай дзе́йнасьці, ды апісаньне паасобных краінаў Беларусі. Да другога-ж выпуску будзе дададзены кароткі бібліографічны сьпіс, альфабэтычны паказчык географічных найме́ньняў, спатыканых у кнізе, сьпіс рысункаў і агульны зьме́ст.

Выдаве́цтва.

Выпуск II-гі.

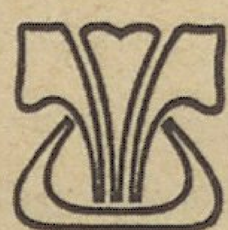
НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ і ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСЬЦЬ. АПІСАНЬНЕ ПААСОБНЫХ КРАІНАЎ БЕЛАРУСІ

ДРУКУЕЦЦА і ХУТКА ВЫЙДЗЕ Ў СЬВЕТ.

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ.

ГЕОГРАФІЯ БЕЛАРУСІ

ВЫДАНЬНЕ 2-ое,
ЗНАЧНА ПЕРАРОБЛЕНАЕ і ДАПОЎНЕНАЕ.

ВІЛЕНСКАЕ БЕЛАРУСКАЕ ВЫДАВЕЦТВА Б. КЛЕЦКІНА.
ВІЛЬНЯ. 1922.

Друкарня „Віленскага Выдаве́цтва“ Б. Клецкіна, Вільня, М.-Сцяпанаўская, 23.

Прадмова да 2-га выданьня.

Тры гады назад выйшла 1-е выданьне гэтае кнігі. Было яно спробаю стварэньня падручніка па географіі Беларусі, адпавядаючага найбольш гарачым патрэбам жыцьця беларускае школы. Рысы гэтае школы тады, аднак, толькі яшчэ пачыналі выяўляцца; гэта не магло не адбіцца на характары кнігі і было аднэю з прычынаў значных яé недахватаў. Ласкавыя ўвагі чытачоў кнігі і некаторых беларускіх навуковых працаўнікоў, асабліва-ж грунтоўны разбор кнігі, зроблены п. Язэпам Валадковічам, ды вéльмі цэнныя наказы беларускіх навуковых і пэдагогічных установаў далі мнé магчымасьць уплянаваць пераробку кнігі для другога яé выданьня. Выказуючы сваю найшчырэйшую падзяку ўспомненым асобам і ўстановам, мушу аднак адзначыць, што ня ўсé з зробленых пажаданьняў удалося цяпéр здзéйсьніць. Ня раз даводзілася чуць, прыкл., зразумéлыя вымаганьні, каб „Географія Беларусі“ была перароблена ў падручнік для малодшых ступéняў сярэдняе школы ды для ніжэйшае школы. На гэта, аднак, плян і характар кнігі, у якой зашмат ёсьць рэчаў досіць трудных для такога вéку і падгатоўкі, не дазвалялі. І ў другім выданьні кніга застаéцца празначанаю найбольш для досіць ужо інтэлігентнага чытача і вучня, маючы на мэце абслужыць перад усім вучыцялёў пачатковых школ і старэйшыя ступéні сярэдніх школаў ды тэхнікумы.

Ў другім выданьні зроблена шмат пераробак, асабліва ў пéршым аддзéле кнігі — фізычнай географіі, які блізка таго, што напісаны нанова. Аўтар зьвярнуў асаблівую ўвагу на гэтую частку з таé прычыны, што фізычная географія з кожным годам усё больш і больш віднае мéйсца займае ў географічнай навуцы, ды яшчэ таму, што матар‘ял з іншых частак географіі, прыкл. з экономічнае географіі, ў нашыя часы вéльмі хутка старэе і траціць вартасьць. Дзеля гэтага тут прыходзіцца ўвéсь час карыстацца толькі перадваéннымі фактамі і даннымі, хаця-б яны і не згаджаліся з цяпéрашнімі, часамі можа рабіць занадта гіпотэтычныя вывады; аб данных фізычнае географіі гэтага сказаць нéльга: яны шмат трывалéйшыя і пэўнéйшыя. Пры апрацаваньні аддзéлу аб прыродзе Беларусі прыходзілася мнé шмат карыстацца з гэткіх твораў: S. Wołłosowicz. Litwa i Białoruś. Budowa fizyczno-geograficzna. Warszawa. 1920; В. Семеновъ-Тянъ-Шанскій. Типы мѣстностей Европейской Россіи и Кавказа. Петроградъ. 1915; A. Rehman. Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich. T. II. Polska niżowa. Lwów. 1904. На гэтыя творы ёсьць адсылкі ў тэксьце.

Грунтоўна пераробдены і некаторыя іншыя аддзéлы, асабліва этнографічная характарыстыка насялéньня. Драбязгі па мéры магчымасьці выдзелены і надрукаваны вузéйшым шрыфтам. Увéдзена крыху новых рысункаў і картаграмаў; апошнія павінны прывучаць вучняў да картаграфіраваньня ўсвойваных географічных вéдамасьцяў. Рысункі паходзяць найбольш са збораў Таварыства Краязнаўчага ў Варшаве,

пры чым ле́пшыя з іх роблены з фотографіяў вядомага віленскага артыста-фотографа Яна Булгака. Апроч таго выкарыстаны некаторыя рысункі з кніг: Максимовъ—Днѣпръ; Сапуновъ—Рѣка Зап. Двина; Семеновъ—Верхнее Поднѣпровье и Бѣлоруссія ды іншых. Частка рысункаў рысаваны спэцыяльна для цяпе́рашняга выданьня.

Спадзяючыся, што паважаныя чытачы не адмовяць і ў дальне́йшым перасылаць мне сваé ўвагі аб кнізе, яé недахватах і пажаданых зьме́нах і дапаўне́ньнях, прашу ўсé гэтыя матар'ялы скіроўваць на адрас Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, Вострабрамская, 9. За ўсé ўвагі буду шчыра дзякаваць.

Травень. 1922.

Аркадзь Смоліч.

З прадмовы да 1-га выданьня (1919 г.).

Беларуская школа і курсы беларусазнаўства ня маюць ніякіх падручнікаў па географіі Бацькаўшчыны. Нацыянальны рух, шырокай ракою разьліўшыся па Беларусі за апошнія два гады, ўжо шмат це́рпіць ад таго, што ня толькі шырокая публіка, а навет шмат хто з маладых беларускіх працаўнікоў, ня маюць аб родным краі найпатрабне́йшых ве́дамасьцяў і часта навет ня ве́даюць, скуль іх могуць узяць. Урэшце масы беларусаў, прайшоўшых расе́йскія ды іншыя школы, яшчэ і дагэтуль глядзяць на родны край вачамі казённых вучэбнікаў. Беларуская маладзе́ж даве́давалася ў школе толькі аб тым, што яé Бацькаўшчына—гэта не́йкае адно балота; самае важнае ў ёй-гэта хвароба «каўтун», а па-за-гэтым больш няма нічога цікаўнага.

Атручаная такою «навукаю» беларуская маладзе́ж, як толькі станавілася на ўласныя ногі, старалася як найхутчэй уцякаць куды не́будзь з Бацькаўшчыны: ў Маскоўшчыну, Польшчу, Сыбір. А і тыя, якія заставаліся ў краі, працавалі найбольш для свайго толькі кутка, бо бачылі, які ён прыгожы, які багаты, як непадобен да казённых апісаньняў. Для ўсяго-ж краю працаваць баяліся, бо не маглі паве́рыць, успамінаючы школьную навуку, што гэты край можа быць здольным да самаістнаго жыцьця.

Вось-жа, калі-б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбе́йшае навуковае пазнаньне яé, ці асобных праяваў яé жыцьця, каб заахвоціліся шукаць і бачыць яé арыгінальнае хараство, дык-бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі-б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да сваé роднае многапакутнае старанды, такой простай і разам цудоўнай, навет у часы заняпаду свайго поўнай вялічу і схаваных сілаў, каб яны паве́рылі ў яé вялікую будучыну і дзеля будучыны гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады-б аўтар быў папраўдзе шчасьлівы.

Агульны агляд Беларусі.

УСТУП.

§ 1. ГЕОГРАФІЯ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ.

Навука географіі апісуе ўсю зямлю і краіны, на якія яна дзéліцца, іхні выгляд, прыроду, насялéньне і іншыя, спатыканыя на павéрхні зямлі, зьявішчы; пры гэтым яна стараецца вытлумачыць кожнае зьявішча яго сувязьзю з іншымі, ды такім чынам разгадаць тыя законы, якія кіруюць разьмяшчэньнем гэтых усіх зьявішчаў па павéрхні зямное кулі. Як і кожная з навукаў, яна роўна цікавіцца і вёскамі роднае для таго ці іншага географа старонкі, і далёкімі акеанічнымі астравамі.

Чалавéк, аднак, пазнаé далёкае і незнаёмае, раўнуючы яго да блізкога і знаёмага. Затым-жа навет той, хто цікавіцца толькі географіяю чужых краёў, павінен упéрад добра ведаць географію найбліжэйшае мяйсцовасьці; павінен вéдаць, далéй, географію сваé роднае староны, дзе ён радзіўся, вырас, працуе, дзе ляжаць косьці яго дзядоў, дзе жыць і працаваць будуць дзéці і ўнукі яго самога, дзе жыве той народ, з якога ён паходзіць, адным словам — географію Бацькаўшчыны. Знаючы географію сваé Бацькаўшчыны, ён ужо шмат лягчэй зразумéе географічныя зьявішчы якога хаця краю.

Але з паняцьцем Бацькаўшчыны ў нас зьвязуецца яшчэ і нéйкае цёплае, а іншы раз і вельмі гарачае пачуцьцё да нашае роднае староны. Кожын чалавéк любіць сваю Бацькаўшчыну, незалéжна ад вéлічу і хараства яé прыроды, ад яé багацьця і славы, ад таго дабрабыту, якім яна дарыць сваіх сыноў. Брадзячы жыхар паўночнае тундры любіць сваю суровую Бацькаўшчыну ня мéнш, чым жыхар яскравага, поўнага жыцьця і фарбаў, багатага паўдня. А гэткае замілаваньне змушае нас цікавіцца роднаю стараною, яé рэкамі, гарамі, лясамі, мéстамі, як цікавяцца кожным прадмéтам, якога любяць.

Урэшце, гатуючыся да практычнага жыцьця, мы, ў большасьці, зьбіраемся правéсьці яго ў родным краі, ахвяруючы Бацькаўшчыне сваé сілы. Адны з нас будуць працаваць на зямлі, другія—на фабрыцы, трэція—ў школах дый у навуцы; але ко-

жын будзе грамадзянінам свайго краю і сынам свайго народу. Знаць прыроду краю ды іншыя яго асаблівасьці кожнаму абавязкова патрэбна хаця-бы дзеля чыста практычных меркаваньняў.

З гэтага мы бачым, як чалавéку патрэбна навука географіі Бацькаўшчыны. Кожын вéдае, што для нас, беларусаў, Бацькаўшчынаю ёсьць Беларусь, край, дзе мы самі жывéм, дзе жывé Народ Беларускі, да якога мы налéжым. Географія Бацькаўшчыны для нас гэта—географія Беларусі.

§ 2. КАРТА БЕЛАРУСІ.

Калі мы захочам знайсьці і азначыць Беларусь на агульнай карце Эўропы, дык мусім вéдаць, што Беларускі Народ шчыльнаю масаю засяляе вялікі прастор зямлі ўсамай геомэтрычнай сярэдзіне Эўропы, на вялікай Эўрапéйскай раўніне, паміж Балтыцкім і Чорным Морамі, там, дзе цякуць вéрхнія Дняпро, Нёман, Дьзвіна, ды іх важнéйшыя прытокі, паміж 51° і 57° паўночнае шырыні і 40° ды 52° ўсходняе даўжыні ад Фэрро. На захад ад Беларусі жывуць народы—латыскі, літоўскі, нямéцкі і польскі; на паўдня жывуць украінцы, а на ўсход ды на поўнач ад Беларусі—маскоўцы, або велікаросы.

Кінем цяпéр вокам на карту Беларусі і пастараемся заўважыць хоць нéкалькі важнéйшых яé лініяў. Гэта дасьць нам нéйкае паняцьце аб Бéларусі, як аб суцэльнасьці, і дазволіць перайсьці да сьвéдамага разгляду яé частак, ды паасобных зьявішчаў яé прыроды і жыцьця (гл. карту 1).

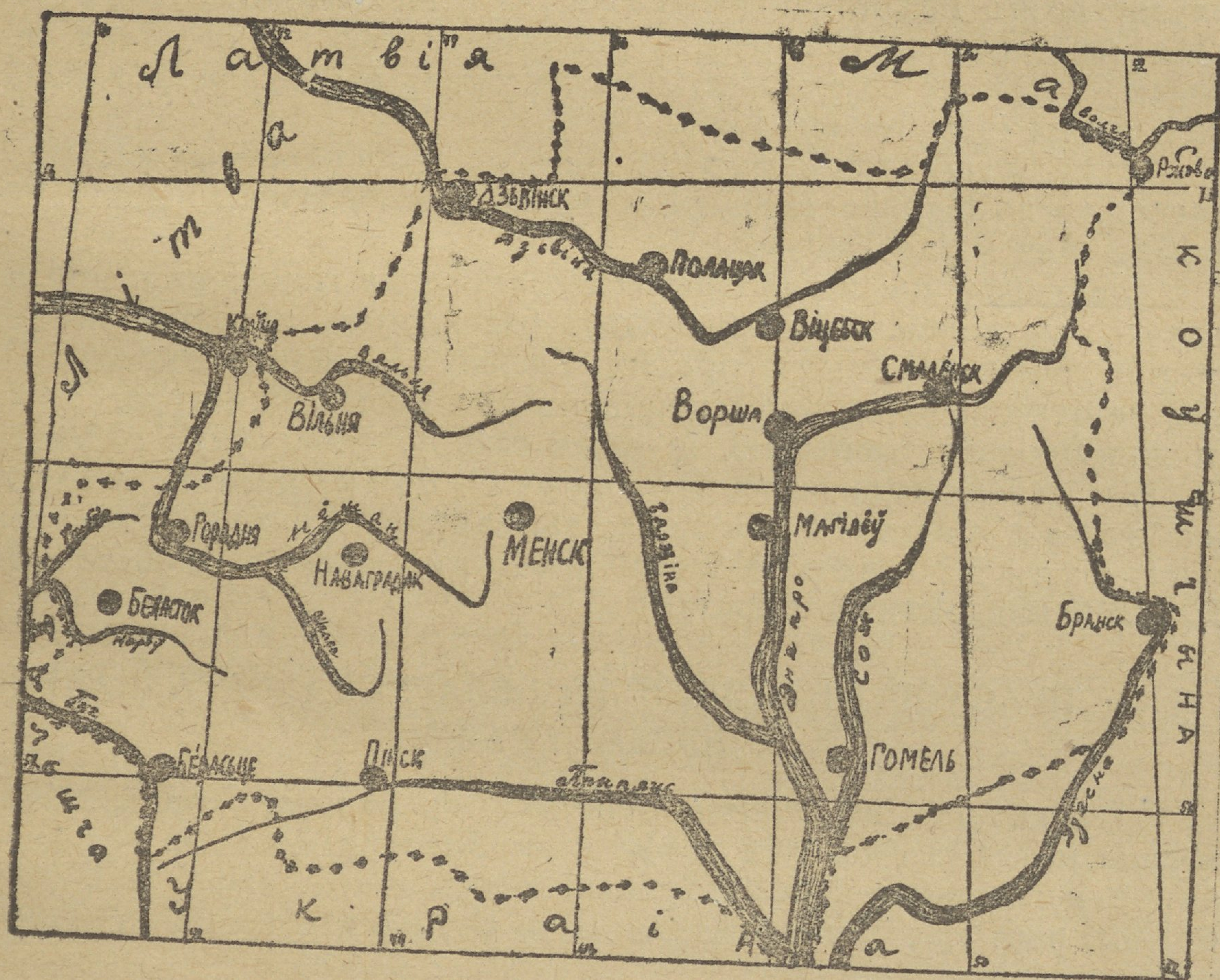
Пасярэдзіне Беларусі мы можам лёгка разглéдзіць фігуру Дняпра, які разам з сваімі прытокамі выглядае на нéйкае скрыўленае дрэва. Недалёка ад геомэтрычнага цэнтру Беларусі, каля мéста Воршы, Дняпро заламуецца пад простым кутом (як кажуць, робіць калéна); дагэтуль ён цёк на захад, цяпер-жа пачынае цякці на паўдня.

Пачатак Дняпра мы знойдзем аж на самай усходняй мяжы Беларусі: далéй на ўсход ужо Маскоўшчына. Адгэтуль цячэ ён праз стары Смалéнск і далéй на захад аж да самае Воршы.

Спусьцімся па Дняпры ўніз ад Воршы. Пабачымо тады прыгожы Магілéў, які раскінуўся на высокіх берагох Дняпра, вусьце Бярэзіны, Сожа, Прыпяці—вялікіх прытокаў Дняпровых. Вусьці Прыпяці таксама ляжыць ужо на мяжы Беларусі, але паўднёвай. Зьліўшыся з Прыпяцяю, Дняпро цячэ ў прасторы Украіны, і яго лéвы прыток, Дзясна, хоць і пачынаецца ў Беларусі і цячэць у значнай частцы па ўсходняй яé мяжы, але ўпадае ў Дняпро ўжо на Украіне. Заўважым фігуры пералічаных прытокаў Дняпра і тыя большыя гарады, што над імі, ці па суседству з імі знаходзяцца: Гомель на Сожы, Мéнск на захад ад Бярэзіны, Пінск ля Прыпяці, ды Бранск над Дзясною.

Дняпро разам з сваімі вялікімі прытокамі абыймае палавіну Беларусі—паўднёва-ўсходнюю. На захад ад яго вадазборніка ляжаць вытакі вялікіх рэкаў, што цякуць у Балтыцкае мора.

На паўдня ад Ме́нску пачынаецда прыгожы сьве́тлы Нёман. Выкручуючыся, як вуж, між лясоў і гораў заходняе Беларусі, плыве́ ён, наагул кажучы, на захад аж да самае Горадні; абняўшы яе з двох бакоў, павяртаецца ён на поўнач і адыходзіць ад нас у Літоўскую зямлю, каб праз яе́ трапіць у мора. Пад Коўняю спатыкаецца ён з прыгожаю Вяльлёю. А тая, пачаўшыся на поўнач ад Ме́нску, гэтак сама, як і Нёман, выкручуецца між

Рыс. 1. Галоўныя рысы карты Беларусі.

лясістых узгоркаў, прыхарошуе сабою Вільню і яе цудоўныя ваколіцы, ды таксама кіруецца ў Літоўскую зямлю, каб сустрэцца гэнам з Нёмнам

Ме́нск, як мы бачым, ляжыць у сэрцы Беларусі. З яго ваколіцаў па вялікім жылам-рэкам разносяцца воды ўва ўсе́ бакі Беларусі, ў ім крыжуюцца і экономічныя і культурныя шляхі Беларусі; за тое і стаўся ён сталіцаю Беларусі.

Паўночную Беларусь праразае Дзьвіна. Пачынаецца Дзьвіна на паўночнай мяжы Беларусі, і цячэ упе́рад пад Ві-

цебск (вялікае і старое места, ляжыць вёрст 80 на поўнач ад Воршы), а адтуль, заламаўшыся блізка таго, што пад простым кутом, — пачынае плысьці на паўночны захад. Праплыўшы міма Полацку, гэтае калыскі старое беларускае дзяржаўнасьці, ды міма грознае крэпасьці Дзьвінску, яна ўваходзіць у зямлю Латышоў, а праз яе даходзіць да мора, да Рыжскае Затокі.

На самым паўночным усходзе мяжа Беларусі даходзіць да верхняе Волгі пад Ржэваю, а якраз на проціле́жным баку Беларускае Зямлі, на паўднёвым яе́ захадзе, да беларускіх ме́жаў прытыкаецца шырокі, балоцісты Буг. З не́тры Белаве́жскіх лясоў выпаўзае да яго на спатканьне Нарва з сваім прытокам Бабром. Ужо на захад ад Беларусі, ў Польскай зямлі, зьліваюцца яны разам. І тут, як на ўсходзе, беларус заняў вярхоўі вялікіх рэкаў, пакідаючы нізы іншым народам.

Над Бугам стаіць Бе́расьце, моцная да нядаўных часоў крэпасьць, а ля Нарві — вялізарнае ме́ста Беласток, найбольшае фабрычная ме́ста Беларусі.

Заўважыўшы згруба рысы пералічаных галоўных рэкаў Беларусі, ды важне́йшых яе́ ме́стаў, бяз клопату патрапім мы абве́сьці, хаця-б прыблізна, прастор Беларусі на карце Эўропы. Перад нашымі вачыма вырысуецца нейкая масыўная фігура, крыху прыпамінаючая трапэцыю, ці можа сяке́ру. Зьме́раўшы яе ўдоўжкі мы даве́даемся, што Беларусь цягнецца з усходу на захад каля 700 вёрст; зьме́раўшы ўпоперак—атрымаем каля 550 вёр. А ўсяго прастору Беларусь займае каля **300.000 квадратных вёрст.**

§ 3. ПРАСТОР і НАСЯЛЕ́НЬНЕ БЕЛАРУСІ Ў ПАРАЎНАНЬНІ З ІНШЫМІ КРАЯМІ.

Прастор, які займае Беларусь, як бачым, немалы. Пераве́ўшы на дзесяціны гэта будзе каля 30 міліёнаў дзесяцін. Сярод культурных краёў ня шмат ёсьць такіх, якія-б ме́лі зямлі больш, чым мае Беларусь; большая частка дзяржаваў у Эўропе займае ме́ншы прастор.

Цікава, што роўна з Беларусяю, а часамі й ме́нш зямлі маюць такія навет народы, якія лічацца цяпе́р найдужэйшымі (калі ня лічыць, ве́дама, іхніх калёніяў), як прыкл. Англія (314 тыс. кв. клм.), Італія (257 тыс. кв. клм.). Наагул, больш за Беларусь зямлі маюць усяго толькі 10 эўрапе́йскіх дзяржаваў. Няме́ччына мае зямлі ў $1\frac{1}{2}$ разы больш, Францыя ў 2 разы, гэтак сама блізка і Украіна, а Маскоўшчына (лічачы толькі прастор, засе́лены самымі маскоўцамі)—ў 6 разоў большая за Беларусь.

З другога боку не́калькі дзесяткаў эўрапе́йскіх дзяржаваў маюць зямлі па ме́нш за Беларусь. Грэцыя і Чэхія маюць аж у 2 разы ме́нш зямлі, чым у нас, Баўгарыя — ў 3 разы; а нашыя суседзі Латвія, Літва і Эстонія—ў 5—7 разоў ме́ншыя за Беларусь;

урэшце Галяндыя і Бэльгія ме́ншыя па прастору за Беларусь у 10 разоў.

Шмат зямлі ёсьць у Беларусі, ды рэдка народ у ёй жыве́. Большая часьць зямлі ляжыць у нас пад бесканечнымі лясамі, пад дзікім балотам. Ворнае зямлі ў нас ня шмат, дый на тэй, якая ёсьць, гаспадарыць наш земляроб блага, бо ляпе́й ня ўме́е. Вось-жа і жыло на ўсім прасторы Беларусі перад вайною ўсяго толькі 14 міліёнаў людзе́й. Праўда, насяле́ньне ў нас дужа шыбка прырастае, — за 5 гадоў прырастае яно на $^{1}/_{10}$ (па 2% ў год). Дык, калі-б усё было спакойна, цяпе́р на Беларусі было-б мо' якіх 16, калі ня больш, міліёнаў насяле́ньня. Але здарылася вайна, шмат беларусаў загінула ў бітвах, ад хваробаў і ран, шмат разсыпалася па сьве́це, а найбольш, бо не́шта аж каля 3 міліёнаў, людзей, было выселена расе́йскім урадам з Заходняе Беларусі—ў глыбіню Расе́і, ў бе́жанства. Вось-жа гэтыя прычыны зрабілі тое, што цяпе́р у Беларусі жыве́ць не 16 міліёнаў, а, як аблічаюць некаторыя аўтары, ўсяго толькі **каля 10 міліёнаў жыхараў**.

У Заходняй Эўропе, пры тамашняй гушчыні насяле́ньня, на гэткім прасторы жыло-б можа міліёнаў 40—50, калі ня больш, народу.

Дзеля гэтага па ліку насяле́ньня эўрапе́йскія дзяржавы ўжо ня ў 2 разы большыя за Беларусь, а ў 3, 4 і 5 разоў; Няме́ччына-ж большая навет у 6 разоў (мае каля 60 міл. насяле́ньня). Англія мае жыхараў у 5 разоў больш, Францыя і Украіна — ў 4 разы, Італія ў 3 разы, Румынія ў $1^{1}/_{2}$ разы. Аднак Чэхія і Югаславія маюць насяле́ньня блізка што роўна з Беларусяю (11—12 міл.). Іншыя-ж эўрапе́йскія краі маюць насяле́ньня шмат ме́нш за Беларусь: Грэцыя, Швэдзія, Галяндыя, Баўгарыя — ў 2 разы, Фінляндыя, Літва—ў 3—4 разы ме́нш, а Латвія, Эстонія ды інш. ў 7—10 разоў ме́нш. Значыць па агульнаму ліку жыхараў Беларусь таксама досіць высака стаіць у сьпісе эўрапе́йскіх краёў —прыблізна на 12 ме́йсцы.

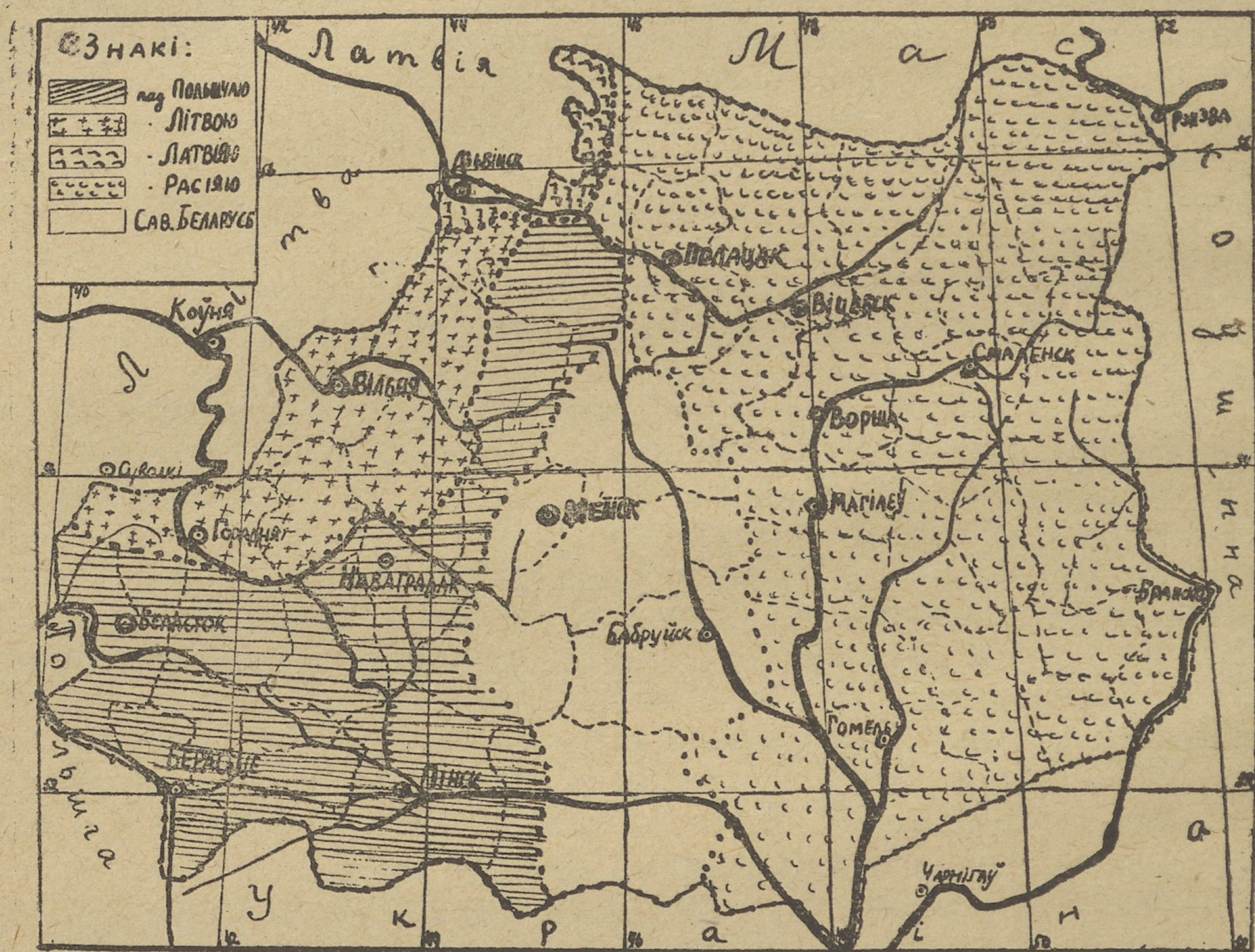
За тое з боку гушчыні насяле́ньня Бе́ларусь стаць далёка ззаду за перадавымі культурнымі старонамі Эўропы. У Беларусі на 1 кв. вярсьце́, кругом бяручы, жыве́ усяго **каля 30—35 чалаве́к**. Радзей, чым у Беларусі, народ жыве́ вось у якіх краёх Эўропы: ў Маскоўшчыне, Латвіі, Эстоніі, Швэдзіі, Фінляндыі і інш.

У Фінляндыі на 1 кв. вярсьце́ жыве́ць усяго 10 чалаве́к. Аднак старонка гэтая ве́льмі культурная, дый людзі там багата жывуць. А гушчыня невялікая выходзіць затым, што шмат прастору займаюць вялікія вазёры ды горы, ды яшчэ паўночная тундра, саўсім блізка бязьлюдная, якая нале́жыць да Фінляндыі. Але-ж і ў Беларусі, каб ня лічыць бязьлюдных прастораў, занятых нашымі вялізарнымі пале́скімі балотамі ды пушчамі, дык бы гушчыня насяле́ньня выйшла-б большая. Усё-ж гушчыню насяле́ньня ў Беларусі прыходзіцца прызнаць малою. Некаторыя

вучоныя думаюць, што малая гушчыня насяле́ньня была галоўнай прычынаю палітычнага і культурнага заняпаду Беларусі; і ў гэтым, здае́цца, шмат праўды,

§ 4. АДМІНІСТРАЦЫЙНЫ і ПАЛІТЫЧНЫ ПАДЗЕ́Л БЕЛАРУСКАЕ ЗЯМЛІ.

Перад вайною 1914 году ўся Беларусь наляжала да Расе́і і была падзе́лена на губэрні ды паве́ты. Усіх беларускіх паве́таў было 62—65. Яны ўваходзілі ў склад губэрняў: Віленскае, Віцебскае,

Рыс. 2. Палітычны падзе́л Беларусі ў 1920 г.

Горадзенскае, Ме́нскае, Магіле́ўскае, Смале́нскае і Чарнігаўскае. Апроч гэтага і некаторыя суме́жныя паве́ты іншых губэрняў наляжалі да Беларусі.

Міравыя умовы, якімі закончылася вайна, што вялася праз 6 гадоў на нашай зямлі, падзялілі Беларусь паміж 5-ма дзяржавамі. Латвія атрымала пагранічныя зе́млі ў паве́тах Дзьвінскім, Ілукштанскім, Дрысенскім, Люцынскім і Се́бежскім, усяго каля 6 тыс. кв. вёр. з 150 тыс. беларускага насяле́ньня. Паўночна-заходняя частка Беларусі (Віленшчына) адыйшла была да Літвы,

але цяпе́р занята Польшчаю. Тут больш міліёна людзе́й на 30 тыс. кв. вёр. Усяго-ж пад Польшчаю цяпе́р фактычна ёсьць больш 100.000 кв. вёр. прастору, а значыць цэлая траціна Беларусі. Да таго-ж гэта якраз заходняя частка Беларусі, якая перад вайною была найбольш культурнаю, густа насе́ленаю і сьве́дамаю нацыянальна. Цяпе́р-жа жыве́ тут усяго каля 3.000.000 людзе́й.

Шэсьць цэнтральных паветаў Беларусі: Ме́нскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Бабруйскі, Мазырскі і Слуцкі твораць у данным часе самастойную рэспубліку, знаходзячуюся ў фэдэрацыі з Расе́яю, Саве́цкую Беларусь. Займае яна прастору каля 50 тыс. кв. вёрст і мае больш як $1^1/_2$ міліёны насяле́ньня. Гэта аднак ёсьць толькі шостая частка ўсяе́ Беларусі.

Уся-ж Усходняя Беларусь да гэтага часу злучана безпасярэдна з Расе́яю. Па свайму прастору і ліку насяле́ньня гэтая частка найбольшая, ды, здае́цца, мала што ме́ншая ад усіх іншых частак Беларусі, ўзятах разам. (гл. карту 2).

Такі палітычны падзе́л Беларусі не апіраецца ні на якія географічныя асновы. Ме́жы новых дзяржаваў праве́дзены па жывому це́лу Беларусі, дзе́лячы краіны, якія найцясьне́й зьвязаны між сабою і прыроднымі і экономічнымі і культурна-гістарычнымі варункамі, ня кажучы ўжо аб тым, што ўсе́ яны наймацне́й зьвязаны з боку этнографічнага, бо ўва ўсіх пяцёх кавалках, на якія парэзана Беларуская Зямля, жыве́ць адзін і той самы Беларускі Народ.

Дзеля такое штучнасьці сучаснага палітычнага падзе́лу Беларусі мы ня будзем браць яго пад увагу ў дальне́йшым выкладзе. Але трэба сказаць, што і даўне́йшыя адміністрацыйныя дзяле́ньні Беларусі, гэтыя расе́йскія губэрні ды навет паве́ты, таксама былі досіць штучнымі творамі. Суцэльныя з усіх паглядаў краіны яны рэзалі на часткі, а злучалі разам саўсім непадобныя да сябе мяйсцовасьці. Дзеля таго, аднак, што дагэтуль усе́ навуковыя данныя аб Беларусі адносіліся да даўне́йшых расе́йскіх адміністрацыйных адзінак (паве́таў), мы, апісуючы Беларусь, тымчасам змушаны будзем так сама апірацца на гэтых адзінках. Мы будзем найчасьце́й апісаваць асобныя паве́ты, зграмаджуючы іх у буйне́йшыя адзінкі на аснове іхняе прыроды ды іншых адзнакаў.

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ.

(ФІЗЫЧНАЯ ГЕОГРАФІЯ).

РАЗЬДЗЕ́Л I.

Выгляд паве́рхні зямлі.

§ 5. АГУЛЬНЫЯ ЎВАГІ АБ ПРЫРОДЗЕ БЕЛАРУСІ.

Прырода Беларусі ня вызначаецца гэткаю яскравасьцяю фарбаў, зьме́ннасьцяю вобразаў і ня робіць, можа, на старонь-няга чалаве́ка гэткіх моцных уражаньняў, як прырода шмат якіх краёў тропічных, горных, ці прыморскіх. З гэтага боку яна мае шмат супольнага з краямі Ўсходняе Эўропы; ле́жачы на раўніне, ў досіць халодным ужо клімаце, гэтыя краі, раўнуючы прыкл. да Заходняе ды Паўднёвае Эўропы, адзначаюцца аднавобразнасьцяю свае́ прыроды, сваіх краявідаў.

Шмат якія вялікія ды грозныя зьявішчы прыроды, як прыкл. трасе́ньні зямлі, вулканы і інш. у нас саўсім не здараюцца. Не пабачым мы ў сябе і высокіх гораў, бязьме́жнага мора, пустыні; хочучы ўгле́дзіць гэтыя зьявішчы мы павінны будзем е́хаць у сусе́днія з намі краі, а то навет і дале́й.

Гле́дзячы на нашую старану з вышыні птушынага лёту, мы ўбачым аграмадную, ў большасьці лясістую р а ў н і н у. Захад і поўнач яе́ вышэйшыя, з моцна няроўнаю, ўзгоркаватаю паве́рх-няю зямлі; поўдзень-жа Беларусі ўяўляе з сябе́ балоцістую роўную нізіну. Сярод зялёных пушчаў ды пяшчаных узгоркаў блішчаць люстры нязьлічоных вазёраў. Серабрыстыя йстужкі вялікіх рэкаў прарэзуюць край ува ўсіх кірунках. Ад сярэдзіны Беларусі яны разьбягаюцца ў два бакі, нясучы свае́ воды ці то ў Ч о р н а е, ці ў Б а л т ы ц к а е М о р а, якія відны далёка за ме́жамі Беларусі, за Украінскай ды Літоўскай і Латыскай зямлёю.

Гэтак выглядае наш край здалёку, ды з птушынага лёту. Зблізка выглядае ён іначай. Таго, хто ўгле́дзіцца ў прыроду Беларусі, ўслухаецца ў яе́ жыцьцё, каго ахопіць яна сваімі тонамі і настроямі, той зьдзівіцца багацьцю і зьмястоўнасьці яе́ формаў, глыбіні і значнасьці яе́ зьявішчаў. Прыроду паўночнае Беларусі, якая дала натхне́ньне Міцке́вічу, ў кожным разе не́льга лічыць аднастайнаю. Краявіды адзін за аднаго прыгажэйшыя зьмяняюцца тут ве́льмі хутка, мала што ня з кожным заваротам дарогі, кож-

ным узгоркам і лагчынаю. Паўднёвая, нізінная Беларусь, больш аднастайная, захапляе таёмнаю шырачынёю сваіх вобразаў, а часта дзікім і некранутым характарам сваé прыроды.

Беларусь, як мы ўжо заўважылі, абыймае вéрхнія часткі вадазборнікаў нéкалькіх вялікіх рэкаў Эўропы: Дняпра і яго прытокаў, Нёмна, Вяльлі, Дзьвіны, Нарві і ін., але не займае ні аднаé ракі ў цэласьці аж да яе вусьцяў, ня мае доступу да мора. Гэта, бязумоўна, мéла сваё палітычнае значэньне ў гісторыі Беларусі. Але ня трэба забывацца, што такое палажэньне Беларусі на скрыжаваных між сабою вададзéлах Эўропы, павінна было вéльмі моцна адбіцца і на прыродзе Беларусі, надаючы ёй шмат характэрных рысаў ды рэзка адзначаючы яé ад прыроды якраз найбольш блізкіх і сусéдніх краёў, як прыкл. Латвіі і Украіны.

У далéйшым мы ня раз пераканаемся, што прырода Беларусі на ўсім яé вялізарным прасторы мае шмат супольных характэрных адзнакаў, якія адрожнююць яé ад прыроды сусéдніх краёў. Гэта адносіцца і да беларускіх рэкаў, і узгоркаў, і да беларускага сіняга, як вочы дзяцéй беларускіх, нéба, і да ўсяго характару беларускага краявіду, і нашага ў мéру мягкога клімату, і ўрэшце —жывое прыроды.

Разгляд прыроды Беларусі мы пачнéм з апісаньня будовы і выгляду павéрхні зямлі ў Беларусі, ад якіх моцна залéжаць усé іншыя бакі жыцьця нашае прыроды.

§ 6. ВАЖНÉЙШЫЯ ТЫПЫ БЕЛАРУСКІХ КРАЯВІДАЎ.

Пераяжджаючы праз Беларусь уздоўж і ўпоперак яé, мы будзем бачыць шмат краявідаў—і падобных да сябé, і вéльмі розных між сабою. Разглéдзім больш характэрныя з іх.

На паўдня ад мяжы Беларусі, ўжо ў Украіне, ляжаць **стэпы**. Тамака, як выйсьці ў поле, перад вачамі адкрываюцца вялізарныя роўныя і бязьлéсныя прасторы; бывае, што ідзе і дрэўца не пабачыш, ані ўзгорачка, да якіх мы гэтак прызвычаіліся ў Беларусі. Роўнае, як стол, поле йдзе ў даль, аж пакуль ня зьліваецца з нéбам, аж да самага гарызонту. І толькі дзе-ня-дзе трапляюцца глыбокія, з вéльмі стромкімі, проста навет стацьцявымі берагамі, — равы-яры, якіх папракопавала вада, што зьбіралася з гэнага вялізарнага поля—стэпу. Равы гэтыя бягуць да рэчкі, якая плыве па шырокай даліне, адгранічанай з абоіх бакоў высокімі ды стромкімі сьцéнамі—берагамі, на вéрсе якіх сьцéлецца роўнае стаповае поле. Глянуўшы зьнізу, ад рэчкі на тыя сьцéны-берагі, здаéцца, што гэта такія самыя горы, як і ў нас бываюць; іхняя вышыня даходзіць іншы раз да сотні і больш сажанёў. Але гэтак выдаé толькі зьнізу: узышоўшы на такую „гару“ мы пабачым вакола сябé ўсё тое самае стаповае роўнае поле. Між іншым вéдаем мы ўсé добра, што ў стапох зямля вéльмі ўраджайная; ляжыць там таўсты пласт чарназёму, па аршыну, дый больш

таўшчынёю, дык яго і гнаіць ня трэба, і ўсё роўна збожжа родзіць, як ня трэба ляпéй.

У Беларусі нідзе мы такіх стэпаў ня знойдзем, бо пачынаюцца яны якраз за нашаю мяжою, за р. Дзясною. На наш бок Дзясны праўдзівых стэпаў ужо няма; ёсьць толькі ў пауднёвай ды асабліва ў паўднёва-ўсходняй Беларусі, ў Чарнігаўшчыне гэт. зв. **лесастэпы**. Там, дзе яны цяпер знаходзяцца, нéкалісь так сама ляжалі бязьлéсныя стэпы. Але з часам пакрысé сталі зьяўляцца малéнькія зарасьнікі ліставых дрэваў; з зарасьнікаў пасьля павырасталі гаі ды лясы, і на мéйсцы даўнéйшага стэпу запанаваў лéс. Вільгаці тут і ранéй было больш, чымся ў паўднёвым стэпу (бо бліжэй да мора), а як пайшлі лясы, дык яшчэ яé пабольшала. Вада павыкопавала шмат новых яроў і павыпаласкавала з чарназёму шмат яго частак, найбольш пажыўных для расьлінаў. Чарназём зрабіўся значна бяднéйшым.

У нашыя часы лясоў тых ня шмат ужо засталося; але ўсё-ж ня там, то там выгляне зялёны гаёк з старымі дубамі, яварамі, ды ляшчынаю. А ў ярох, ды паразмываных шырокіх рачных далінах залягаюць на вялізарных прасторах пескавыя грунты, на якіх парасьлі вялікія хваёвыя бары. Большая частка зямлі тут абéрнута пад поле і трэба сказаць, што хаця тут зямля і бяднéйшая, як чарназём, але ўсё-ж збожжа на ёй добра родзіць і гаспадары там жывуць нябéдна. Цікава адзначыць, што тут на палёх мы ня сустрэнем камéньняў.

Перанасéмся цяпéр думкаю з нашага Чарнігаўскага Лесастэпу на другі канéц Беларусі, ў Віцебшчыну.

Жыхару паўднёвай Беларусі адразу будзе здавацца, што ён трапіў у праўдзівы горны край. Куды ні глянь—усё горы ды горы. Éдзеш па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары; рэдка-рэдка здарыцца поўвярсты роўнае дарогі. Камéньня тут усюдых як-бы насéяў хто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі-кручнямі, а то дык і вялікае поле скрозь бывае завалена камéньнем; асабліва шмат яго на ўзгорках. Узгоркі тут рэдка бываюць стромкімі. Найчасьцéй яны памалу падыймаюцца над далінамі, а зьвéрху роўныя, гладкія, быццам рукою прыгладжаныя. Узгоркі звычайна бываюць паабрастаўшы мяшаным лéсам; дзéля гэтага на гарызонце вока заўсёды ўпіраецца ў лéс.

І лагодныя узгоркі, і зялёныя лясы робяць краявіды гэтае старонкі дужа прыгожымі. Але найлéпш прыхарошуюць іх сьвéтлыя вазёры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсьць бяз ліку; увéсь край чыста зрэзаны гэтымі вазёрамі (рыс. 3). Дарога іншы раз мусіць дзесятак вёрст круціцца паміж іх, каб выйсьці на

Рыс. 3. Морэнны краявід.

другі бок возера, што ляжыць можа за якую вярсту. Прыемна жыць у гэтым прыгожым краю, але нялёгка гаспадарыць.

Такі край гораў, каменьня і вазёраў называюць **марэнным краем.**

А вось яшчэ адзін абразок, які вельмі часта можна сустрэць у Беларусі. Ня дужа вялікая, роўненькая палянка. Навакола, як вокам сягнуць, стары хваёвы бор. У рагу палянкі з бору выплывае рэчка, ля рэчкі стаіць шэрая вёска, а ад яе па ўсёй палянцы цягнуцца роўныя зялёныя шнуры сялянскага збожжа. Ніводнага ўзгорка,—ўсё роўна, як у стэпу. Але няма і тых яроў, ды рачных далінаў з стромкімі берагамі. Тутака рачное даліны саўсім блізка ня знаць, а ў рацэ воды—роўна з берагамі. Ціха цячэць гэтая вада па нязначнаму спаду, аж пакуль яе што не затрымае. А як задзержыць яе што, яна шырака разальлецца і зробіць на мейсцы поля ды ўзьбярэжнае сенажаці—балота. Гэткія балоты, бывае, цягнуцца праз дзесяткі вёрстаў (рыс. 4). Травы на іх расьце досіць; Праўда трава гэтая — благая, але ёсьць яе шмат Гаспадары цярэбяць лазу, ды бярэзьнік, якімі хутка абрастаюць гэткія балоты, крыху іх падсушуюць, праводзячы канавы, і гэткім чынам уздоўж рэк зьяўляюцца вялізарныя палескія сенажаці.

На полі зямля тут усюдых вельмі лёгкая, пясок. Ураджай з яе малы, дык гаспадары найбольш увагі зьвяртаюць на сенажаці ды гадоўлю скаціны.

Часамі, бывае, лясы высякаюць. Тады далёка-далёка, як вока сягне, відна ўсё тая самая раўніна з роўнымі пояскамі ніваў ды абшырнымі балотнымі сенажацямі, аж пакуль недзе на гарызонце за шмат вёрстаў не пакажацца палоска лесу.

Гэты край пяшчаных раўнінаў, паросшых хваёвымі барамі, і вялізарных балотаў ды балоцістых сенажацяў, называюць **палесьсем.**

Мы разгледзілі такім чынам тры найбольш тыповыя беларускія краявіды: лесастэп, марэнны край і палесьсе. Трапляюцца ў Беларусі яшчэ і іншыя досіць характэрныя краявіды; аб іх будзе гутарка пазьней. Цяпер глянем, як у навуцы растлумачана, адкуль і якім чынам стварыўся гэткі выгляд нашае зямлі.

§ 7. ЛЯДАВІКОВЫ ПЭРЫЯД ГІСТОРЫІ НАШАЕ СТАРАНЫ.

У далёкай мінуўшчыне, шмат тысяч гадоў назад быў такі час, калі ўва ўсёй паўночнай Эўропе стала шмат халадней, чым, прыкл., ёсьць цяпер. Адначасна з гэтым праз тысячы гадоў бязупынна ліліся дажджы, ішоў сьнег. Дзякуючы гэтаму ў поўночных горных краёх, у Фінляндыі ды Скандынавіі (Швэдзія

Рыс. 4. Палéскі краявід.

і Норвэгія), павырасталі вялізарныя масы лёду, па некалькі сот сажняў таўшчынёю. Тым часам дажджы ўсё ліліся, нарасталі зьверху ўсё новыя лядавыя горы і націскалі на тыя, што стварыліся ўперад. З гэтае прычыны маса лёду кранулася і памалу папаўзла на паўдня, адрываючы ад скалаў большае і меншае каменьне, якое, мяшаючыся з лёдам, пераціралася на пясок. Шмат каменьня ляжала зьверху на лёдзе, шмат было ў сярэдзіне, шмат валок гэты, як яго называюць, **лядавік** пад сабою каменьня, ды пяску, гліны і іншага перацёртага матар'ялу; апрача таго перад сабою лядавік сунуў найбольшае каменьне, ды было яго шмат і па бакох ці берагох гэнага лядавіковага мора (рыс. 5).

Рыс. 5. Адзін з сучасных лядавікоў. Наперадзе рысунку—лядавіковы паток, які прабіваецца праз каменьне канцавое морэны.

Усё гэтае каменьне, пясок, гліну называюць **морэнаю**. Тая морэна, якую лядавік пхаў перад сабою называецца **канцавою морэнаю**; тая, што была падысподам лядавіка — **падысподняю** (донную) **морэнаю**.

Праз шмат вякоў поўз лядавік на поўдня, аж у канцы дапоўз і да Беларусі, ды ўсю яе накрыў. Увесь край сьцэз пад аднастайнаю посьцілкаю бруднага, перагружанага фінляндзкім ка-

ме́ньнем, лядавіка. Папоўз ён і яшчэ далей і заняў частку Ўкраіны; наагул пад лядавіком апынулася ўся паўночная Эўропа: значная частка Няме́ччыны, Польшчы, Маскоўшчыны, Украіны ды іншых старонак; усяго да 6 міл. кв. вёрст было ім пакрыта.

Доўга была схавана зямéлька нашая пад лядавою вопраткаю,—аж пакуль не вярнуліся цяплéйшыя гады. Тады лёд пачаў пакрысé растапляцца; на паўдні ён хутка ўжо зусім зыйшоў. На Беларусі, асабліва паўночнай, ён крыху даўжэй затрымаўся, але праз нéйкі час пачаў з пад яго аслабяняцца і Беларускі прастор. Калі мы ўздумаем, якія паводкі бываюць у нас вясною з таé прычыны, што растаé пласт сьнéгу ўсяго нéкалькі вяршкоў таўшчыні, дык зможам сабé ўявіць, што сталася, калі пачала таяць маса лёду, таўшчынёю на нéкалькі сот сажанёў. Зразумéла, што выйшла бяз мéры шмат вады і вада гэтая рынуляся кудою толькі магла, і па вольным ад лядавіка прасторы, і падыспадам самога лядавіка, каб трапіць у моры ды акеаны. Па ўсёй Беларусі пацяклі вялізарныя лядавіковыя рэкі, якія папракопавалі сабé глыбокія, шырачэнныя даліны, добра значныя і да нашага часу (**лядавіковыя даліны**).

Спачатку лядавікавыя воды ня мéлі пэўнага стоку. На паўдня ад Беларусі, у Украіне, ляжаць Валынскія (ці, як кажуць, Аўратынскія) Горы. Гэныя горы задзéржавалі сток вады на паўдня і яна стала перад імі, творачы в я л і з а р н а е в о з е р а, ці, як называюць яго часамі, Г э р о д о т а в а е М о р а. Возера гэтае заняло блізка што ўсю паўднёвую Беларусь. Лішкі вады з яго сьцякалі найбольш на захад, уздоўж паўднёвага краю лядавіка, творачы сабою вялікую раку, якая праз Польшчу і Нямéччыну нéсла свае воды аж ў самае Нямéцкае Мора.

Такім самым спосабам, як на паўдні, ствapыліся вялікія лядавіковыя вазёры і ў іншых мяйсцох Беларусі, прыкл., каля Полацку—П о л а ц к а е в о з е р а, таксама—на тым мéйсцы, дзе цяпéр Н а л і б о ц к а я П у ш ч а, далéй—у паўднёвай часьці І г у м е н с к а г а п а в é т у і г. д.

Зыходзячы з Беларускае Зямлі лядавік пакідаў па сабé значныя сьляды. У с я м о р э н а—маса пяску, гліны, камéньня і цэлыя навет скалы, якія нёс з сабою лядавік, з а с т а л а с я н а м é й с ц ы і пакрыла ўсю Беларусь досіць таўстою карою—часамі сажанёў да 50-х таўшчыні. За той час, які нас дзéліць ад лядавіковага пэрыоду, з гэтаю морэнаю зрабіліся вялікія зьмéны. Пад уплывам вады, м а р о з а ў і п а в é т р а скалы пашчапаліся на камéньне, камéньне паразвалівалася на жарству, а з жарствы зрабілася м о р э н н а я г л і н а.

Мы вéдаем, што робіцца з такою глінаю, калі яе раскалаціць у бягучай вадзе. Вада замуціцца і пацячэ далéй, але заразжа муць з яе пачнé асядаць. У гліне, як вéдама, ёсьць п я ш ч ы н к і і ёсьць г л é й. Пяшчынкі большыя і цяжэйшыя, вадзе труднéй іх трымаць на сабé і яны хутчэй асядуць. А глéй—лёгкі,

і яго вада можа далёка занéсьці; ў канцы-ж і ён таксама нéдзе ў іншым мéйсцы асядзе. Гэтак звычайна бягучая вада дзéліць морэнную гліну на пясок і глéй.

З пад лядавіка на паўдня цяклі нязьлічоныя рэкі і ручаі ўзмучанае вады, якая, дзякуючы свайму борздаму цячэньню, размывала, захапляла і цягнула з сабою масы морэннае гліны, створанае лядавіком. Трапляючы ў Гэродотавае Мора, ці ў якое іншае возера, ўзмучаная вада рэкаў пачынала цякці вéльмі памалу і дзеля таго з яé тут асядаў пясок. Гляістыя-ж часткі вада нéсла далéй.

З лядавіка ўвесь час дзьмулі **вятры**, якія, спускаючыся ўніз, на вольныя ад лядавіка прасторы, рабіліся цёплымі і сухімі,— гэтак сама, як і цяпéр бывае з вятрамі, што дзьмуць з высокіх горных краінаў (**фены**). Гэтыя вятры абсушылі ўсю незанятую лядавіком і вадою павéрхню і адложаныя на ёй морэныя матар'ялы, ды навет перасушылі іх. На тым мéйсцы, дзе яшчэ нядаўна былі лядавыя горы, зрабілася цяпéр сухая бязводная пустыня. Вéцер дакончыў тую работу, якую была пачаўшы вада. З морэннае гліны ён **выдзьмухаў** усé лягчэйшыя, гляістыя часткі і зрабіў з іх безпрасьвéтныя **хмары пылу**, якіх увéсь час гнаў на паўдня. Тамака, найбольш за Дзясною, дзе цяпéр украінскія стэпы, пыл гэты асядаў на зямлю; цягнулася гэтая справа дужа доўга і праз гэты час тамака павырасталі таўстыя пласты гэнага пылу, якога вучоныя назвалі па нямéцку **лёссам** (löss). На ім хутка парасьлі буйныя стаповыя травы, бо ў лёссе ёсьць шмат пажывы для расьлінаў. Год-у-год адміраючы і перагніваючы стаповая расьліннасьць зрабіла вéрхні пласт лёссу чорным, **чарназёмам**.

Шмат дзе і ў нас, у паўднёвай Беларусі, асядаў лёсс і на ім тварыліся стэпы і чарназём, праўда не такі багаты, як у Украіне. Лёсс ляжыць у нас цяпéр у Чарнігаўшчыне, Наваградчыне ды ў іншых мяйсцох паўднёвае Беларусі, найбольш астравамі сярод пластоў іншага паходжаньня. У даўнéйшыя часы, абкружаныя з усіх бакоў непраходнымі пушчамі, гэтыя астравы стэпу мусіць былі пéршымі мéйсцамі, дзе пачынала разьвівацца земляробства. Праўда, большая частка нашых стэпаў пазарастала пасьля лéсам і на ёй стварыўся вышэйапісаны лесастэпавы краявід.

Там, дзе пасьля лядавіка пазаставаліся **канцавыя морэны**, дзе морэннага матар'ялу пазаставалася найбольш, там ні вада ні вéцер не змаглі зраўнаваць мяйсцовасьці (рыс. 6). Праўда камéньне зьвéрху праз шмат гадоў паразсыпалася на жарству і гліну, на якіх сталі расьці дрэвы і трава. Вада і вéцер, хаця і адкопавалі ўсё новае і новае камéньне і размывалі гліну, але расьлінная адзéжа значна стрымлівала іхнюю работу. На мéйсцы безканéчных грудаў камéньня зьявіліся прыгожыя лясістыя ўзгоркі; ў глыбокіх лагчынах між іх заляглі сьвéтлыя вазёры; каменная пустыня канцавое морэны абярнулася ў харошы **морэнны край**.

Канцавыя морэны паказуюць нам тыя ме́йсцы, дакуль дапоўз лядавік, або дзе ён на даўжэйшы час спыняўся (тамака таксама павінны былі адлажыцца значныя масы морэнных матар'ялаў). Варта заўважыць, што лядавік яшчэ не́калькі разоў пасуваўся быў на паўдня, раскідаючы ўсё ў новых мяйсцох канцавыя марэны; толькі ніколі ўжо лядавік не захапляў гэткіх вялікіх пpастораў, як пе́ршы раз; лічаць, прыкл., што другі раз ён заняў толькі паўночна заходнюю Беларусь да Віцебску і Ме́нску. Відаць, пры тым, што ён ужо поўз не аднэю суцэльнаю масаю, а шырачэннымі лядавымі рэкамі ці языкамі; пасьля яго пазаставаліся канцавыя морэны ў форме вялізарных падковаў, якія распасьце́рліся на сотні вёрстаў.

Там, дзе лядавік адлажыў толькі сваю падысподнюю

Рыс. 6. Камяністы ве́рх морэннага ўзгор'я.

мо́рэну, мяйсцовасьць мае выгляд раўніны. Матар'ялы, якія складаюць падысподнюю морэну, моцна перацёртыя і згладжаныя лядавіком; гэта найбольш—пяскі і гліны з дробным каме́ньнем. Тыповым прасторам, дзе лягла падысподняя морэна ёсьць Лідчына (на захадзе Беларусі).

Пакрысе высыхалі і лядавіковыя вазёры. Гэродотавае мора, названае так затым, што аб ім успамінае ў сваіх творах Гэродот, грэцкі вучоны, які жыў 2400 гадоў назад, відаць існавала ня так навет даўно *); цяпер яго ўжо няма. Засталіся ад яго

*) Гэродот піша, што „на поўнач ад земляробаў Скіфаў жывуць Будыны, народ вялікі і многалічны, ўве́сь бялявы і ў рабаце́ньні. Маюць яны дзераўляны горад, а імя гораду Гэлонос. Уся іхняя зямля пад ле́сам. У самай галоўнай пушчы знаходзіцца вялікае і многаводнае возера, а вакола яго — шмат вадзяных прастораў, што пазарасталі чаротам“.

толькі нéкалькі невялікіх вазёраў (воз. Князь, Выганоўскае і інш.), засталіся вялізарныя балоты, што ляжаць уздоўж р. Прыпяці, ды пескавыя прасторы Палéсься, што былі нéкалісь ягоным дном. Такія-ж сьляды пазаставаліся і па іншых лядавіковых вазёрах.

§ 8. БÉЛАРУСЬ У СТАРЭЙШЫЯ ГЕОЛЁГІЧНЫЯ ЭПОХІ.

Пад лядавіковымі пластамі ў глыбіне́ зямлі ляжаць пласты, якія стварыліся ранéй, найбольш у тыя геолёгічныя эпохі, калі на прасторах Беларусі бушавалі марскія хвалі. Трэба адзначыць, што пласты, адносячыяся да розных геолёгічных эпохаў, ляжаць у нас саўсім блізка горызонтальна, роўна. Прычына гэтага тая, што значных горатворчых працэсаў на прасторах Беларусі не адбывалася ад самых даўных часоў—ад архэйскае эпохі. Толькі тады, магчыма, што былі нéйкія сфалдаваньні зямное кары і ў нас, але на працягу міліёнаў гадоў, якія нас дзéляць ад таé эпохі, гэтыя сфалдаваньні былі паразмываныя і зраўнаваныя, і ўплывы іх на выгляд павéрхні Беларусі зрабіліся нязначнымі. У пазьнéйшыя-ж часы адбываліся, дый цяпéр адбываюцца, толькі дужа павольныя падняцьці, ды апусканьні асобных краінаў у Беларусі, г. зв. **эпірогенэтычныя рухі** зямное кары, пры якіх горызонтальнасьць пластоў не зьмяняецца *). Дзякуючы гэтым рухам простор Беларусі быў нéкалькі разоў заліваны морам і нéкалькі разоў аслабаняўся з пад яго.

Даўнéйшыя марскія пласты ў нас вéльмі мала дасьлéджаны; можна сказаць, што з боку геолёгічнага нашая Бацькаўшчына ёсьць краем невядомым, бо тыя вéдамасьці, якія мы маем у гэтай справе,—і невялікія, і выпадковыя. На гэта было нéкалькі прычынаў. Марскія пласты ляжаць у нас пад тоўстым лядавіковым пакрыцьцём, і, да таго-ж, ляжаць горызонтальна, а значыць выходзяць на вéрх толькі вéльмі рэдка,—ў якіх нéбудзь асабліва глыбокіх рачных далінах, ды яшчэ, калі лядавіковае пакрыцьцё часамі выпадкова не асабліва таўстое, або навет яго саўсім няма, як, прыкл., на паўднёвы-захад ад Горадні. Звычайна-ж, каб дакапацца да марскіх пластоў, трэба зьнімаць нéкалькі дзесяткаў сажанёў лядавіковых матар'ялаў, рабіць значныя высілкі і выдаткі. У тых палітычных варунках, у якіх мы жылі дагэтуль, ня было магчымасьці правéсьці шырэйшых геолёгічных дасьлéдаў; толькі некаторыя павéты выпадкова лéпш дасьлéджаныя стараньнямі асобных людзéй, або самаўрадаў, прыкл.—Наваградзкі павéт, Смалéншчына і г. д.

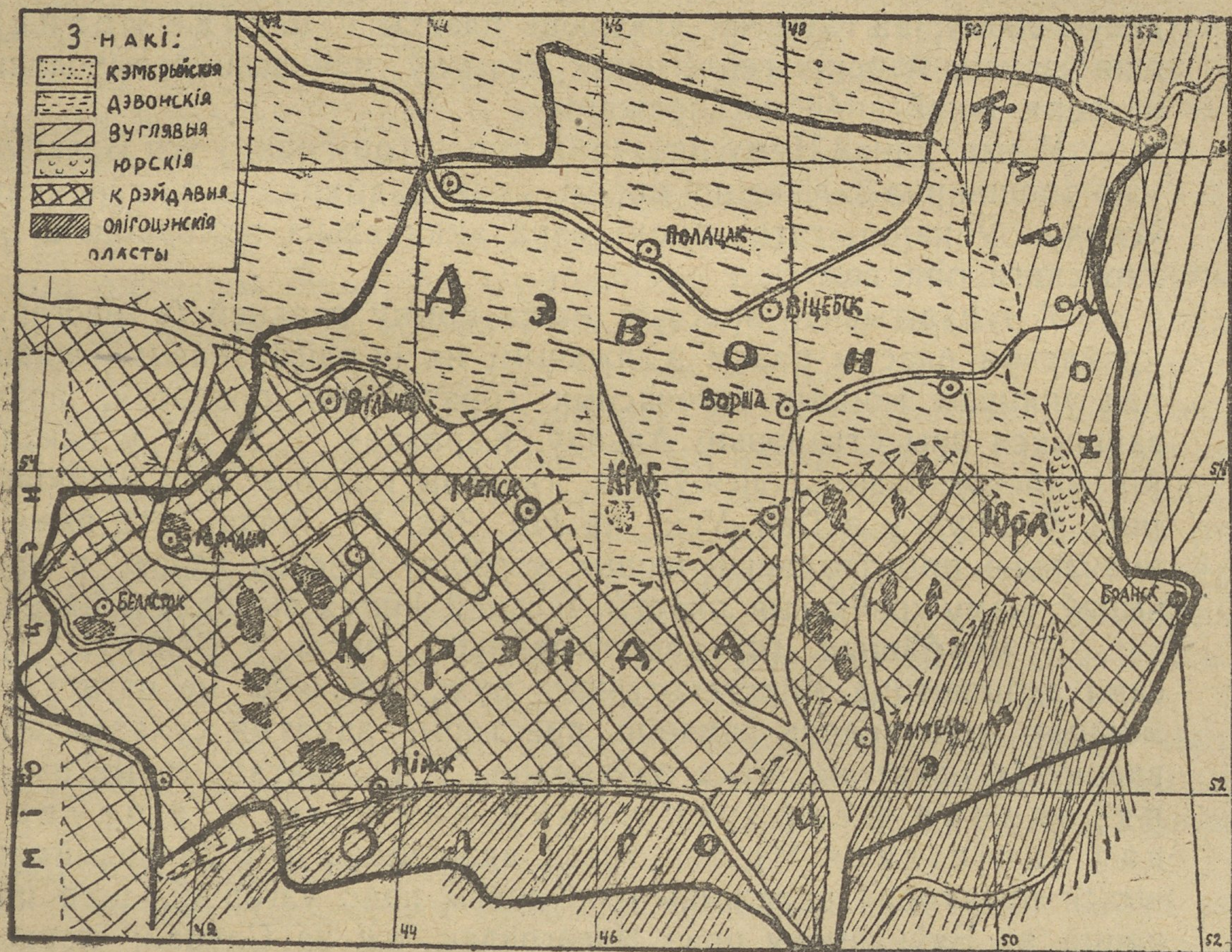
Акад. Карпінскі выпадкова адкрыў у Ігуменскім пав., каля в. Раванічаў выхад марскіх асадаў **Кэмбрыйскае эпохі** (гл. рыс. 7). Гэта дало магчымасьць зрабіць вывад, што ў часе гэтае най-

---

*) Невялікае выпінаньне ўверх зямное павéрхні, аднак, мéла мéйсца і пазьнéй—у кайнозойскай эпосе (гл. ніжэй).

старэйшае эпохі паве́рхня зямлі ў Беларусі была значна паніжэла, дзеля чаго з Захаду надыйшло мора і пакрыла блізка што ўсю Беларусь. Мора гэтае было няглыбокае; трывала яно яшчэ і ў **Сылюрскую эпоху,** ў канцы якое паве́рхня Беларусі падні-маецца, асабліва з усходняга боку, і ўрэшце ўся Беларусь выходзіць з пад вады.

У другой палавіне чарговае **Дэвонскае эпохі** мора ізноў находзіць на Беларусь, але цяпе́р ужо з паўночнага ўсходу, з Маскоўшчыны (Тіманскае мора). Залівае яно паўночна-ўсходнюю частку Беларусі і застаецца там яшчэ і

Рыс. 7. Геолёгічная карта Беларусі,
(подлуг Siemiradzki'я і Семенава). **КМВ**—выход кэмбрыйскіх пластоў.

праз частку Вуглявое эпохі. Толькі ў канцы **Вуглявое эпохі** ўся Беларусь робіцца сухазе́млем; сухасьць клімату не дала аднак магчымасьці стварыцца значне́йшым пластом каменнага вугаля. Так сама не зачапляюць Беларусь і моцныя гаратворчыя процэсы, якія ў гэтым часе адбываюцца ў Заходняй і Сярэдняй Эўропе.

Дэвонскія пласты пакрываюць усю паўночную Беларусь; зложаны яны найбольш звапнякоў і долёмітаў (Аршан-

ская вапна—гл. ніжэй). На паўночным усходзе, каля самае ўжо ўсходняе мяжы Беларусі (ў вярхоўях Дняпра), на дэвонскіх пластох зьверху ляжаць пласты вуглявое эпохі,—найбольш вапнякі, ды цёмныя гліны.

Праз цэлы рад геолёгічных эпохаў (пермская, трыяс, юра) Беларусь застаецца сухаземлем. У **крэйдавую эпоху** мора ізноў залівае Беларусь; гэтым разам надыходзіць яно ізноў з захаду і займае паўднёва-заходнюю частку Беларусі,—менш-больш да Бярэзіны і Вяльлі. Паўночна-ўсходняя Беларусь, пакрытая дэвонскімі пластамі, застаецца сухаземлем. Мора займае беларускія прасторы праз усю блізка крэйдавую эпоху; за гэты час асядаюць пласты пішучае крэйды, якія з усіх марскіх геолёгічных пластоў найчасьцей выходзяць на верх і найляпей дасьледжаны.

У наступнай **Нумулітычнай эпосе (олігоцэн)** уся Беларусь ужо апошні раз заліваецца морам, якое надыходзіць з паўночнага ўсходу. Ў канцы гэтае эпохі мора аканчальна зыходзіць з Беларускага прастору.

У нумулітычнай эпосе, а можа крыху пазьней (у нэогене), крэйдавыя пласты разам з ляжачымі на іх олігоцэнавымі, відаць, пад уплывам моцных тагочасных горатворчых процэсаў, адбываўшыхся пры стварэньні Альпаў, Карпатаў і г. д., у некалькіх мяйсцох павыпіналіся ўверх, творачы гарбы, якія найбольш ішлі ў кірунку з Пдн.-Усх. на Пн. Зах. *). Мела гэта важнае значэньне пры тварэньні нашых узгор'яў і ёсьць аднэю з прычынаў, чаму крэйдавыя пласты часьцей іншых выходзяць наверх.

У **навейшыя (чацьвертарадныя) часы** ў Беларусі так сама адбываюцца эпірогенэтычныя рухі, але яны не нагэтулькі моцныя, каб значна зьмяніць прасторы, занятыя сухаземлем і вадою; іх навет ня лёгка заўважыць. У рэзультаце гэтых рухаў паўночная Беларусь крыху паднялася, а паўднёвая зьнізілася **); але трэба адзначыць, што да падыймаючыхся прастораў належыць і паўднёвы пояс узгор'яў, што цягнецца ад Ваўкавыску праз Наваградак аж за Слуцак; наадварот Лідчына, хоць і ляжыць далей на поўнач,— але зьніжаецца.

Цікаўна адзначыць, што навет з боку геолёгічнага Беларусь стаіць на ўзьмежжы Ўсходняе і Заходняе Эўропы, па чарзе перажываючы то з тэю, то з другою аднолькавыя і адначасныя геолёгічныя процэсы.

§ 9. УЗВЫШШЫ БЕЛАРУСІ.

Узвышаныя краіны ляжаць дзьвема шырокімі грамадамі на захадзе і паўночным усходзе Беларусі. Паміж іх, най-

*) Siemiradzki. Geologja Ziem Polskich.
**) Wołłosowicz. Litwa i Białoruś.

больш на паўдні краю, распасьцéрліся палéскія **нізіны**, а на паўночным захадзе—нізіна Полацкая, натуральна дзéлячы беларускія ўзвышшы на **заходнія і паўночна-ўсходнія**.

У сярэднім нашыя узвышаныя краіны паднятыя над роўнем мора на 100—110 саж., тады, як нізіны толькі на 50—60 саж. Уся Беларусь у сярэднім паднятая на **80 саж.**, а найвышэйшы пункт у Беларусі, Лысая Гара, падняты на 161 саж. над роўнем мора.

Вялікі пояс эўрапéйскіх нізінаў, які з захаду ідзе аж ад Нямéцкага Мора, дайшоўшы да Беларусі значна шырэе, займаючы прасторы ад Балтыцкага да Чорнага мора ды пераходзячы ў Усходне-Эўрапéйскую раўніну; адначасна павéрхня зямлі павышаецца і павышэньне гэтае трывае аж да самых усходніх мéжаў Беларусі, дзе і канчаецца. Тады, як Бэрлін падняты над роўнем мора на 15 саж, Варшава на 52, навет наш Пінск падняты над роўнем мора на 67 саж., а Магілéў на 84 саж, Горкі—на 100 саж., усходняя-ж мяжа Беларусі ідзе па узвышшам, даходзячым да 130—140 саж. Значыць, агульны спад Беларусі — на захад; у гэтым кірунку плывуць у большасьці рэкі Беларусі. На ўсход ад мяжы Беларусі эўрапéйская раўніна пачынае зьніжацца ўва ўсіх кірунках, асабліва ў пн.-ўсх. Масква паднята над роўнем мора толькі на 83 саж. Такім чынам мы бачым, што Беларуская раўніна сярод эўрапéйскіх раўнінаў ёсьць найвышэй паднятаю, і ёсьць самай усходняю з пахіленых на захад частак гэтае раўніны.

Узвышшы Беларусі па выгляду іхняе павéрхні трэба падзяляць на плоскія ўзвышшы—высокападнятыя краіны з роўнаю павéрхняю зямлі, і ўзгор'і, краіны з дужа няроўнаю павéрхняю, пакрытыя ўзгоркамі большае і мéншае вышыні. Найбольш гарысты выгляд маюць Наваградчына, ваколіцы Вільні і паўночная Віцебшчына.

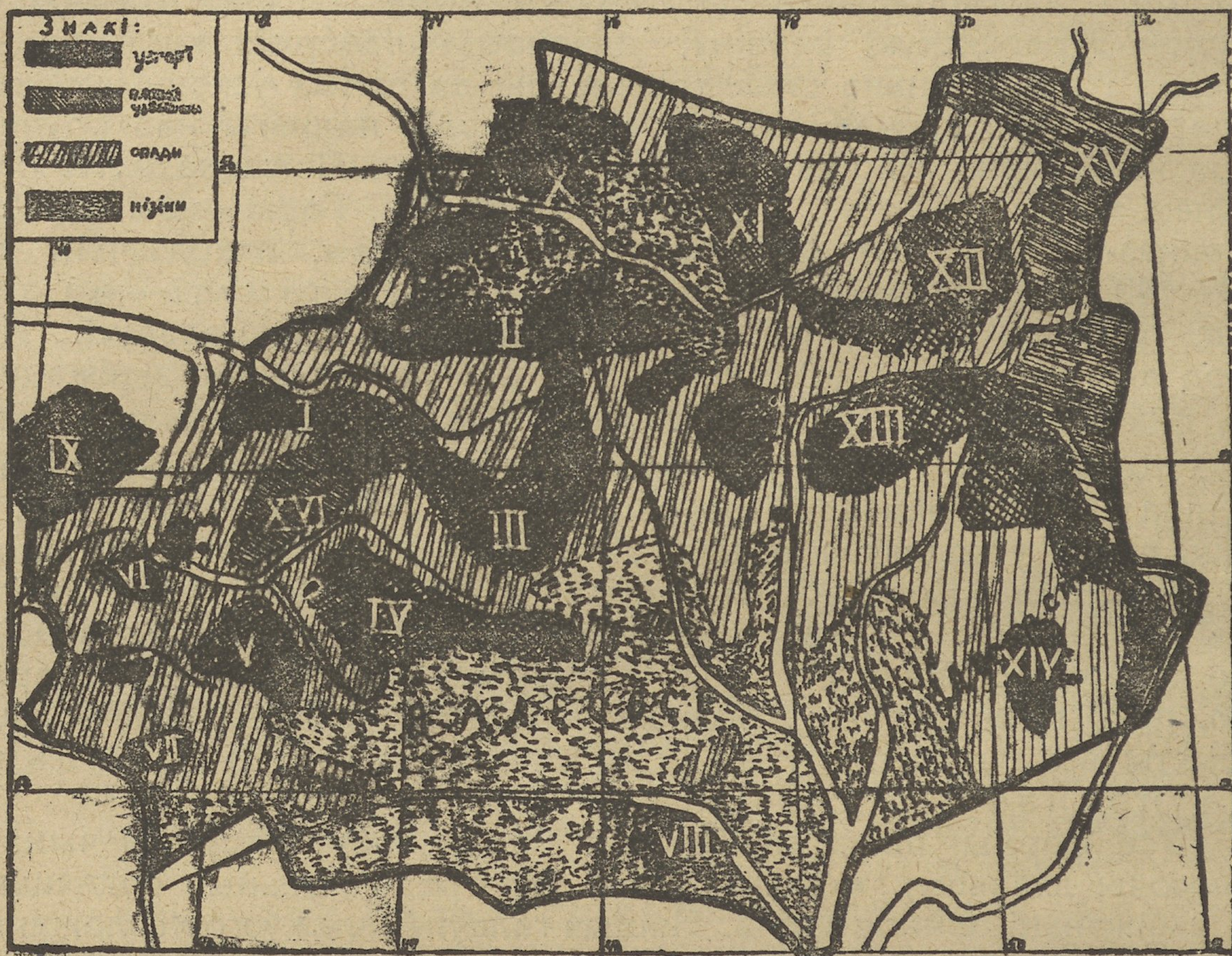
Усé формы павéрхні Беларусі стварыліся галоўным чынам дзякуючы лядавіку; мéншую ролю тут ігралі агульныя падняцьці ды зьніжэньні зямное кары. Нашыя галаўнéйшыя ўзгор'і зложаны канцавымі марэнамі лядавікоў.

Апрача падзéлу на заходнія і ўсходнія ўзвышшы варта разглéдзіць і больш дробныя іх грамады. На захадзе Беларусі ляжыць грамада ўзгор'яў, маючая выгляд падковы, ў сярэдзіне якое знаходзіцца ўвéсь блізка вадазборнік Вяльлі; гэта—а) **Вялейская Падкова Ўзгор'яў.** На паўдня ад Нёмна ляжыць цэлы рад узгор'яў, перарываных толькі шырокімі рачнымі далінамі прытокаў Нёмна, але маючых між сабою шмат супольнага,—b) **Паўднёвы Ланцуг Узгор'яў.** На поўначы, за Дзьвіною, ляжаць c) **Паўночныя Морэны**, між якіх выкручуецца Дзьвіна. На паўдня ад вéрхняга Дняпра і далéй на захад ляжыць d) **Дняпроўскае Ўзгор'е.** Урэшце ўздоўж усходняе мяжы Беларусі разьляглося плоскае ўзвышшо e) **Вокаўскі Лéс.** Усе гэтыя ўзвышшы разглéдзім асобна. (гл. карту ўзвышшаў, рыс. 8).

§ 10. ЗАХОДНІЯ ЎЗВЫШШЫ.

Вяле́йская Падкова Ўзгор'яў складаецца з Віленскага і Сьвянцянска-Докшыцкага ўзгор'яў, якія йдуць уздоўж р. Вяльлі і Ме́нскага ўзгор'я, якое, быццам папярэчка, злучае іх усходнія канцы.

Віленскае Ўзгор'е шырокім паясом цягнецца ўздоўж р. Вяльлі, на паўдня ад яе́. Краіна гэтая высака (ў сярэднім каля 120 саж.) паднятая над роўнем мора, пакрыта ня дужа вялікімі, лясістымі ўзгоркамі, раскіданымі без асаблівага парадку (рыс. 9). Ня гле́дзячы

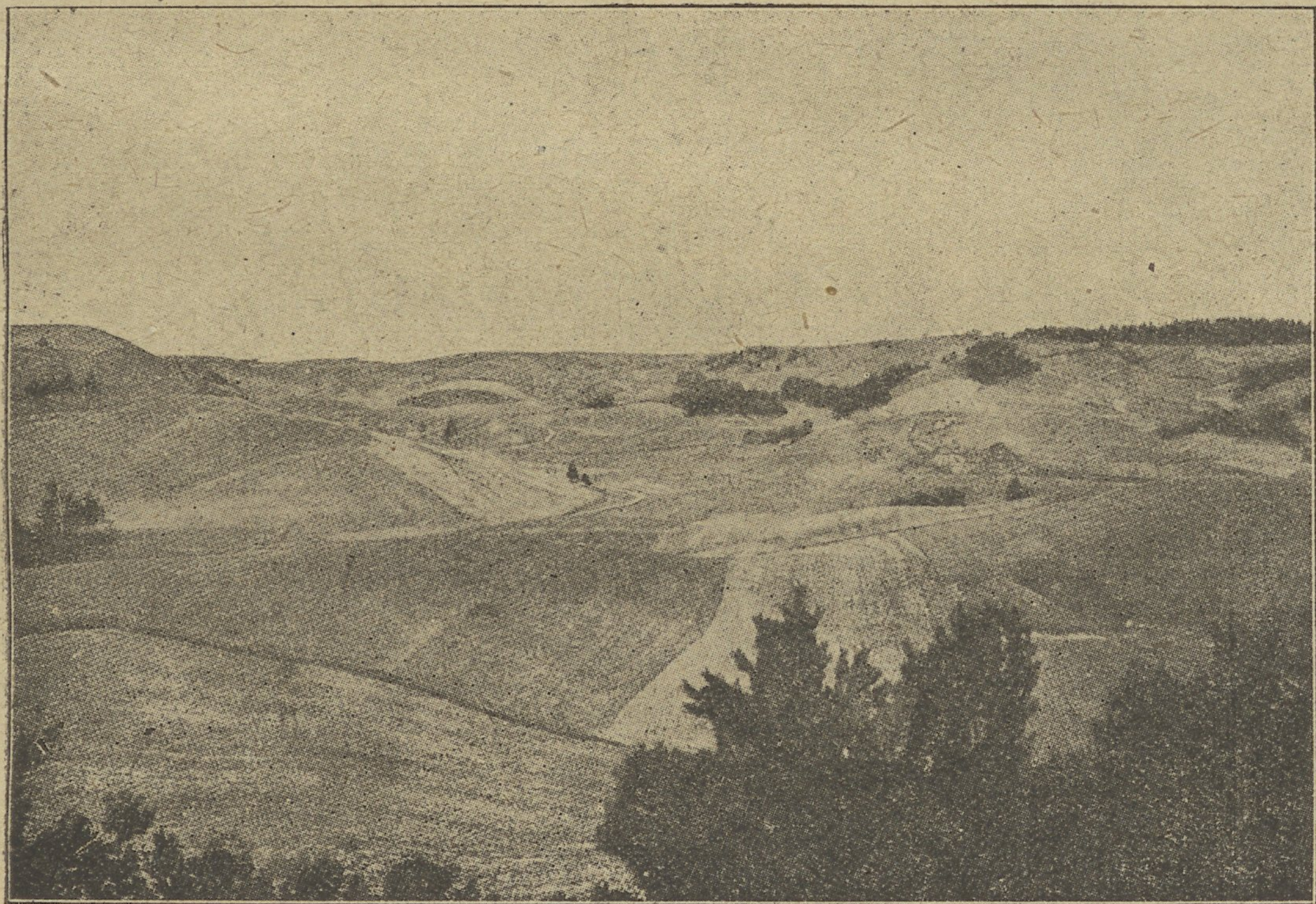
Рыс. 8. Узвышшы і нізіны Беларусі.

I—Віленскае ўзгор'е. II—Сьвянцянска-Докшыцкая Морэна. III—Ме́нскае ўзгор'е. IV—Наваградзкае ўзгор'е. V—Ваўкавыскае ўзгор'е. VI—Горадзенскае ўзгор'е. VII—Падлясьсе. VIII—Мазырскае ўзвышшо. IX—Сувальскае ўзгор'е. X—Дзьвінскае ўзгор'е. XI—Віцебска-Не́вельская Града. XII—Смале́нская Морэна. XIII—Дняпроўскае ўзгор'е. XIV — Старадубскае ўзвышшо. XV — Вокаўскі Ле́с XVI—Лідчына.

на тое, што асноваю ўзгор'я ёсьць найбольш канцавая морэна, морэнныя краявіды ня маюць тут такога выразнага выгляду, як прыкл. у вышэйапісанай Віцебшчыне. Каме́ньня на паве́рхні ўзгоркаў ня ве́льмі многа; вазёраў саўсім блізка няма (мусіць дзеля таго, што ве́рхнія пласты лёгка прапускаюць ваду). Найвышэйшыя пункты ўзгор'я—**Галагоры** (на поўноч ад Ашмяны—151 саж) і гара каля

Ме́днікаў—138 саж. Аднак і тут узгоркі маюць дужа адхоныя, павольныя спады і ўся мяйсцовасьць мае выгляд шырока-зыбісты, а часамі навет і роўны.

Затое, падыходзячы да Вяльлі, ўзгор'е, зрэзанае глыбокімі далінкамі яе быстрых прытокаў, мае выгляд праўдзівае горнае стараны; стромкімі сьце́намі спадае яно ў глыбокую даліну Вяльлі, творачы цэлы рад мяйсцовасьцяў з надзвычайна прыгожым краявідам, вядомых з гэтае прычыны далёка за ме́жамі Беларусі (рыс. 10). Асабліва гэта адносіцца да ваколіцау Вільні, гэтага мо' найпрыгажэйшага з нашых ме́стаў. Узгор'е тут, даходзячы свайго заходняга канца, ўпіраецца ў Вяльлю, якая быццам стала яму поперак дарогі. Тут якраз пры вусьці быстрацэ́чнае горнае рэчкі Вяле́йкі творыцца на бе́разе Вяльлі абшырная катліна, ў якой ляжыць Вільня.

Рыс. 9. Віленскае Ўзгор'е каля Вільні.

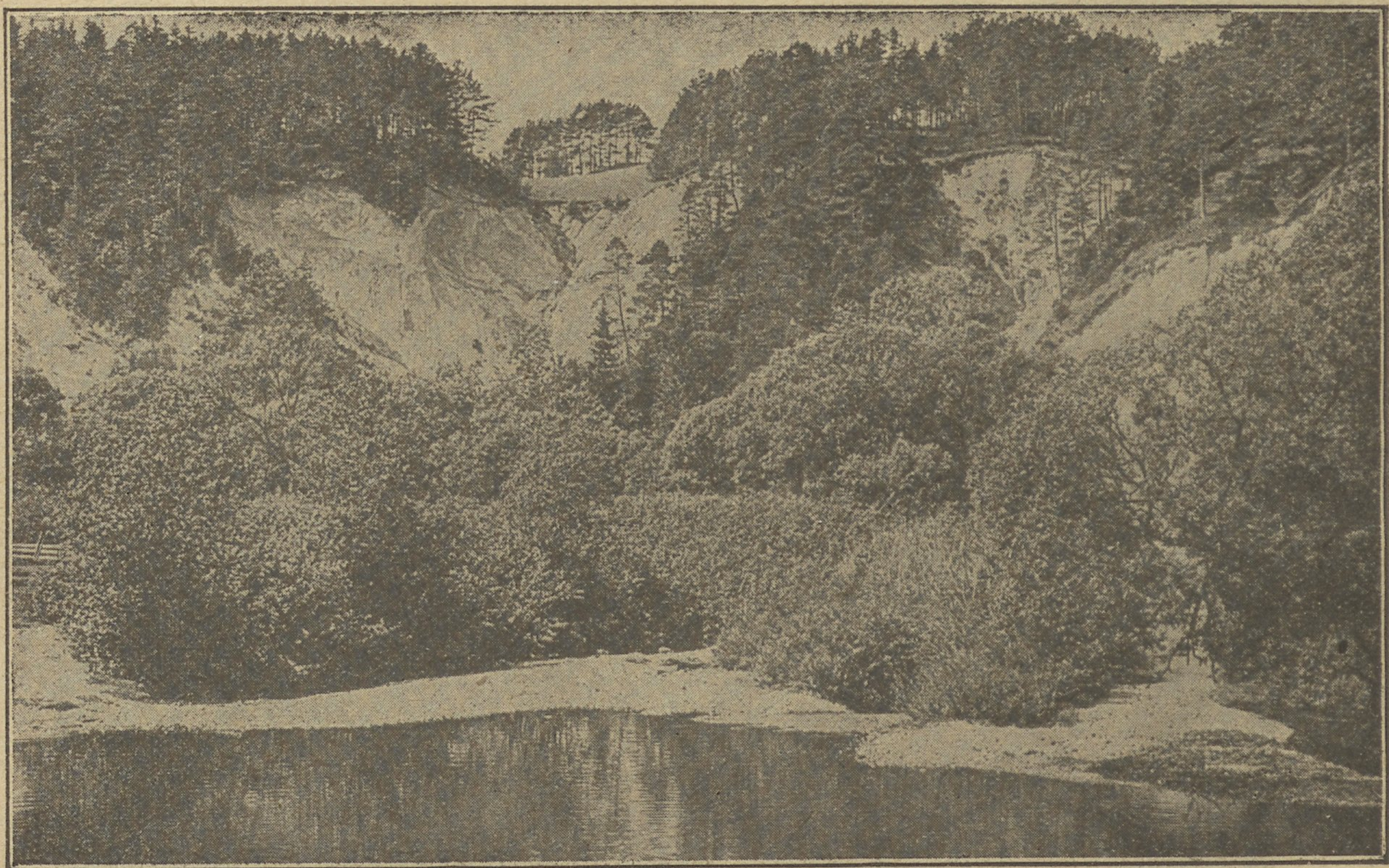
З усходняга боку Віленскую катліну замыкаюць досіць высокія, стромкія горы, зрэзаныя ярамі, зьбягаючымі да р. Вяле́йкі, якая цячэць ля іхняга падножжа. З паміж гэтых гораў значне́йшыя—Замковая, Трох-Крыжовая і Баке́шава Гара, якія высяцца над самаю Вільняю і надаюць шмат прыгожасьці яе́ выгляду. Заходнюю сьцяну катліны твораць слаўныя **Панары**, ланцуг высака паднятых над далінаю ракі, лясістых узгоркаў, зрэзаных ярамі. Аднак, абсолютная вышыня (над роўнем мора) Панараў ня дужа вялікая—каля 90—95 саж. Вёрст 5 ніжэй Вільні Панары падыходзяць да самага бе́рагу Вяльлі і спадаюць амаль

што не стацьцявою сьцяною на яе́ берагі. Гэтая мяйсцовасьць, дый наагул усе́ Панары вызначаюцца чаруючым хараством сваіх гарыстых краявідаў.

Дале́й на захад мяйсцовасьць ніжэець і раўне́ець, пакрысе пераходзячы ў ляжачую яшчэ дале́й на захад Літоўскую Нізіну. Каб зрабіць лягэйшым чыгуначны рух паміж Віленскай катлінаю і Літоўскаю нізінаю пад Панарамі пракапаны т у н э л ь, па якім ходзіць чыгунка.

На правым бе́разе Вяльлі проці Вільні пачынаецца невялікае ўзгор'е **Шэшкіні**, якое замыкае Віленскую катліну ад поўначы.

Віленскае ўзгор'е служыць вададзе́лам паміж прытокамі Вяльлі і Нёмна. У паўднёвы бок яно ве́льмі лагодна зьніжаецца,

Рыс. 10. **Бе́раг р. Вяльлі каля Вільні.**

пераходзячы ў **Лідзкую краіну падысподнае морэны.** Як і ўсе́ прасторы, пакрытыя падысподняй морэнаю, Лідчына мае саўсім блізка роўную паве́рхню, аднак досіць высака паднятую над роўнем мора. Вазёраў тут саўсім няма. Толькі шырокія і глыбокія даліны лядавіковых рэкаў, па якім зьбягаюць да Нёмна яго правыя прытокі (прыкл. Марачанка, Котра і інш.), крыху прыхарошуюць гэтую раўніну. Яшчэ дале́й на паўдня, на ўзьбярэжжах Нёмна, разьлягліся на пяшчаных раўнінах цэлым вялізарным пасом п у ш ч ы (Налібоцкая, Горадзенская ды ін.).

Паўночнае плячо Вялейскае Падковы творыць **Сьвянцянска-Докшыцкая Морэна.** Галоўны яе хрыбет ляжыць досіць далёка ад Вяльлі; цягнецца ён ад Сьвянцянаў на Глыбокае і Докшыцы дый далей яшчэ на ўсход, аж да самага Лепеля. Зложаны ён з гранітнага каменьня канцавое морэны, якога шмат ляжыць тут і на паверхні зямлі. Досіць высокія ўзгоркі, якія іншы раз падыймаюцца сажанёў на 40 над далінамі і пакрытыя мяшаным лесам, з усіх бакоў замыкаюць кругавід і робяць яго досіць цесным. За тое ўзыйшоўшы на які небудзь вышэйшы ўзгорак можна пабачыць надзвычайна прыгожы абраз гэтае мяйсцовасьці. Сярод лясных узгоркаў ляжаць тут вялікія вазёры, з берагамі то высокімі і сухімі, то прападаючымі ў шырокім паясе ўзьбярэжных балотаў. Вышыня ўзгор'я над роўнем мора даходзіць **да 130 саж.**

На паўдня ад галоўнага хрыбта аж да самае Вяльлі ляжыць таўсты пласт падысподняе морэны, на якім параскіданы невялічкія ўзгор'і (канцавыя морэны), пакрытыя найбольш хмызьнякамі ды рэдкімі дубамі. Узгор'і гэтыя чарадуюцца з вялікімі вазёрамі (Н а р а ч, С ь в і р с к а е і інш.) і невялічкімі раўнінамі, характэрнымі для падысподняе морэны, а бліжэй да Вяльлі—з значнымі роўнымі пяшчанымі, а часам і балоцістымі прасторамі, што пазарасталі хваёвымі лясамі. Досіць высокія ўзгор'і (каля 120 с.) даходзяць і да самага берагу Вяльлі. Прабіваючыся праз іх правыя прытокі Вяльлі маюць высокія (да 25 саж.), стромкія берагі; гэтыя-ж узгор'і робяць і берагі сярэдняга цячэньня самое Вяльлі высокімі, стромкімі і дужа прыгожымі (прыкл. каля Смаргоняў).

Галоўны хрыбет узгор'я дзеліць вадазборнікі Вяльлі і Дзьвіны; аднак некаторыя прытокі Дзьвіны перасякаюць яго наскрозь і сьцягуюць ваду з далей на паўдня ляжачых вазёраў.

У паўночны бок узгор'е павольна зьніжаецца. Мяйсцовасьць, пакрытая няглыбокаю падысподняю морэнаю, робіцца роўнаю і пераходзіць у Полацкую нізіну. На ўсходзе ўзгор'е дзеліць вадазборнікі Бярэзіны і Дзьвіны. Падыходзячы пад Лепель яно робіцца крыху вышэйшым. Гэтая ягоная частка называецца **Пышнагорам.** У падножжа Пышнагору ляжыць шырокая л я д а в і к о в а я д а л і н а, якая злучала калісь Полацкае Лядавіковае Возера праз Бярэзіну з Палескім. Цяпер па ёй праведзены Бярэзінскія Каналы, над якімі стаіць Л е п е л ь.

На паўдня ад Докшыцаў ідзець **Менскае Ўзгор'е.** Займае яно Менскі павет, ды часткі Барысаўскага, Ігуменскага, Вялейскага і Ашмянскага (цяпер—Валожынскага). Найвышэйшы яго пункт, адначасна і найвышэйшы пункт усяе Беларусі—**Лысая Гара (161 саж.)**, знаходзіцца на мяжы Менскага, Барысаўскага і Вялейскага пав., ля вёскі Лысая Гара. Мала меншая ад гэтае гары—другая—**Сьвятая Гара (160 саж.)** ляжыць на паўднёвы захад ад Менску; лічаць, што з пад яе выцякае Нёман.

Менскае Ўзгор'е, як і вышэйапісаныя, створана канцавою морэнаю, наваленаю тут лядавіком на таўсты пласт падысподняе

морэны, а можа і на крыху павыпінаныя больш старыя пласты. Часьцей можа, чым дзе, спаткаем мы тут моцна гарыстыя краявіды. Высокія і стромкія ўзгоркі грамадзяцца адзін перад адным у магутныя горныя гнёзды, перасечаныя глыбокімі, найбольш сухімі, лагчынамі (сухадоламі), якія забалочуюцца толькі выпадкова і заўсёды лёгка могуць быць асушаны дзеля значнага спаду. Рэкі цякуць тут у досіць шырокіх далінах, пакрытых сенажацямі. На версе ўзгор'я панакідана шмат каменьня, галоўным чынам граніту; мяйсцамі спатыкаюцца цэлыя полі, заваленыя каменьнем. Затое вазёраў тут саўсім блізка няма, калі ня лічыць дробных штучных сажалак, і гэта найбольш адрожнівае Менскае Ўзгор'е, ад тыповых морэнных краінаў.

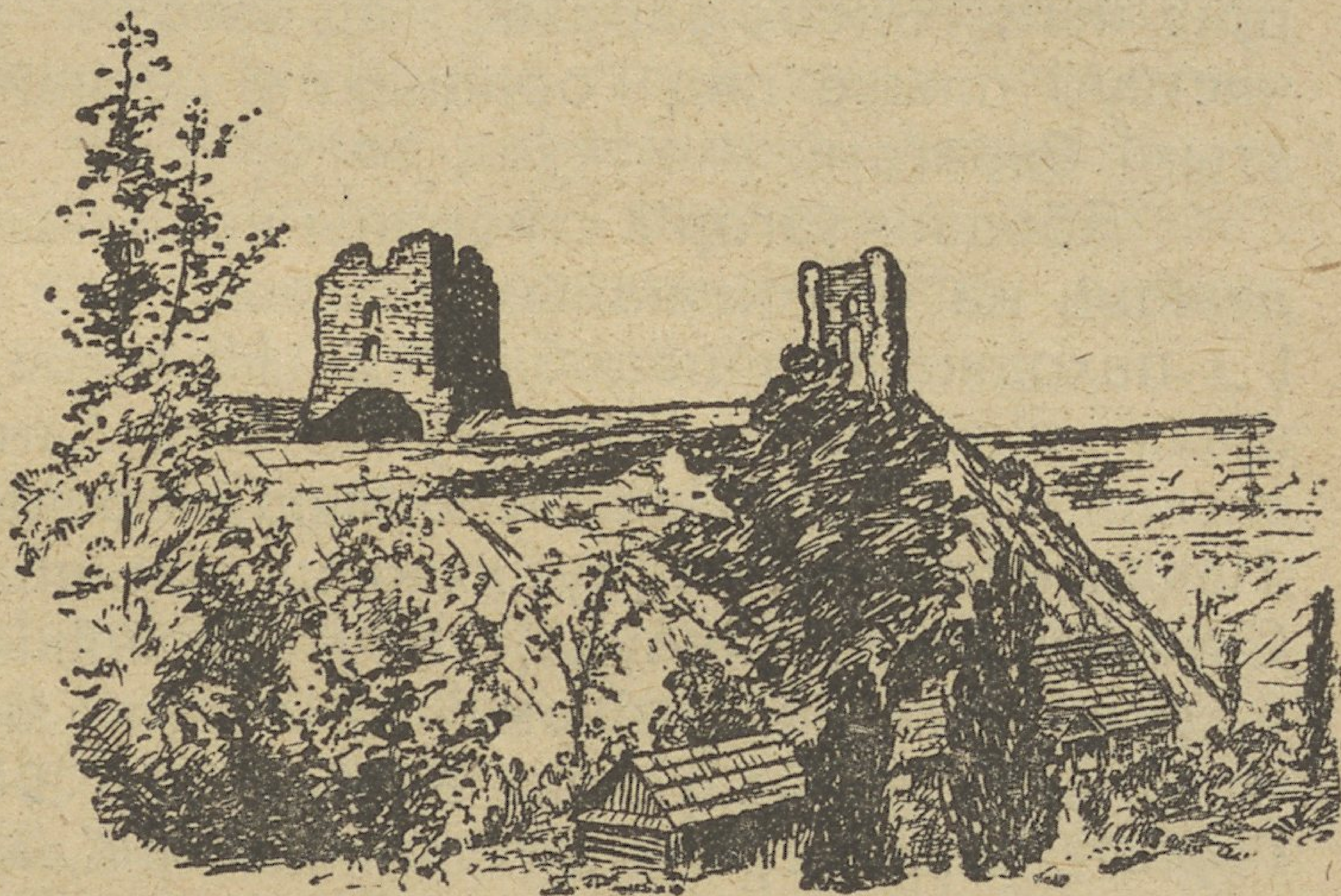
Вярхі ўзгор'я моцна лясістыя, пры чым лясы найбольш яловыя і мяшаныя; хваёвыя бары спатыкаюцца найбольш у пяшчаных рачных далінах. На паўднёвых-жа і ўсходніх спадах узгор'я лясоў мала; мяйсцовасьць робіцца шмат раўнейшаю, бо заместа канцавое морэны тут ляжыць ужо падысподняя, зложаная найбольш з ураджайных глінаў. Памалу зьніжаючыся і чарадуючыся што далей, то з большымі прасторамі пяскоў і балотаў, узгор'е падыходзіць на ўсходзе да самае Бярэзіны. На паўдні і паўднёвым захадзе яно гіне ў пушчах Ігуменскага Палесься, ды ляжачых над верхнім Нёмнам і ягонымі правымі прытокамі. Да аднаго з найбольшых такіх прытокаў, — Бярэзані Нёманскае, ўзгор'е безпасярэдна падыходзіць, творачы на рацэ высокія стромкія берагі; тут Менскае Ўзгор'е і стыкаецца з Віленскім. Далей на поўнач гэтыя ўзгор'і падзелены шырокаю далінаю верхняе Вяльлі і лядавіковаю далінаю, якою калісь, у лядавіковыя часы сплывалі воды верхняе Вяльлі ў Нёманскую Бярэзань.

Менскае Ўзгор'е ёсьць найвышэйшаю часткаю вялікага эўрапейскага вададзелу на ўсёй Усходне-Эўрапейскай раўніне. Трэба адзначыць, што такое палажэньне надае яму асаблівы характар; з узгор'я расьцякаюцца ўва ўсе бакі невялічкія рэчкі, якія гдзесь далёка за яго межамі робяцца вялікімі многаводнымі рэкамі. І Нёман, і Вяльля, і Бярэзіна і Птыч, якія ўсе пачынаюцца на гэтым узгор'і, маюць тут вельмі скромны выгляд, і сваёй прысутнасьцяю досіць мала зьмяняюць агульны краявід.

Уздоўж Нёмна, найбольш па яго правым беразе, ляжыць на бедных пяшчаных раўнінах цэлы пояс пушчаў, якія на ўсходзе злучаюцца з Ігуменскім палесьсем. На паўдня ад гэтых пушчаў мяйсцовасьць робіцца значна вышэйшаю, а часамі прыймае выгляд праўдзівага горнага краю. З захаду ад Нарві на ўсход аж да Бярэзіны (Дняпроўскае) цягнецца тут **Паўднёвы Ланцуг Узгор'яў**. Глыбокія, з стромкімі берагамі, даліны левых прытокаў Нёмна дзеляць яго на часьці ды робяць краявіды яшчэ больш разнароднымі.

Увéсь Ланцуг зложаны канцавымі морэнамі, пад якімі ляжыць досіць значны (на якіх 70 - 80 саж. вышыні) выгін старэйшых (крэйдавых) пластоў, г. зв. **Наваградзкі Горб.** З прычыны гэтага выгіну тут часта з пад лядавіковых пластоў выглядаюць старэйшыя пласты, прыкл. часта выходзіць на вéрх пішучая крэйда. Падняцьце зямное павéрхні ідзéць тут і цяпéр, што значна па берагох рэк, якія ўсё глыбéй і глыбéй уразаюцца ў дно сваіх далінаў.

Цэнтральнае і найвышэйшае мéйсца ў Ланцугу займае **Наваградзкае Ўзгор'е.** Канцавая морэна ляжыць нéкалькімі градамі ў паўночнай і заходняй частках Наваградзкага павéту, ды сумéжных частках Слонімскага павéту і надаé мяйсцовасьці гарысты выгляд. Рэзкія рысы стромкіх узгоркаў, прысутнасьць на іх павéрхні масы камéньня зьбліжае гэтую краіну да тыпова - морэнных. Вазёры тут аднак спатыкаюцца рэдка і невялікія; апроч таго краявід зьмяняецца ад павысяканых шмат дзе лясоў. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я—каля самага Наваградку (**Замковая Гара — 151 саж.**, рыс. 11) і гара каля **в. Каменка**, адкуль адкрываюцца віды на дзесяткі вёрст наўкола, на ўсю гарыстую Наваградзкую краіну. Пераходзячы ў Слонімскі павéт, узгор'е стварае і там вéльмі прыгожую гарыстую мяйсцовасьць, называную „Слонімскаю Швайцарыяю“.

Рыс. 11. Замковая Гара ў Наваградку.

На ўсход ад канцавое морэны мяйсцовасьць робіцца раўнéйшаю. Апрача падысподняе морэны тут асéў лёсс. Гэты, здаéцца, найдалéй на паўночны захад высунуты востраў лёссу займае досіць значны прастор у самай сярэдзіне павéту*) і робіць яго грунты слаўнымі па ураджайнасьці на ўсю Беларусь. Падобныя на лёсс пласты цягнуцца і далéй на ўсход, у Слуцкі павéт, перарываныя мяйсцамі невялічкімі ланцугамі канцавых морэнаў, аж пакуль не спатыкаюцца з пяшчаным Палéсьсем. Аднак і на прасторы Палéсься можна пазнаць сьляды таго-ж падняцьця старэйшых пластоў, ці „Наваградзкага Гарба“ На гэтым Гарбé сярод палéскае нізіны астравамі ляжаць вышэйшыя мясьціны, з багацéйшымі грунтамі, а берагі перасякаючых яго рэк (прыкл. Бярэзіны, Друці) робяцца стромкімі і камяністымі, ды зьмяняецца

*) Missuna. Przyczynek do geologji pow. Nowogródzkiego.

часам навет кірунак цячэньня ракі *). У часы лядавіковыя значэньне гэтага „гарба“ відаць было яшчэ большым. Наагул Наваградкі Горб быў паўночным рубяжом палéскае нізіны, а ўзгор'і, якія павырасталі на ім, дзéляць і цяпéр вадазборнікі Прыпяці і Нёмна.

На захадзе Наваградзкае Ўзгор'е зьмяняецца шырокаю пяшчанаю далінаю р. Шчары, за якою далéй назахад ляжыць нéкалькі невялікіх узгор'яў, налéжачах да Паўднёвага Ланцуга. **Ваўкавыскае Узгор'е**, паміж Слонімам і Воўкавыскам, падзéлена напалам глыбокаю далінаю р. Зальвянкі. Вышыня яго 100—120 саж. Яшчэ далéй на захад—**Горадзенскае Ўзгор'е**, ў Сакольскім, Горадзенскім і Аўгустоўскім павéтах. Вышыня гэтага ўзгор'я крыху мéншая, чым Воўкавыскага, але усё-ж даходзіць 100 саж. Яно змушае Нёман пад Горадняю крута павярнуць на поўнач, пры чым Нёман адразае ад узгор'я невялікую яго паўночную частку і плывé пад Горадняю ў цéснай даліне з высокімі, гарыстымі берагамі.

Абодвы ўзгор'і створаны канцавымі морэнамі (якія найбольш ляжаць на оліrоцэнавых пластох), а з свайго выгляду, ды, мусіць, і з паходжаньня падобны да Наваградзкага Ўзгор'я, ды толькі крыху ніжэйшыя. На паўдня яны памалу зьніжаюцца і мяйсцовасьць, пакрытая падысподняю морэнаю прыймае роўны выгляд (**Падляская Раўніна**); тут ляжыць між іншым Белавéжская Пушча. Спатыкаюцца, праўда, і тут невялікія прасторы з няроўным, ўзгоркаватым краявідам, прычына якога — невялічкія канцавыя морэны. Так на ўсход ад Бéльску знаходзяцца г. зв. **„Княжыя Горы“**, каля Бéрасьця ды каля м. Камянца-Літоўскага мяйсцовасьць так сама няроўная. Найвышэйшы пункт Падлясься (100 с.) знаходзіцца на поўнач ад м. Высокага. Пэўную рознароднасьць уносяць у краявід і лядавіковыя даліны, досіць часта тут спатыканыя, дый яшчэ высокія берагі рэк.

У кожным разе і Падляская раўніна досіць высака паднята пад роўнем мора, асабліва раўнуючы да Палéсься, якое разьляглося далéй на паўднёвы ўсход. Шырокі і даўгі язык ад Падляскае ўзвышанае раўніны ўразаецца далёка ў Палéскія прасторы, творачы паміж рэкамі Ясельдаю і Пінаю роўны сухі і бязьлéсны паўвостраў, званы **Загародзьдзем**. Пад Пінскам Загародзьдзе стромкім бéрагам высіцца над акружаючымі палéскімі нізінамі на нéкалькі дзесяткаў сажняў.

Так сама сярод Палéсься, але ўжо на ўсходзе яго, ляжыць досіць значны востраў, створаны **Мазырскім Узвышшом**. Гэтае ўзвышшо ляжыць адзінока ў вялізарнай катліне Палéсься і, здаéцца, ня зьвязана з іншымі беларускімі ўзвышшамі. Затое магчыма яго сувязь з Валынскімі Горамі **).

---

*) Wołłosowicz. Litwa i Białoruś.

**) Валынскія горы зложаны з крышталёвых скалаў, адносячыхся да архэйскае эпохі.

У кожным разе там, дзе цяпе́р ляжыць Мазырскае ўзвышшо, відаць, істнаваў не́йкі горб яшчэ ў даўне́йшыя, перадлядавіковыя эпохі, а на яго ўжо нале́глі зьве́рху лядавіковыя пласты.

Вышыня ўзвышша каля 100 саж. Зьве́рху пакрыта яно лёсам. Прарываючыся праз узвышшо Прыпяць пракапала сабе́ глыбокую даліну, ў якой адкрываюцца старыя (оліґоцэнскія ды крэйдавыя) пласты; да гэтае даліны зьбягаюць глыбокія яры, прарэзуючыя ўзвышшо. Сярод гэткіх яроў разбудаваўся Мазыр.

І на поўнач, і на паўдня ад Мазыра ўзвышшо пакрысе́ пераходзіць у пале́скую нізіну, ствараючы, аднак, каля сябе́ сушэйшую ды гусьце́й засе́леную мяйсцовасьць, з усіх бакоў агорнутую самым глухім пале́сьсем.

Урэшце трэба ўспомніць аб **Сувальскім Узгор'і,** якое падыймаецца на самай паўночна заходняй мяжы Беларусі, аддзе́ленае ад Горадзенскага ўзгор'я шырокаю пяшчанаю паласою Аўгустоўскае Пушчы, займаючай даўне́йшую лядавіковую даліну. Сувальскае ўзгор'е ёсьць тыповаю морэннаю краінаю, пакрытаю массай вазёраў. Вышыня яго досіць значная, але да Беларусі можна залічыць толькі яго паўднёвыя спады.

§ 11. ПАЎНОЧНА-ЎСХОДНІЯ ЎЗВЫШШЫ.

Паўночная Беларусь, ці, тачне́й кажучы, вадазборнік Дзьвіны, як ужо гаварылася пры апісаньні краявіду Віцебшчыны (стр. 10) пакрыта ўзгор'ямі чыста морэннага выгляду. З гэтае прычыны ўзгор'і Паўночнае Беларусі мы проста называем **„Паўночнымі Морэнамі“**. Дзе́ляцца яны на тры галоўных грамады: 1) Дзьвінскае Ўзгор'е—на захадзе, 2) Віцебска-Не́вельская Горная Града—пасярэдзіне, ды 3) Смале́нская Морэна—на ўсходзе.

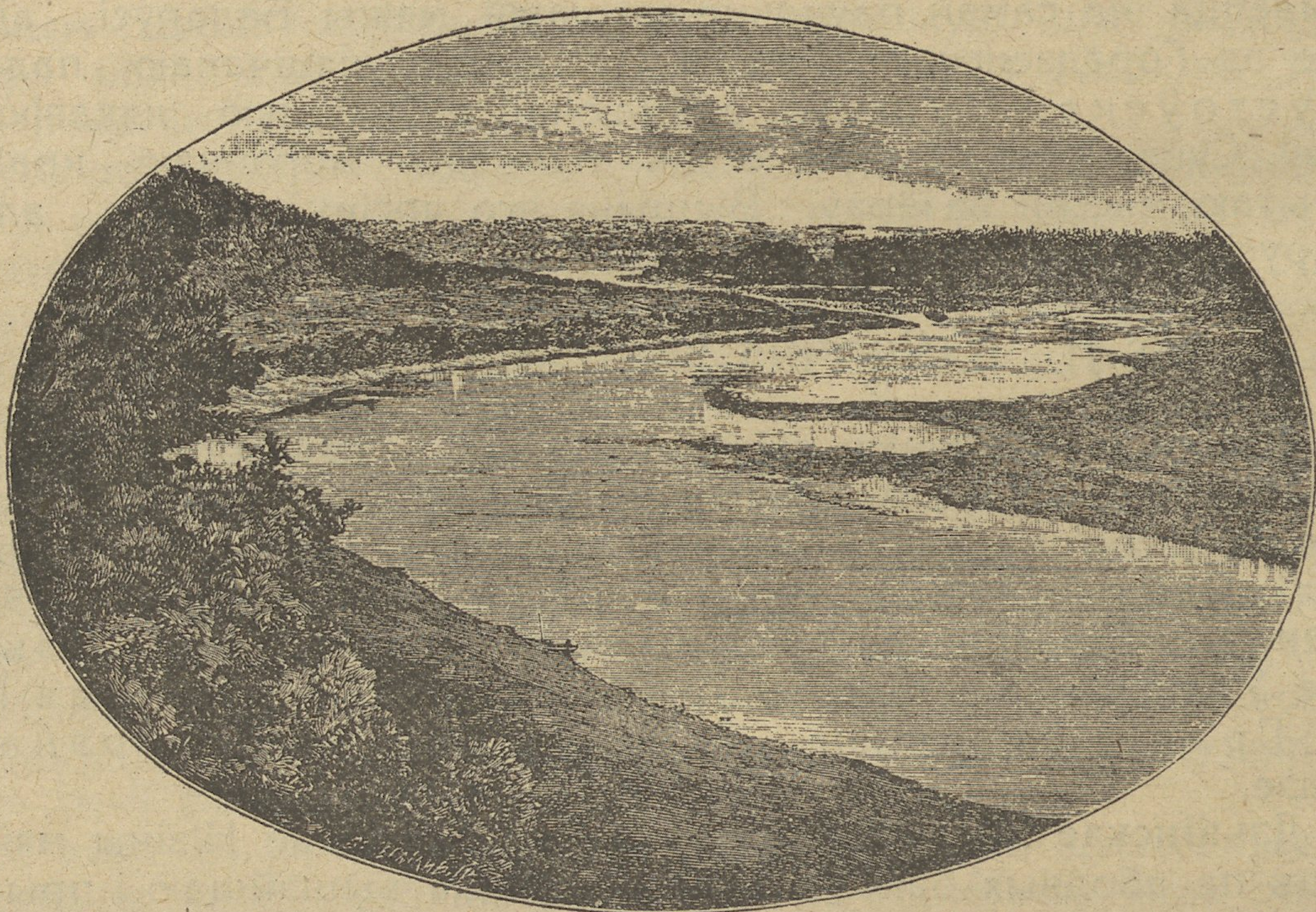
Дзьвінскае Ўзгор'е. На поўнач ад Полацкае Нізіны мяйсцовасьць па абодвых баках Дзьвіны робіцца вышэйшаю і прыймае чыста морэнны выгляд. Групы ўзгоркаў, раскіданыя без асаблівага парадку, чарадуюцца з вялікімі вазёрамі, ды пяшчанымі мяйсцовасьцямі пале́скага тыпу. Краявіды зьмяняюцца ў гэтай краіне ве́льмі часта, і ніколі не́льга ўгадаць, што давядзе́цца ўгле́дзіць за лініяю кругавіду. Ле́гла тут у часы лядавіковыя не́калькі канцавых морэнаў, якія разам ствараюць Дзьвінскае Ўзгор'е.

Займае гэтае узгор'е паве́ты Дрысенскі, Дзьвінскі, Се́бежскі, Люцынскі ды Браслаўскі. Найбольш рэзка яно выяўляецца ў Люцынскім паве́це, ды часамі на берагох Дзьвіны; аднак значнае вышыні нідзе́ Дзьвінскае Ўзгор'е не даходзіць. У даўне́йшыя часы, відаць, значэньне яго было куды большае: перад ствараючымі яго морэнамі стрымаліся тады воды таючага лядавіка і стварылі Полацкае Лядавіковае Возера.

Паміж Дрысаю і Дзьвінскам праз узгор'е прарываецца Дзьвіна, пры чым на ёй творацца парогі. Гэтак каля м. Краслаўкі,

дзе праходзіць, відаць, галоўная града ўзгор'я, на працягу больш як дзесятка вёрст рака проста закідана камéньнем рознае вялічыні, праз якое з шумам прабіваецца вада, творачы цэлы рад невялікіх парогаў. Высокія берагі ракі таксама густа закіданы камéньнем. Часамі выходзяць навéрх і старэйшыя геолёгічныя (дэвонскія) пласты — гліны ды пяскі розных колераў. Зьвéрху ўзгор'е пакрытае ўраджайнымі гліністымі грунтамі (рыс. 12).

На ўсход ад Полацкае Нізіны ад Віцебску аж за Нéвель цягнецца **Віцебска-Нéвельская Горная Града**. Займае яна павéты Віцебскі, Гарадоцкі і Нéвельскі. На вока выглядае Града на вéльмі высокую краіну з тыповым морэнным краявідам. На вяршынах узгоркаў, у катлінах—усюдых бязьмéры накідана

Рыс. 12. Дзьвіна каля Краслаўкі.

(Дзьвінскае ўзгор'е).

камéньня; маса вазёраў пакрывае ўзгор'е. Ўзгоркі тут аднак ня маюць рэзкіх рысаў; іхнія спады павольна зьніжаюцца, пераходзячы ў лагчыны. Найбольшай высачыні даходзіць узгор'е на поўнач ад Гарадка (П а г а н а ў с к а я Г а р а—136 с а ж.).

На поўнач ад Нéвеля, каля мяжы Беларусі з Маскоўшчынаю, ўзгор'е робіцца асабліва высокім, з стромкімі спадамі і саўсім горным краявідам. Вось як апісуе яго расéйскі геолёг Нікітін: „морэнны краявід прыймае тут рэзкія формы, а гэта, разам з густа разсéянымі глыбокімі вазёрнымі катлінамі, надае краіне аж далёка на поўнач саўсім горны выгляд. Глыбокія прорвы, даліны

і катліны чарадуюцца з горамі, якія маюць блізка што няпрыступныя, стромкія спады. Істнуючыя карты не даюць ніякага ўяўленьня аб гэным горным краявідзе. Вышыня гораў, нідзе ня мераная, павінна быць вельмі значнаю, калі навет лінія чыгункі, якая йдзе нізам, усё-ж паднята больш, як на 100 сажняў над роўнем мора" *). Гэтая высокая горная краіна займае сабою поўнач Невельскага і Себежскага паветаў і яе называюць тут „Райскімі Гарамі"; далей на поўнач, у Апочацкім ды Вялікалуцкім пав. працяг гэтых узгор'яў вядомы пад назовам „Вязаўскіх Гораў"; яны там дзеляць вадазборнікі р. Ловаці і р. Вялікае дый хутка канчаюцца, пераходзячы ў расейскую вазёрнаю раўніну.

Уся Віцебска-Невельская Града мае чыста лядавіковае паходжаньне і ёсьць, мусіць, канцавою морэнаю другога лядавіка. Пакрываюць яе найбольш морэнныя гліны. На поўначы ўзгор'е скрозь пазарастала ліставым лесам, зложаным з бярозы, асіны, дубу, з невялікімі домешкамі елкі.

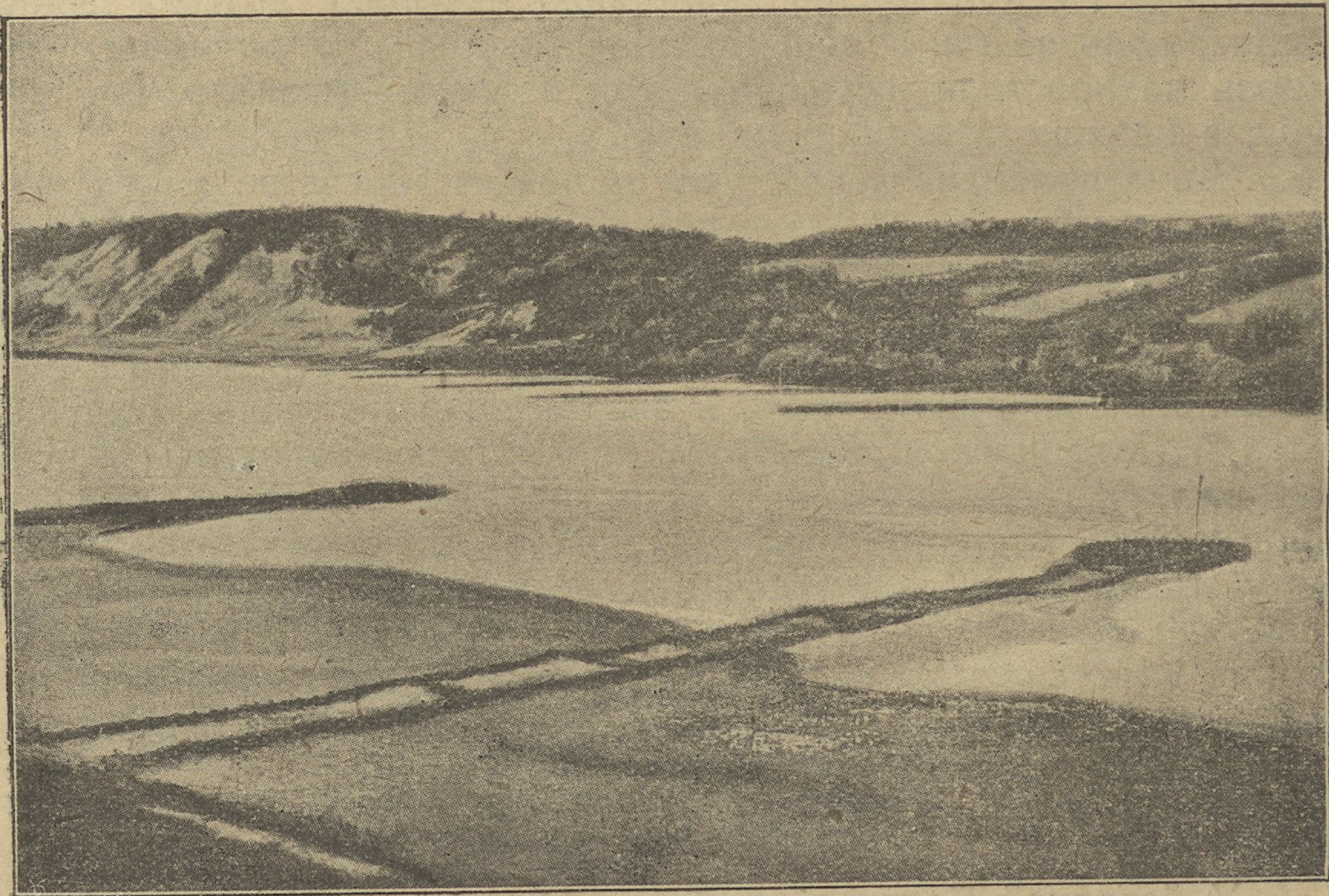
Яшчэ далей на ўсход, ужо на левым беразе верхняе Дзьвіны, за шырокім паясом наддзьвінскіх пяскоў падыймаецца **Смаленская Морэна**. Займае яна паветы Парэцкі, Духаўшчынскі, Смаленскі і часткаю—суседнія, і дзеліць вадазборнікі Дзьвіны і Дняпра. Вышыня гэтага ўзгор'я мяйсцамі бывае досіць значная—да 140 саж. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я знаходзяцца на мяжы Духаўшчынскага і Парэцкага паветаў, у вярхоўях р. Хмосьці (прыток Дняпра). Узгор'е зложана, відаць, канцавымі морэнамі, якія ляжаць на старэйшых геолёгічных пластох (дэвонскіх). Мяйсцовасьць тут у значнай меры перасечаная ярамі ды далінамі рэчак і ручаёў, якіх берагі, таксама, як і спады ўзгоркаў падыймаюцца павольна і маюць закругленыя выгляд. Маса каменьня, раскіданага па ўзгор'ю, ды частыя вазёры дазваляюць лічыць краіну гэтую тыпова-морэннаю.

У ўсходняй Беларусі найважнейшым узгор'ем трэба лічыць **Дняпроўскае Ўзгор'е**. На ўсход ад вышэйуспомненае Лепельскае лядавіковае даліны мяйсцовасьць яшчэ пэўны час мае выразна-морэнны выгляд з бязьлічнымі вазёрамі, паміж якіх параскіданы грамады морэнных узгоркаў; з апошніх трэба адзначыць Каторсы, ланцуг лясістых узгоркаў, што цягнецца ўздоўж мяжы Лепельскага і Сеньнінскага паветаў (на ўсход ад Чашнікаў). Усю гэтую старану можна лічыць прадоўжаньнем Сьвянцянска-Докшыцкае Морэны.

Далей-жа на ўсход вазёраў робіцца шмат менш, мяйсцовасьць робіцца значна вышэйшаю, з лёгка зыбістаю паверхняю, з багатымі гляістымі грунтамі і густым насяленьнем. Гэта ўжо Дняпроўскае Ўзгор'е.

*) Никитинъ. Геологическія наблюденія по Московско-Виндаво-Рыб. ж. д.

Пачаўшыся на мяжы Се́ньнінскага і Аршанскага паве́таў, у вярхоўях р. Друці, займае яно захад Аршанскага пав., пасьля пераходзіць на ле́вы бе́раг Дняпра і цягнецца дале́й на ўсход па Гарэцкім, Мсьціслаўскім, Красенскім, Рослаўскім паве́тах ды частках сусе́дніх з імі, аж да самае р. Дзясны. Тамака, на ўсходзе, ідзе́ яно высокаю градаю далёка на паўднёвы ўсход уздоўж правага бе́рагу Дзясны, робячы бе́раг гэты высокім ды стромкім; а дзеля таго, што тут узгор'е пакрыта лёссам, берагі Дзясны асабліва моцна зрэзаны глыбокімі ярамі. Такі самы выгляд мае і Старадубскае ўзвышшо, якое ляжыць дале́й на паўдня, сярод лесастэпу, і пакрытае лёссам.

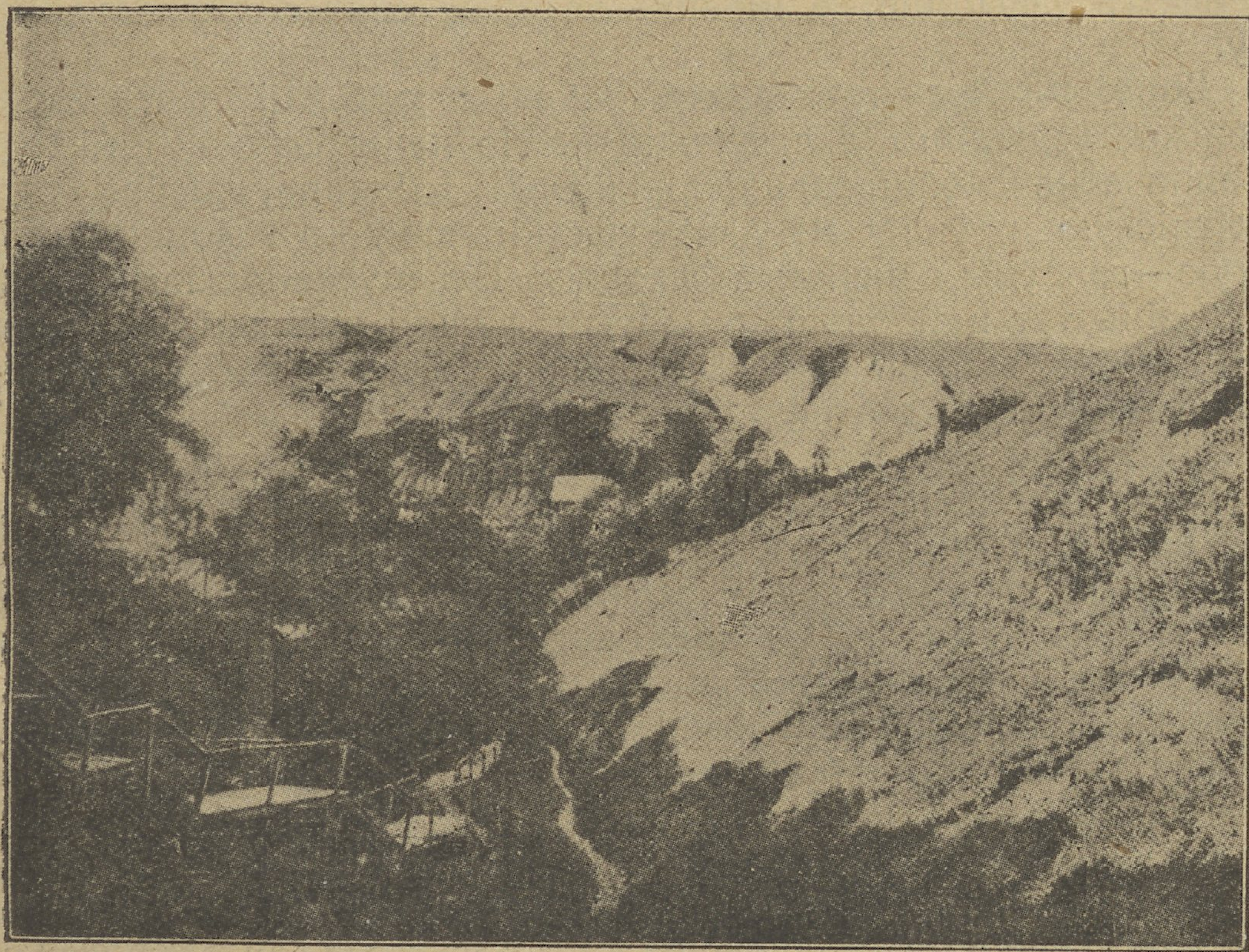
Рыс. 13. Дняпро каля Шклова.
(Паўднёва-заходнія спады Дняпроўскага ўзгор'я).

На паўднёвы захад Дняпроўскае ўзгор'е ве́льмі павольна зьніжаецца; тут ствараецца роўная сухая мяйсцовасьць, **Раданская Раўніна**. толькі высокія правыя берагі рэк робяць яе́ краявіды крыху больш разнавобразнымі. Яшчэ дале́й на паўднёвы ўсход пачынаецца пяшчанае ды балоцістае Пале́сьсе.

Саўсім іначай выглядаюць паўночныя берагі ўзгор'я. На ўсходзе яны стромкімі, зрэзанымі ярамі сьце́намі (як прыкл. каля Смале́нску) спадаюць у даліну Дняпра. На захадзе паўночны край узгор'я, дайшоўшы досіць значнае вышыні (128 саж.), рэзка абры-

ваецца над вялікаю пяшчанаю раўнiною, пасярод якое ляжаць Верацейскія Балоты.

Агульная вышыня узгор'я каля 100—120 саж. На захадзе найвышэйшы пункт узгор'я, як сказана, ляжыць над Верацейскімі Балотамі. На ўсходзе, найвышэйшыя пункты ўзгор'я ляжаць аж над Дзясною, ў Рослаўскім павеце (Рослаўскія вышыні). На ўсім сваім вялізарным прасторы (у доўжкі каля 300 вёрст) Дняпроўскае ўзгор'е перахоўвуе той самы выгляд краіны з зыбістаю паверхняю, гляістымі грунтамі, на якіх растуць вялікія яловыя лясы, з павольнымі і закругленымі спадамі ўзгоркаў. Рэкі прарэзуюць у ўзгор'і глыбокія даліны, якія прыхарошуюць і без таго дужа прыгожыя яго краявіды. (рыс. 13).

Рыс. 14. Дняпроўскае Ўзгор'е каля Мсьціслаўля.
Выхады старых геолегічных пластоў.

Дняпроўскае Ўзгор'е ляжыць на старадаўніх геолёгічных пластох (дэвонскіх), якія зьверху прыкрытыя морэннымі глінамі, а часамі лёссам (прыкл. каля Мсьціслаўля). У глыбокіх рачных далінах часта гэтыя старадаўнія пласты выходзяць наверх у відзе вапнякоў, долёмітаў і інш. (рыс. 14), якія шмат дзе разрабляюцца, як прыкл. Аршанская вапна, вядомая на ўсю Беларусь.

Дакаціўшыся да паўночных спадаў узгор'я Дняпро ня можа перарваць яго сьцяны і змушаны даўгі час плысьці ўздоўж яго

паўночнае граніцы на захад. Толькі пад Воршаю ўдаецца Дняпру перарвацца праз узгор'е і зьмяніць свой змушаны заходні кірунак на паўднёвы. У ме́йсцы перарыва праз узгор'е на Дняпры знаходзяцца значныя Кабяляцкія парогі, якія ўпе́рад моцна перашкаджалі сухаходзтву; цяпе́р частку іх узарвалі *).

Сваёй усходняй часткаю Дняпроўскае ўзгор'е датыкаецца да г. зв. Сярэдне-Расе́йскага плоскага ўзвышша; некаторыя аўтары гатовыя навет самае Дняпроўскае ўзгор'е (дый ня толькі яго) лічыць часткаю гэнага ўзвышша, і называюць гэтае ўзгор'е „Смале́нска-Аршанскім Клінам" Расе́йскага ўзвышша; але, як мы дале́й убачым, і геолёгічная будова і самы выгляд абодвых узвышшаў моцна розьняцца паміж сабою. Трэба аднак адзначыць, што да Беларусі ўсё-ж нале́жыць пэўная частка Расе́йскага ўзвышша, а іменна—заходнія спады г. зв. Вокаўскага Ле́су.

Вокаўскі Ле́с—гэта высокападняты горб, які злучае Сярэдне-Расе́йскае ўзвышшо з ляжачымі на Поўначы Валдайскімі Горамі, ды адначасна дзе́ліць вадазборнікі Волгі і Дняпра, дзе́ліць усходне-эўропэйскую раўніну на дзьве́ часткі: адну—з заходнім нахілам, другую—галоўным чынам з ўсходнім. Беларуска-Маскоўская мяжа праходзіць тут найбольш па ґэтым ве́льмі важным вададзе́ле і такім чынам заходні спад Вокаўскага Ле́су дастае́цца Беларусі, ўсходні-ж—Маскоўшчыне.

На Вокаўскім Ле́се ляжаць гэткія беларускія паве́ты: Бе́льскі, Дарагабужскі, Ельнінскі, Ржэўскі і часткі сусе́дніх паве́таў. Краіна гэтая высака—на 100—120 саж. паднятая над роўнем мора. Ня гле́дзячы на гэта яна саўсім роўная. Ні ўзгоркаў, ні вазёраў тут саўсім блізка няма; навет каме́ньняў няма ані на паве́рхні зямлі, ані ў грунтох. На вялікіх прасторах цягнецца аднавобразная, высокая, лясістая, а часта й моцна забалочаная раўніна. Морэннага краявіду тут не засталося й сьле́ду.

Не́льга аднак прыраўнаваць гэтае краіны і да пале́сься. Ня кажучы ўжо аб высокім падняцьці над роўнем мора, гэтая краіна яшчэ і тым розьніцца ад пале́сься, што мае цяжкія гляістыя ці падзолавыя грунты і адпаве́дную да іх расьліннасьць. Усё ўзвышшо пакрытае ліставымі лясамі, бярэзьнікамі ды асіньнікамі, часткаю-ж мяшанымі; хваёвых бароў тут ве́льмі мала. Таксама і рэкі цякуць тут у глыбокіх ды шырокіх далінах і маюць досіць хуткое цячэньне; да іх зьбягаюць глыбокія яры, а ёсьць гэтых яроў досіць многа дзякуючы таму, што Вокаўскі Ле́с пакрыты галоўным чынам мяккімі лёссавіднымі суглінкамі, ў якіх саўсім няма каме́ньня (гэтак, як у лёссе) і якія, падобна як і лёсс, лёгка размываюцца вадою.

Паходжаньне гэтых суглінкаў тлумачаць розна: адны лічаць, што гэта звычайная падысподняя морэна, іншыя думаюць, што

---

*) Парогі гэтыя зложаны якраз з дэвонскага вапняка.

лёссавідныя суглінкі асе́лі са скаламучаных лядавіковых водаў (гл. вышэй, стр. 16). У кожным разе пласт суглінкаў не таўсты і пад ім ляжаць старэйшыя пласты *). Гэтыя апошнія пласты складзены тут найбольш з вапнякоў, якія досіць часта выходзяць наве́рх. Дзеля таго, тут, часьце́й чым дзе, можна заўважыць г. зв. карставыя зьявішчы. Вада, якая працякае зьве́рху, робіць у падзе́мных пластох вапны цэлыя пячоры і ходы. Дзякуючы гэтаму часта трапляецца, што рэчка будзе це́кці да пэўнага ме́йсца, а дале́й правалюецца пад зямлю,—гэта яна сходзіць у вапе́нныя ходы, а цераз не́калькі вёрстаў яна йзноў паказуецца з-пад зямлі і цячэ дале́й. Магчыма, што пад зямлёю тут можна было-б знайсьці і досіць значныя пячоры.

Найвышэйшаю часткаю Вокаўскага Ле́су ёсьць г. зв. **Ѐльнінскі Вузел**; ляжыць ён каля м. Е́льні. Нягле́дзячы на сваю значную вышыню (каля 130 саж.) Ельнінскі вузел робіць уражаньне саўсім роўнае мяйсцовасьці. З яго ўва ўсе́ бакі расьцякаюцца досіць значныя рэкі,—як Сож, Дзясна, Вугра (прыток Окі), ды інш., дзеля чаго ён і атрымаў свой назоў. На поўнач ад яго, з Вокаўскага Ле́су выцякае і вялікі Дняпро.

Вокаўскае ўзвышшо ўсё пакрытае лясамі ды гаямі, якіх тут ёсьць шмат больш, чым ворнага поля. Затым-жа яно і называецца „ле́сам“.

Вокаўскі Ле́с ёсьць найбольшым з паміж беларускіх **плоскіх узвышшаў**; аб іншых мы ўспаміналі ране́й, гэта былі: Лідзкае, Падляскае, Загародзьдзе, ўрэшце Раданская Раўніна. Маючы выгляд раўнінаў, яны разам з тым высака паднятыя над роўнем мора і, дзякуючы гэтаму, досіць сухія, ў большасьці пакрытыя ўраджайнаю гляістаю зямлёю. Па свайму паходжаньню— гэта найбольш краіны, дзе роўным пластом ле́гла падысподняя морэна, хаця бываюць у нас плоскія ўзвышшы і іншага паходжаньня. Цяпе́р нам застае́цца перайсьці да разгляду нізкіх раўнінаў, або нізінаў.

§ 12. НІЗІНЫ БЕЛАРУСІ.

Нізіны займаюць значную частку Беларусі, каля чве́рці ўсяго яе́ прастору. Найбольшымі спаміж іх ёсьць дзьве́ — Пале́ская і Полацкая Нізіны. Наагул бяручы абе́дзьве яны маюць шмат супольнага па свайму паходжанью і характару; але бывае, з другога боку, што і часткі кожнае з іх моцна непадобныя адна да адна́е.

Палѐская Нізіна займае галоўным чынам вадазборнік р. Прыпяці, і ў сваёй геолёгічнай гісторыі моцна зьвязана з гэтаю ракою. Аднак на Ўсходзе Пале́сьсе даходзіць да Дняпра, ды навет пераходзіць на яго ле́вы бераг каля вусьця Сожу. Так-

*) Пласты гэтыя належаць да вуглявое эпохі (тым часам, як пад Дняпроўскім узгор'ем ляжаць дэвонскія пласты).

сама ад Палéскае Нізіны адыходзяць даўгія языкі на поўнач уздоўж Бярэзіны, Птыча, Ясельды, і займаюць шырокія лагчыны паміж паўночных узгор'яў. Распасьцёршыся ад Бугу аж за Дняпро і Сож, ды ад успомненага вышэй Наваградзкага Гарба з ляжачым на ім Паўднёвым Ланцугом Узгор'яў—аж да Валынскіх гораў, Палéсьсе займае каля 80 тыс. кв. вёр. і цягнецца з усходу на захад больш як праз 500 вёрст.

Па ўсім гэтым вялізарным прасторы на крыху вышэйшых мяйсцох ляжаць пяшчаныя раўніны, пазарастаўшыя хваёвым борам, а на крыху ніжэйшых—бязьмéжныя балоты розных відаў. Лéс і балота пануюць па ўсёй нізіне, пакідаючы ворнай зямлі ды сенажацям мяйсцамі толькі каля пятае часьці ўсяго прастору, пры чым лéс займае каля паловы прастору, а рэшту—балота.

Выгляд усяго Палéсься—раўнінны. Невялічкія ўзгоркі, якія тут часамі сустракаюцца, створаны ўжо не морэнамі. У большасьці—гэта паабрастаўшыя дзёрнам, ці лéсам пяшчаныя кучугуры (дюны), падобныя да тых, якія і цяпер творацца каля выдмаў, г. ё. там, дзе вéцер пачаў раздзьмухаваць пяшчаныя грунты; бывае гэта найчасьцéй, калі з такога пяшчанага грунту зсякуць лéс, які там упéрад рос і стрымліваў раздзьмуханьне. Вось жа такіх кучугураў, а толькі створаных, мусіць, вéльмі даўно, спаткаць можна досіць у Палéсьсі; на іх, як на сушэйшых мéйсцах, любяць будаваць свае вёскі жыхары Палéсься. Вышыня іх аднак гэткая нязначная, што ані не зьмяняе раўніннага характару Палéскае Нізіны.

Палéская Нізіна паднята над роўнем мора ўсяго толькі на 45—70 саж, творачы такім чынам сярод акружаючых яé ўзвышшаў катліну, глыбінёю у 20—50 сажанёў; узвышшы гэтыя часамі падыймаюцца стромкаю сьцяною ў нéкалькі дзесяткаў сажанёў бязпасярэдна над самымі палéскімі нізінамі (прыкл. Загародзьдзе, Мазырскае ўзвышшо). Наагул кажучы, дно Палéскае катліны на захадзе крыху вышэйшае, на ўсходзе ніжэйшае, і з гэтае прычыны воды з Палéскае Нізіны маюць натуральны сток на ўсход; у гэтым кірунку, як вéдама, і плывé Прыпяць. Спад гэты, аднак, саўсім нязначны, і гэта ёсьць аднэю з прычынаў вялікае забалочанасьці Палéсься. Асабліва гэта адчуваецца ў цэнтральнай частцы Палéсься, каля Пінску. Тут якраз у Прыпяць упадаюць яé найбольшыя прытокі, якія зьбягаюць з акружаючых Палéсьсе ўзгор'яў, дзеля чаго маюць хуткі бéг ды нясуць у сваіх скаламучаных водах шмат мулу, пяску і іншых матар'ялаў размываньня. Але скаціўшыся ў Палéскую Нізіну, павéрхня якое па мéры збліжэньня да Прыпяці робіцца ўсё раўнéйшаю, з усё больш нявыразным спадам, гэтыя рэкі зьмяняюць свой характар. Цячэньне іх робіцца цішэйшым, і з вады асядаюць скаламучаныя матар'ялы. Што раз то болей зьяўляецца на кожнай з гэтых рэк мялізнаў, астравоў, якія творацца з прынéсеных ракою зьвéрху матар'ялаў,

цячэньне ракі разьбіваецца на шмат рукавоў, якія ўве́сь час зьмяняюць сваё ме́йсца, вандруючы сярод рачных асадаў. Творыцца цэлая се́ць пратокаў, а там дзе гэтыя рэкі, зьбліжаючыся да свайго ўпаду ў Прыпяць, падыходзяць блізка адна да адна́е, се́ці іхніх пратокаў злучаюцца і пакрываюць значныя прасторы. Найбольшы з такіх прастораў ляжыць на паўдня ад Пінску і называецца Зарэччам. Вясною і ў часе паводак уся гэтая мяйсцовасьць на дзесяткі вёрст навокала заліваецца вадою і выглядае на адно вялікае возера, сярод якога дзе́ ня дзе́ на вышэйшых грудкох разбудаваліся пале́скія вёскі, з усіх бакоў абкружаныя вадою. У ле́тку, як вада спадае, ўсё Зарэчча зарастае буйнымі балотнымі травамі, сярод якіх прапаўзаюць рачныя пратокі (рыс. 15). Як бачым рэкі тут цякуць бяз сталых берагоў і, зразуме́ла, забалочуюць вялізарныя прасторы навокала сябе́; з гэтае прычыны ўздоўж Прыпяці і важне́йшых яе́ прытокаў цягнуцца абшырныя бязьле́сныя балоты.

Шмат дзе можна пабачыць на іх каналы, якія роўнымі лініямі прарэзуюць пале́скія раўніны, абяртаючы даўне́йшыя балоты ў сенажаці ды служачы для сплаву дрэва і комунікацыі. (рыс. 16).

Рыс. 15. Рачны пратон на Пале́сьсі.

Балотная пале́ская краіна з усіх бакоў абкружана паясом пале́скіх пушчаў. Тут ужо бязумоўна пануе ле́с; ён аднак чарадуецца з балотамі, якія тут займаюць ніжэйшыя ме́йсцы, асабліва ўздоўж рэк. Лясы або ляжаць на вышэйшых пяшчаных грудкох, і тады зложаны выключна з хвоі, альбо ў мокрых лагчыных, і тады яны мяшаныя. Сярод лясоў ды балотаў раскідана досіць многа вазёраў з нізкімі, грузкімі берагамі, паабрастаўшымі буйною

травою (рыс. 17). За паясом пушчаў ляжаць ужо на вышэйшых прасторах малале́сныя земляробскія раўніны і ўзгор'і, акружаючыя Пале́сьсе.

Краявід Пале́сься досіць аднавобразны і на вялізарных яго прасторах мала зьмяняецца. Формы пavéрхні ў пале́скім краявідзе йграюць ме́ншую ролю; за тое шмат хараства дадаюць яму пале́скія воды: рэкі, вазёры, балоты, якіх выгляд не́калькі разоў у год моцна зьмяняецца, робячы з Пале́сься то вялікае возера, то непраходны ле́с траваў, то бязьме́жную раўніну пакрытую празрыстым сьве́тлым лёдам, па якім ува ўсіх кірунках разьяжджаюць жыхары Пале́сься, радуючыся магчымасьці лёгкіх зносінаў з сьве́там.

Рыс. 16. Краявід асушанага Пале́сься.
(Галоўны канал).

Пале́ская катліна відаць стварылася яшчэ у перадлядавіковыя часы праз апусканьне старэйшых геолёгічных пластоў. Між іншым трэба лічыць, што і цяпе́р зямная кара пад Пале́сьсем апускаецца, *) што бязумоўна яшчэ мацне́й яго забалочуе, ці прынамся, не дае́ яму высыхаць. Няглыбока пад паве́рхняю зямлі ў Пале́сьсі ляжаць старыя пласты **), найбольш гліны, слаба прапускаючыя ваду. Зьве́рху на іх ляжыць нягрубы пласт лядавіковых дый пасьля-ледавіковых пяскоў, таўшчынёю ўсяго 10—20 сажняў, Зразуме́ла, што вада мусіць застаівацца ў гэтым ве́рхнім пласьце́, ня могучы прасачыцца ў глыбіню праз ляжачыя ніжэй гліны, і гэта таксама дапамагае забалочаваньню Пале́сься.

*) Wołłosowicz.
**) Крэйдавыя і нумулітычныя.

Рыс. 17. Палёскае возера.

Урэшце балоцістасьць Палéсься, дый наагул характар яго прыроды трэба лічыць рэзультатам яго гісторыі ў лядавіковую эпоху. Як ужо гаварылася, Палéскую катліну залілі воды таючага лядавіка, ствараючы тут вялізарнае лядавіковае возера. Рэкі, якія цяпéр працякаюць праз Палéсьсе, ці хоць краем яго, ў тым ліку і Дняпро, разам з лічнымі, цяпéр ужо няістнуючымі, лядавіковымі рэкамі нéсьлі ў гэтае возера шмат скаламучанага ў сваіх водах матар'ялу з размытых лядавіковых глінаў; гэтыя матар'ялы, трапіўшы ў стаячыя, ці павольна плывучыя воды палéскага возера, асядалі на яго дно, творачы цяпéрашнюю пяшчаную вопратку павéрхні Палéсься.

Ня глéдзячы на спад Палéскае Нізіны у ўсходнім кірунку, лядавіковае возера, відаць, даўгі час ня мéла пэўнага стоку на ўсход. Мазырскае Ўзвышшо дый малазначнае цяпер яго прадоўжаньне на поўнач да Бярэзіны перагароджавалі дарогу на ўсход лядавіковым водам і тыя мусілі прабівацца праз узвышшо. Гэта ім ня там хутка ўдалося, дык тым часам лішкі вады спускаліся на паўдня і ўсход праз даліну цяпéрашняе р. Славéчны, якая ляжыць на паўдня ад Мазырскага Ўзвышша, дый дзéліць яго ад Оўруцкіх (Валынскіх) Гораў. Таксама зыходзілі лішкі вады і на захад, у даліну Буга, а праз яе—ў тагочасную Віслу.

Толькі тады, як лядавіковым патокам удалося добра раскапаць Мазырскае Ўзвышшо, вада лядавіковага возера зыйшла ў Дняпро. Павéрхня Палéскае катліны пасьля гэтага мусіць доўгі час была падобная да спушчанага млыннага ставу; збольшага яна і ў нашыя часы можа быць да яго прыраўнавана. Балоцістыя лагчыны, што чарадуюцца з пяшчанымі грудкамі, разсéяныя між іх пратокі рэкаў, урэшце самы катлінны характар Палéсься, даюць права да гэткага параўнаньня і даводзяць, што лядавіковае возера запраўды істнавала на прасторах Палéсься.

Таксама, як Мазырскае Ўзвышшо загароджавала сток водам галоўнага лядавіковага возера, гэтак узвышшы Наваградзкага Гарба затрымлівалі лядавіковыя воды ў цяпéрашнім вадазборніку вéрхняга Птычу і Сьвіслачы, а Дзьвінскае Ўзгор'е—ў ваколіцах Полацку. У абодвых выпадках стварыліся лядавіковыя вазёры: першае возера абыймала поўдзень цяпéрашняга Ігуменскага павéту; другое—ўсю Полацкую Нізіну. Пасьля гэтых вазёраў пазаставаліся такія самыя сьляды, як і пасьля вялікага палéскага лядавіковага возера.

Полацкая Нізіна займае большыя часткі павéтаў Дзісьненскага, Полацкага, ды Лéпельскага. Лядавіковае возера заліло тут, відаць, увéсь прастор паміж акружаючымі цяпéр нізіну ўзгор'ямі: Дзьвінскім, Віцебска-Нéвельскім і Сьвянцянска-Докшыцкім. Возера гэтае, мусіць, ня было глыбокае і не пакінула па сабé гэткіх значных сьлядоў. як Палéскае возера. Аднак і тут ёсьць досіць многа балотаў—найбольш уздоўж р. Дзісéнкі ды лéвага бéра-

гу р. Дрысы (прытокі Дзьвіны), навокала якіх ляжаць хваёвыя бары на пяшчаных грунтох. Сярод мяйсцовасьцяў з палéскім краявідам тут часам уразаюцца морэнныя кліны, якія пэўне ж зьмяняюць краявід нізіны. Апроч таго трэба адзначыць вялікі лік вазёроў, спатыканых на нізіне, ды яé значна большую сухасьць у параўнаньні з Палéсьсем.

Пяшчаныя раўніны, на якіх ляжаць некаторыя нашыя пушчы, як Налібоцкая, Горадзенская, Аўгустоўская, відаць, стварыліся гэткім самым спосабам, як і вышэйапісаныя палéскія нізіны, ў лядавіковыя часы і пакрыты з павéрхні так сама асадамі лядавіковых вазёраў.

РАЗЬДЗЕ́Л II.

Клімат Беларусі.

§ 13. КЛІМАТЫЧНЫЯ ЎПЛЫВЫ. ВЯТРЫ.

Беларусь ляжыць у ўмеркаваным паясé зямлі, бліжэй да полюса, чым да экватара. Сонца ў нас ходзіць па нéбе ня дужа высака; навет на пачатку лéта, ў чэрвені, яно ў паўдня не стаіць у нас проста над галавою, а крыху ніжэй; у зімку-ж сонца саўсім мала падыймаецца над кругавідам і мала даé цяпла. Ад гэтае прычыны (географічнае шырыні) перад усім залéжыць наш клімат; аднак яé значэньне ў вялікай мéры засланяецца ў нас уплывамі іншых прычынаў. Клімат усяé Сярэдняе Эўропы, а ў тым ліку і Беларусі, залéжыць найбольш ад Атлянтыцкага Акеану і сусéдніх, зьвязаных з ім, мораў. Чым далéй каторы з гэтых краёў ляжыць ад Акеану, тым больш сухім і халодным робіцца яго клімат, больш падобным да клімату аграмаднага ўсходняга контынэнту Эўропы і Азіі, больш контынэнтальным; чым бліжэй ляжыць край да Акеану, тым клімат робіцца цяплéйшым, вільгатнéйшым і лагаднéйшым, ці, адным словам, акеанічным. Беларусь з усіх краёў Сярэдняе Эўропы найдалéй адсунутая ад акеану, і затым з усіх старонак Сярэдняе Эўропы мае клімат найбольш халодны і сухі.

Аднак уплывы акеану, ці адсутнасьць іх мы адчуваем штодзéнна. Вéе вéцер з захаду, ад Акеану,—пачынаецца вільготнае, цёплае надвор'е. Зьмяніўся вéцер, дзьмé ўжо з усходу—надвор'е робіцца сухім і халодным. Па чарзé пануюць у нас то акеанічнае, заходняе надвор'е, то ўсходняе, сухазéмнае. Заўважана, што ўзімку клімат Беларусі збліжаецца да контынэнтальнага, ўлетку-ж ён саўсім блізка акеанічны.

Наагул бяручы, ўплывы акеану у нас мацнéйшыя ад уплываў контынэнту, і затым клімат Беларусі трэба прызнаць яшчэ акеанічным. І нічога ў гэтым дзіўнага. На захад ад Беларусі, аж да самага мора, ляжаць нізіны—Польская і Гэрманская, па якім вольна, без вялікіх перашкод цёплы акеанічны вéцер урываецца на прасторы Беларусі, прыносячы з сабою хмарнае надвор'е ды дождж ці сьнéг. Узвышшы Цэнтральнае Беларусі, асабліва тыя, што цягнуцца з поўначы на паўдня, крыху затрымліваюць гэтыя вéтры і змушаюць іх аддаць на сваé заходнія спады частку вільгаці, якую тыя нéсьлі. Значна абсушаныя пасуваюцца заходнія вятры далéй па Ўсходняй Беларусі і спатыкаюць на нашай мяжы з Маскоўшчынаю новую, яшчэ больш значную перашкоду ў відзе Вокаўскага Лéсу, на якім гэтак шмат аддаюць вільгаці і гэтак трацяць шмат сваé сілы, што ўжо на ўсход ад яго, ў прасторах Маскоўшчыны, значэньне акеанічных вятроў робіцца шмат мéншым. З сухімі і халоднымі ўсходнімі вятрамі бывае крыху інач͡ай. Плывучы нізам яны ўжо адразу і вéльмі значна затрымліваюцца высокім Вокаўскім Лéсам, які такім чынам засланяе сабою Беларусь ад уплываў сухазéмнага клімату. Пераплыўшыя праз Вокаўскі Лéс усходнія вятры спатыкаюць новую перашкоду ў відзе цэнтральных беларускіх узгор'яў, выцягнутых з поўначы на паўдня і на заходняй іх старанé ўплывы гэтых вятроў робяцца нязначнымі.

Такім чынам мы бачым, што лініі ўзгор'яў дзéляць Беларусь на нéкалькі розных між сабою кліматычных краінаў, і што Вокаўскі Лéс ёсьць вéльмі паважнаю кліматычнаю мяжою. Ўся Беларусь, лéжачы на захад ад яго, мае, ў параўнаньні з Маскоўшчынаю ды іншымі контынэнтальнымі краямі, клімат мягкі, мéрны з нявéльмі халоднымі, але многасьнéжнымі зімамі, з нявéльмі гарачымі, пахмурнымі лéтамі.

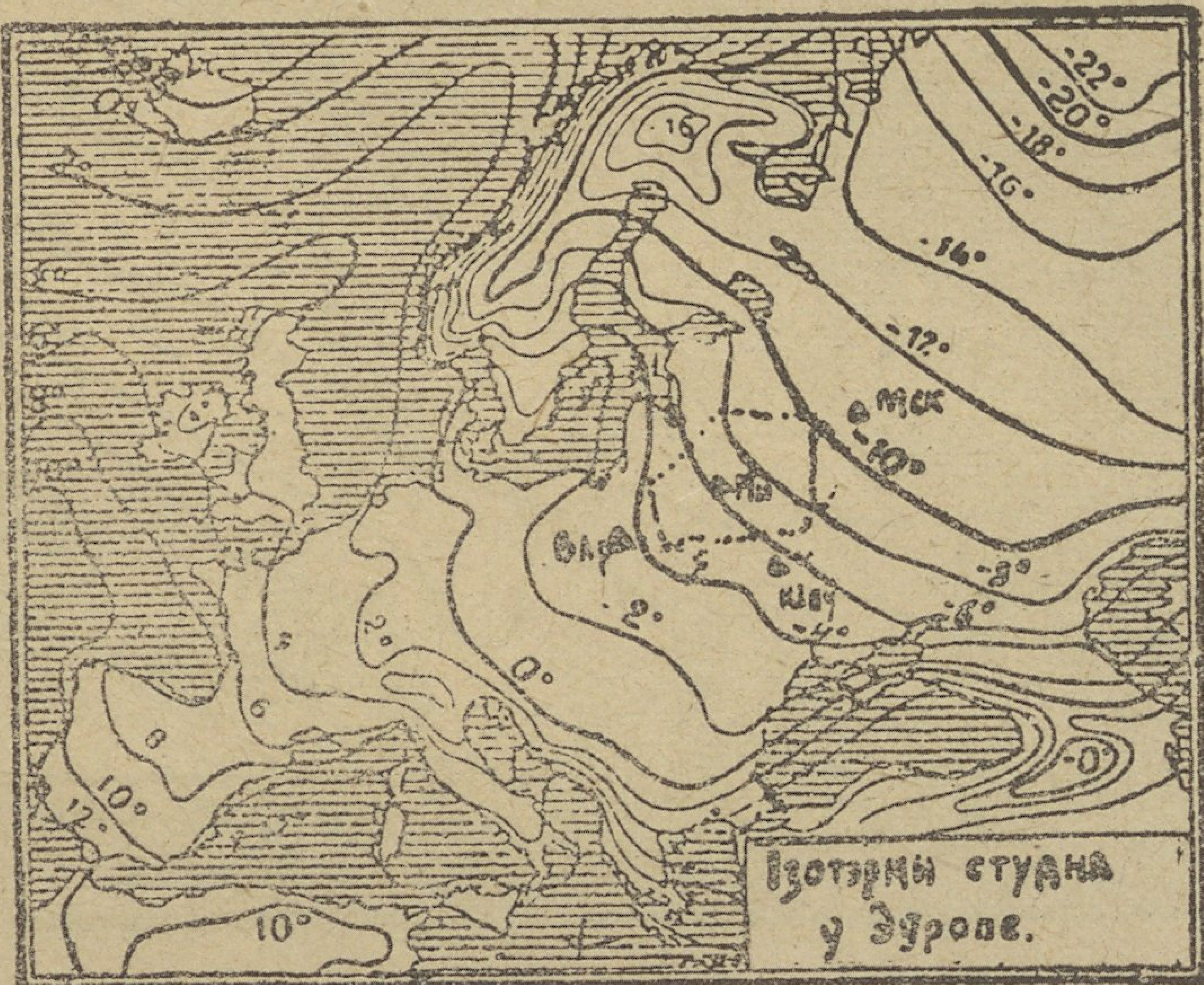
У Беларусі дзьмуць найбольш паўднёва-заходнія, заходнія і паўночна-заходнія вятры, якія прыносяць з сабою дождж і пахмурнае надвор'е ўлéтку, сьнéг і адлігу—ўзімку. Чым большая сіла гэтых вятроў, тым выразьнéй выступаюць у Беларусі прымéты акеанічнага клімату. Побач з гэтымі вятрамі дзьмуць і ўсходнія, сухія вятры, якія прыносяць яснае і сухое надвор'е ўлетку і вялікія маразы пры сонечным надвор'і ўзімку; чым далéй на ўсход, тым гэтых вятроў робіцца больш, а значэньне заходніх вятроў мéншае; усё-ж і на самай усходняй мяжы Беларусі заходнія вятры пераважаюць над усходнімі. Варта яшчэ адзначыць, што дні бяз вéтру ў Беларусі здараюцца рэдка.

Вéцер, як мы бачым, ёсьць бадай ці не найважнéйшым зьявішчам беларускага клімату: ад яго кірунку і сілы залéжыць надвор'е, ды навет даўжыня і ў значнай мéры характар пораў году. Расклад вятроў на працягу году, аб якім будзе гаварыцца пазьнéй, наагул кажучы, спрыяе гаспадарцы і чалавéчаму здароўю. Заходнія вятры, што прыносяць нам вільгаць і цяпло, дазваляюць са-

мым бе́дным нашым грунтом даваць добрыя ўраджаі, аслабляюць сілу страшных зімовых марозаў і шкоду ад іх жывёлам і расьлінам. Сухія ўсходнія вятры робяць клімат наш прыятным і здаровым для чалаве́ка.

§ 14. ТЭМПЭРАТУРА ПАВЕ́ТРА.

Важным паказчыкам характару клімату ёсьць сярэдняя тэмпэратура паве́тра за год, ды за ме́сяцы—самы халодны (студзень) і самы гарачы (ліпень) *). Выведзеныя з даўгіх, шматгадовых спасьцярогаў яны адбіваюць у сабе́ нязьме́нныя варункі, характэрныя для кожнае мяйсцовасьці, ад якіх зале́жыць яе́ клімат. Калі нарысаваць іх на карце ў відзе ізотэрмаў (ліній, што злучаюць ме́йсцы з аднакаваю тэмпэратураю), дык яны наглядна ўяўляюць розьніцы ў клімаце асобных краінаў (рыс. 18 і 19).

Рыс. 18. Ізотэрмы студзеня ў Эўропе.

Гадавою сярэдняю тэмпэратураю для Беларусі трэба лічыць $+6^0$ (Ме́нск мае $+5{,}4^0$, а Вільня $+6{,}4^0$). Калі прыраўнуем мы з гэтага боку Беларусь да іншых краёў, дык угле́дзім, што для Масквы гэтая тэмпэратура $+3{,}4^0$, для Рыгі, так, як і ў нас $+6^0$, для Варшавы $+7{,}5^0$.

Невялікія на пе́ршы ўзгляд розьніцы між гэтымі цыфрамі маюць, аднак, дужа вялікае значэньне для клімату. Тыя два градусы, прыкл., якія адрозьніваюць наш клімат ад клімату Маскоўшчыны дазваляюць расьці ў нас, як то будзе ніжэй паказана, цэламу раду далікатных расьлінаў, гатункаў садовіны і варыва і г. д.

Сярэднія тэмпэратуры самага халоднага ме́сяца ў годзе—студзеня, якія характарызуюць зіму,—яшчэ больш між сабою розьняцца. Тады, як для Беларусі тэмпэратураю студзеня трэба

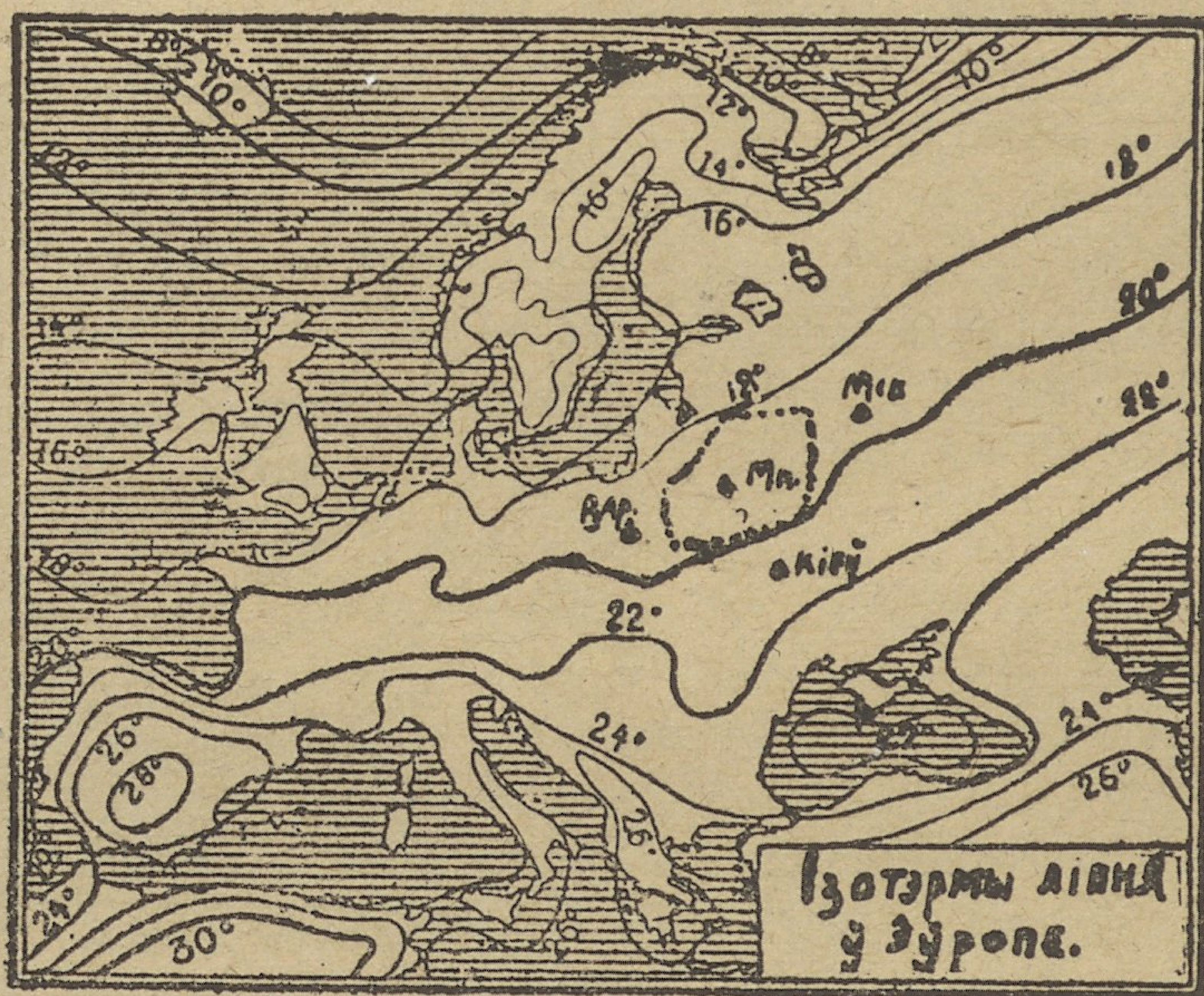
---

*) Спасьцярогі над тэмпэратураю паве́тра ды іншымі кліматычнымі зьявішчамі стала вядуць мэтэоролёгічныя станцыі. Што дзе́нь у пэўныя гадзіны (7 гадз раньніцаю, 1 гадз. і 9 гадз. пасьля паўдня) вымяраецца і запісуецца тэмпэратура паве́тра; з гэтых трох паме́раў выводзіцца сярэдняя дзе́нная тэмпэратура, з паме́раў за ме́сяц—сярэдняя ме́сячная, а за год—сярэдняя гадавая тэмпэратура. У Беларусі мэтэоролёгічныя станцыі перад вайною былі: ў Вільні, Маладэчыне, Друзге́ніках (пад Горадняю), Пінску, Васіле́вічах (у Рэчыцкім пав.), Гомелі, Горках, Новым Каралёве (пад Віцебскам), Корсаўцы (Люцынскага пав.) і інш. мяйсцох.

лічыць—$6,_5{}^0$, для Масквы гэтая тэмпэратура—$10,_8{}^0$, для Рыгі—$4,_7{}^0$, а для Варшавы—$3,_5{}^0$. Значыць зіма Маскоўшчыны на цэлых 4^0 халаднейшая, а польская зіма на 3^0 цяплейшая ад беларускае зімы.

У сярэдняй тэмпэратуры лета (месяца ліпеня) гэткіх розьніцаў няма. Для Беларусі сярэдняя тэмпэратура ліпеня каля $+18,_5{}^0$, для Масквы $+18,_2{}^0$, для Рыгі $+17,_9{}^0$, для Варшавы $+18,_4{}^0$. З гэтага мы бачым, што тады, як зімовыя тэмпэратуры зьніжаюцца пры пасуваньні на ўсход, летнія барджэй навет павялічуюцца чым далей на ўсход.

Гэта самае зьявішча можам мы заўважыць і ў прасторах самое Беларусі. Разглядаючы данныя прыложанае табліцы (стр. 45) мы бачым, што і паміж асобнымі краінамі Беларусі ёсьць досіць значныя розьніцы ў сярэдніх тэмпэратурах. Годзе параўнаць з гэтага боку Смаленск (гадавая тэмпэр. $+4,_3{}^0$) з Вільняю (якая мае $+6,_4{}^0$), або з Берасьцем ($+7,_2{}^0$). А сярэднія тэмпэратуры студзеня хістаюцца ў розных краінах Беларусі ад — $4,_5{}^0$ (Беласточчына) да—$9,_0{}^0$ (Вокаўскі Лес).

Рыс. 19. Ізотэрмы ліпеня ў Эўропе.

Сярэднія тэмпэратуры студзеня і ліпеня характарызуюць яшчэ і большы ці меншы контынэнталізм клімату краю, да якога яны адносяцца. У краёх контынэнтальных розьніца між тэмпэратураю зімы і лета, а таксама дня і ночы—дужа вялікая; ў акеанічным клімаце — значна меншая. Розьніца гэтая, ці г а д а в а я а м п л і т у д а, як яе называюць, між іншым паказана ў рубрыцы f табліцы, зьмешчачае на стр. 45; у Беларусі яна хістаецца ад 22^0 (Падлясьсе)) да $27,_8{}^0$ (Лесастэп), а ў сярэднім будзе каля 25^0, тады, як для Масквы яна 29^0, а для краёў прыморскіх—каля 20^0.

Карыстаючыся з усіх гэтых цыфраў можна падзяліць Беларусь на некалькі кліматычных краінаў: 1) **Вокаўскі Лес, Смаленскае** і **Дняпроўскае Ўзгор'і** твораць краіну найбольш халоднага і контынэнтальнага клімату ў Беларусі. Сярэдняя гадавая тэмпэратура тут ніжэй $+5^0$, а тэмпэратура студзеня ад—9^0 да—8^0; амплітуда ж 26-27^0. Сваёй сьцюдзёнаю маразянаю зімою гэтая краіна падобна да суседняе Маскоўшчыны. Сьнег ляжыць тут у зімку каля 5-х месяцаў, ад палавіны лістапада да палавіны красавіка, і ніколі сярод зімы ня гіне. Насыпаецца яго за гэты час дужа таўсты

Тэмпэратура павѐтра ў Беларусі.

Мэтэоролёгічныя станцыі.	Вышыня над роўнем мора. Мэтры.	Сярэдняя тэмпэратура за 50 гадоў.			Розьніца між зімою і летам.
		Студзеня	Ліпеня	Гадавая	
	b	c	d	e	f
Смалéнск	241	—8,4	18,0	4,3	26,4
Новы Каралёў (Віцебск. п.)	236	—8,3	17,0	4,0	25,3
Вялікія Лукі	103	—7,7	17,9	4,6	25,6
Віцебск	145	—7,8	17,9	5,0	25,7
Горкі	206	—8,2	17,9	4,5	26,1
Бранск	200	—8,6	18,5	5,0	27,1
Чэрыкаў	168	—7,9	18,0	5,0	25,9
Магілéў	179	—7,5	18,2	5,1	25,7
Быхаў	165	—7,8	18,4	5,6	26,2
Новазыбкаў	170	—8,2	19,6	5,7	27,8
Барысаў	166	—7,0	18,2	5,4	25,2
Мéнск	225	—6,9	18,1	5,4	25,0
Маладэчына	180	—6,5	17,9	5,5	24,4
Ігналіна (Сьвянцян. пав.)	166	—6.5	17,9	5,3	24,4
Корсаўка (Люцынск. пав.)	104	—7,2	18,0	5,1	25,2
Наднёман (Захад Ігумен. п.)	168	—6,5	18,1	5,8	24,6
Васілéвічы (Рэчыцкага п.)	140	—6,7	18,6	6,0	25,3
Мазыр	129	—6,4	19,0	6,3	25,4
Пінск	142	—5,4	19,0	6,8	24,4
Вільня	106	—5,3	18,8	6,4	24,1
Друзгéнікі (Горадзенск. п.)	103	—5,2	18,6	6,4	23,8
Сувалкі	177	—5,5	18,2	6,0	23,7
Белыбéраг (ля Аўгустова)	130	—5,3	17,6	6,0	22,9
Асавéц (над р. Бабром)	114	—4,7	18,4	6,5	23,1
Беласток	136	—4,6	18,6	6,8	23,2
Бéрасьце	136	—4,8	18,9	7,2	23,7
Масква	176	--10,8	18,2	3,4	29,0
Рыга	13	— 4,7	17,9	5,9	22.6
Варшава	125	—3,5	18,4	7,2	21,9

пласт; гэтаму памагае яшчэ і тое, што вялікая частка ападкаў тут прыпадае на зімовы час; а наагул тут ападкаў выпадае шмат. У летку-ж і гэтая краіна трапляе пад моцныя ўплывы акеану, дзякуючы якім звычайна мае яна лета пахмурнае, халоднае, дажджыстае. Бываюць аднак і леты гарачыя ды сухія. Трэба яшчэ адзначыць, што ў гэтай краіне часта бываюць навет сярод лета, ў чэрвені ды ліпені, начныя прымаразкі, ад якіх гінуць ураджаі садоў, гародаў, а навет збожжа.

На захад ад гэтае краіны клімат хутка цяплее, асабліва ў зімку. Польскі географ Ромэр тлумачыць гэта так: „Атлянтыцкія паветраныя цячэньні, аслабленыя даўгім перасуваньнем па няроўнай сухаземнай паверхні, трацяць блізка таго, што да рэшты сілу сваіх уплываў на стромкіх берагох усходніх узвышшаў (płyt źródłowych). На вяршынях гэтых узвышшаў пануе ўжо тыповы контынэнтальны клімат, які на вялізарных прасторах расейскіх узвышшаў толькі павольна зьмяняецца“ *). Ў Беларусі, ў кірунку на ўсход вельмі моцна ўзрастае контынэнталізм клімату і зьніжаецца тэмпэратура. Тады, як у Польшчы праз кожныя 100 вёрст у кірунку на ўсход гадавая тэмпэратура зьніжаецца на $0{,}29^0$, у Беларусі яна зьніжаецца ў $2^1/_2$ разы хутчэй, бо на $0{,}69^0$; у Маскоўшчыне-ж на $0{,}41^0$.

2) **Паўднёва-Ўсходняя Беларусь** (Лесастэп, Раданская раўніна) хаця і ляжыць значна далей на паўдня, мае такую самую блізка халодную зіму, як Смаленшчына, але за тое мае гарачае, яснае і сухое лета (сярэднія тэмпэратуры для Новазыбкава: студзень—$8{,}2^0$, ліпень $+19{,}6^0$); дзеля гэтага сярэдняя гадавая тэмпэратура крыху вышэйшая, чым на паўночным усходзе ($+5^0$-$+6^0$), але амплітуда большая (27^0-28^0). Наагул клімат гэтае краіны трэба прызнаць найбольш контынэнтальным у Беларусі, пераходным да клімату стэпаў, хаця ня трэба забывацца, што розьніца між кліматам гэтае, ўсёж досіць лясістае ды навет балоцістае краіны і кліматам бязьлесных, сухіх стэпаў дужа вялікая, куды большая, чым паміж кліматамі якое-хаця з частак Беларусі.

Вясна з асабліва моцнымі сухімі ўсходнімі вятрамі (сухавеямі), гарачае лета, сярод якога аднак досіць часта здараюцца прымаразкі, дый наагул значныя розьніцы між тэмпэратураю дня і ночы, ўрэшце сухмяні, моцна шкодзячыя земляробству, найбольш адрозьніваюць клімат Паўднёвага Ўсходу Беларусі ад клімату іншых яе краінаў.

Мацней выражаны контынэнталізм клімату паўднёва-ўсходняе, ды навет наагул паўднёвае Беларусі, залежыць ад таго, што яна найдалей ляжыць ад мора; апрача таго Карпацкія Горы крыху засланяюць яе, таксама як і значную частку Украіны, ад акеанічных паўднёва-заходніх вятроў, што, пэўнеж павялічуе контынэнталізм краіны.

*) Romer. Klimat Ziem Polskich.

3) **На паўночным захадзе, дый у цэнтры Беларусі**, у краі канцавых морэнаў і бязьлічных вазёраў, пануе халодны акеанічны клімат з сяр. гадавою тэмпэратураю таксама, як і ў папярэдняй краіне $+5^0+6^0$, але цяплейшым студзенем -6^0-8^0. Зіма звычайна цягнецца каля $3^1/_2$ месяцаў (з пачатку сьнежня да другое палавіны сакавіка); яна тут значна мягчэйшая, чым на ўсходзе, з лёгкімі марозамі ды з меньш глыбокімі сьнягамі. Сярод зімы здараюцца адлігі, ў часе якіх бывае навет. што саўсім прападае на нейкі час сьнег; але здараецца гэта рэдка. Наагул клімат гэтае краіны, якую ад усходу засланяюць нашыя ўсходнія ўзвышшы, толькі рэдка і не надоўга трапляе пад уплывы ўсходняга контынэнталізму (гадавая амплітуда 24^0-25^0); затое ён адкрыты для ўплываў мора. Халоднасьць яго тлумачыцца між іншым тым, што краіна гэтая, высака паднятая, раўнуючы з суседнімі далінамі, над роўнем мора. А, як ведама, з падняцьцем на кожныя 100 саж. ўверх тэмпэратура зьніжаецца на 1^0. Дзеля гэтага вяршыны нашых узгор'яў, паднятыя на 150 саж., павінны быць халаднейшымі ад суседніх далінаў, паднятых на якіх 50—70 саж.,—на цэлы градус. Тое, што на ўзгор'ях выпадае больш ападкаў, чым у далінах (гл. вышэй, стр. 42), ад чаго павялічуецца параваньне і зьніжаецца тэмпэратура, ды прысутнасьць масы вазёраў, яшчэ больш павялічуе розьніцу тэмпэратуры ўзвышшаў і далінаў. Гэта асабліва выразна выяўляецца на Сувальскім Узгор'і, якое з усіх бакоў (навет з усходу і з поўначы) акружанае краінамі цяплейшымі (Сярэдн. гад. тэмпэр. Сувалкі $+6{,}0^0$, Друзгенікі $+6{,}4^0$, Вільня $+6{,}4^0$, Коўна $+6{,}2^0$).

Шырокія даліны вялікіх рэк, прапразаючых заходнія ўзгор'і (Вяльлі, Нёмна і ін.) трэба аднесьці ўжо да чарговае кліматычнае краіны.

4) **Паўднёва-заходняя Беларусь**, заслоненая ад усходу і поўначы ўжо ня толькі Вокаўскім Лесам, але йшчэ і ўзвышшамі Цэнтральнае Беларусі, ды ляжачае ў глыбокай катліне **Прыпяцкае Палесьсе** маюць значна цяплейшы клімат. Па далінам вялікіх заходніх рэк Беларусі клімат гэты ўразаецца глыбака ў прасторы папярэдняе краіны. Сярэдня гадавая тэмпэратура краіны вышэй $+6^0$, а тэмпэратура студзеня каля $-5^0, -6^0$, значыць, аж на 3^0 цяплейшая, чым у Смаленшчыне. Зіма трывае ня больш 3-х месяцаў (ад паловы сьнежня да пачатку сакавіка), пры чым вызначаецца частымі адлігамі, ад якіх бывае, што сярод зімы, ў студзені навет, на некалькі тыдняў гіне сьнег і прападае санная дарога. Сьнег у зімку ідзець тут дужа часта, што таксама змяншае маразы; толькі на паўдні краіны, ў Палесьсі, зімы бываюць маласьнежныя, мусіць, дзеля агульнага большага контынэнталізму паўднёвае Беларусі (ўплыў Карпатаў) *). Наагул-жа, як бачым, узімку тут пануюць уплывы акеану. Толькі ў асабліва халодныя зімы ўсходнія

*) Гл. стр. 46.

вятры здалéюць перакінуць сюды цераз сьцяну ўзгор'яў масы маразянага павéтра і моцна зьніжаюць тэмпэратуру.

Лéты ў паўднёва-заходняй Беларусі бываюць ня вéльмі гарачыя (ліпень $+18,5^0+19^0$), акеанічнага тыпу, моцна дажджыстыя і хмарныя. Бывае, праўда, што і ўлетку сюды дасягнуць уплывы контынэнтальнага ўсходу і робяць лéта гарачым і сухім; але і ў такім рэдкім выпадку ў другой палавіне лéта звычайна перамагае акеанічнае надвор'е і пагоду зьмяняюць дажджы.

Аднак, што вéльмі важна для гаспадаркі, тут саўсім блізка ня бывае летніх прымаразкаў. Дзякуючы гэтаму ды агульнай лагоднасьці клімату (гадавая амплітуда 23^0 24^0) і, асабліва, мягкой зімé тут ня вымярзае граб і цэлы рад іншых расьлінаў, ды больш чым у папярэдніх краінах магчыма шырокае разьвіцьцё садоўніцтва.

5) Найцяплéйшы куток Беларусі—гэта **Падлясьсе** і асабліва Берасьцéйшчына, якія маюць сярэднюю гадавую тэмпэратуру вышэй $+7^0$, а тэмпэратуру студзеня каля $-4,5^0$. Тутака, як і ў суседняй Польшчы, зямля бывае пад сьнéгам ня доўга, пласт сьнéгу тонкі, зіма кароткая. Але ў Польшчы акеанічны клімат выяўлены больш рэзка; розьніца польскага і беларускага клімату павялічуецца мусіць яшчэ і тым, што навет паўднёва-заходняя Беларусь (Падлясьсе) наагул вышэй паднятая над роўнем мора, чым суседнія польскія краіны.

§ 15. ПАВÉТРАНЫЯ АПАДКІ.

Вятры, што дзьмуць з акеану, прыносяць у Беларусь шмат вільгаці, якая выліваецца на нашыя прасторы ў форме павéтраных ападкаў—дажджу, сьнéгу, расы і г. д. Тым часам, як прыкл. у Маскоўшчыне ў сярэднім выпадае 470 мілімэтраў, у Беларусі выпадае каля **550 мілім.** ападкаў у год, а мяйсцамі й больш. Гэта мае важнае значэньне ў нашым экономічным жыцьці. Калі-б сьціхлі заходнія вятры, і ў Беларусі пачало падаць мéнш дажджу, дык-бы нашыя лёгкія пяшчаныя грунты не давалі ўраджаю, але абярнуліся-б у выдму, ў пескавую пустыню. А дзякуючы багацьцю вільгаці нашыя бéдныя пяскі даюць іншы раз лéпшыя ўраджаі, чымся навет усходні чарназём (жывыя прыклады—неўраджайныя 1891 і 1921 гады ў чарназёмнай Маскоўшчыне, ў часе якіх Беларусь мéла вéльмі добры ўраджай).

Ня толькі лік ападкаў мае значэньне для клімату ды для гаспадаркі, але яшчэ й форма іх. Найбольш важныя тут ападкі цёплае палавіны году, якіх у нас бывае і значна больш, чым зімовых, і якія моцна ўплываюць на жыцьцё расьлінаў. У старонах контынэнтальнага клімату лéтнія ападкі найбольш выліваюцца на зямлю ў відзе ўлéваў; часамі за адну ўлéву спадае да чацьвéртае часткі ўсяго гадавога ліку ападкаў. Гэткая маса вады, вéдама, толькі размывае зямлю, робячы сярод поля глыбокія яры, змывае ўраджайныя грунты, робіць наагул шмат шкоды, і зьбягае ў рэкі.

Зямля пасьля такое ўлéвы хутка абсыхае і расьліны даўгі час, бывае, сохнуць без вады, навет тады, калі гадавы лік ападкаў досіць значны. Ня тое ў нас. Ападкі ў Беларусі йдуць па крысé, дробнымі порцыямі, але часта і роўнамéрна праз увéсь год. Беларуская прырода, як акуратны агароднік дастаўляе расьлінам у мéру вады, гэтулькі якраз, колькі патрэбна ім для буйнога росту, часамі зашмат, але вéльмі рэдка—замала. Затым ад сухмéняў нашая гаспадарка саўсім мала цéрпіць.

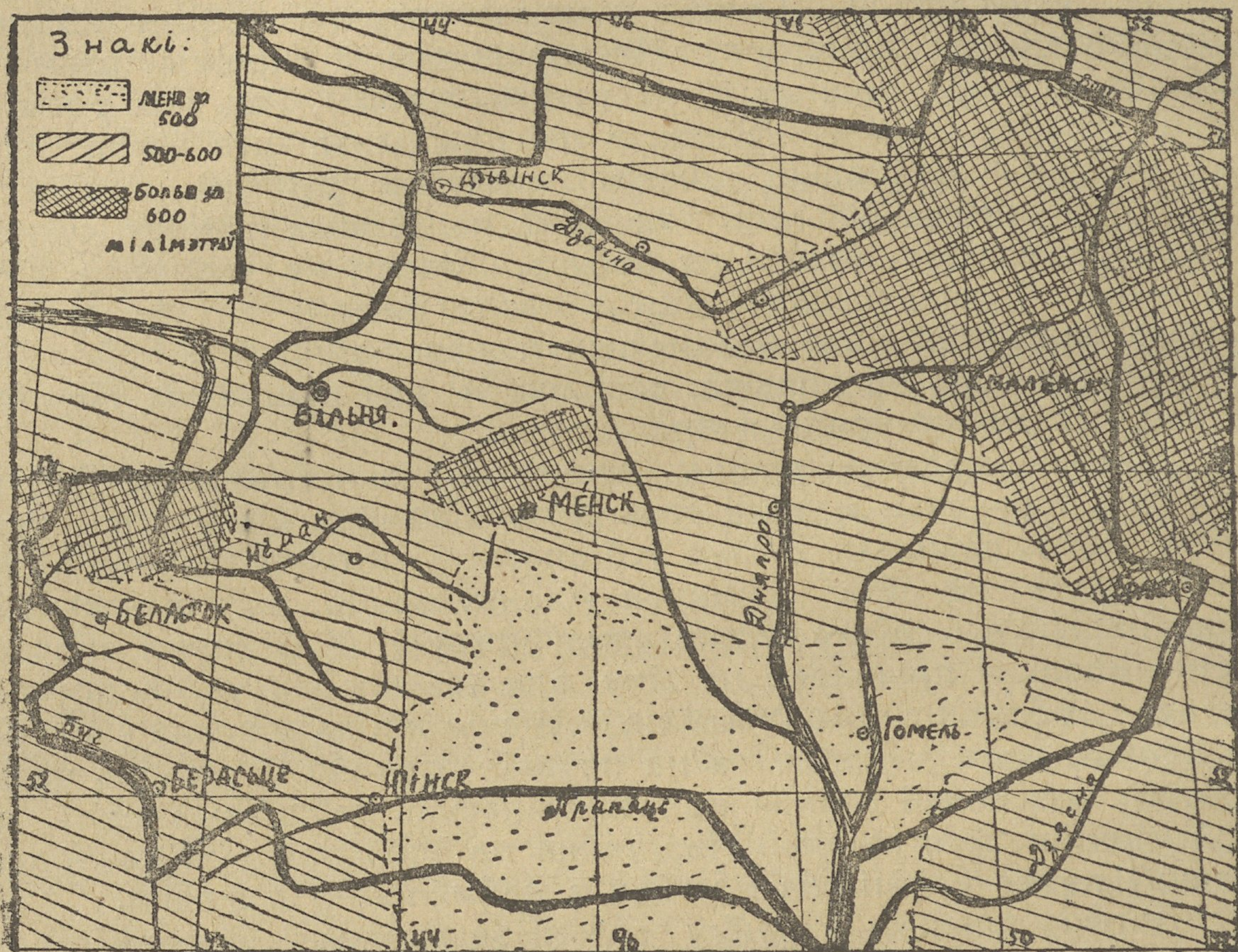
Сухмéні бываюць у Беларусі рэдка, ды і то найбольш на ўсходзе, ў лесастэпу. Тамака з моцна нагрэтых улéтку ўсходніх контынэнтальных прастораў Маскоўшчыны і Ўкраіны дзьмуць, асабліва вясною, моцныя сухія вятры **сухавéі**, ад якіх расьліннасьць жаўцée і сохне. Аднак, з таé прычыны, што ўсход Беларусі пакрыты найбольш цяжкімі гляістымі грунтамі, якія лёгка могуць падыймаць вільгаць з глыбокіх падзéмных пластоў, сухмéні ў Беларусі вялікае шкоды ня робяць. Навет, наадварот, у Смалéншчыне бывалі выпадкі, што пасьля вéльмі даўгое сухмéні ўраджаі выходзілі яшчэ лéпшыя, чым у звычайны год. Гэта аднак ня можна лічыць за правіла, асабліва-ж для пяшчаных грунтоў, на якіх у сухмéню ўраджаі прападаюць.

Контынэнтальныя краіны вéльмі моцна награваюцца ўлéтку і з гэтае прычыны над імі тады ўстанаўляецца нізкі ціск і, звычайна, йдуць дажджы. Блізка ўсé ападкі ў контынэнтальных краёх прыпадаюць на лéта; ўзімку-ж устанаўляецца там высокі ціск, яснае надвор'е і саўсім блізка няма ападкаў. У Беларусі значная частка ападкаў прыпадае на зіму, але ўсё-ж у цёплую частку году выпадае іх больш; пры гэтым на поўначы лéтніх ападкаў у два разы больш, чым зімовых, а на паўдні—бязмала ў чатыры разы. З гэтым зьвязана і пэўная маласьнéжнасьць паўднёвых зімаў, аб якой успаміналася вышэй. Наагул-жа па ўсёй Беларусі найбольш ападкаў падае ў л і п е н і мéсяцы, а наймéнш—у л ю т ы м.

Апрача дажджу і сьнéгу вéльмі звычайнымі формамі ападкаў у Беларусі ёсьць **раса і туман**. Маса вазёраў, балотаў і шырокіх лядавіковых далінаў, пакрытых мокрымі сенажацямі даéць улéтку вéльмі многа пары ў павéтра. А як павéтра пасьля захаду сонца пачнé халадзéць, гэтая пара з яго вылучаецца і кладзéцца на зямлю расою, або вісіць у павéтры туманом. Даліны, засланыя туманом,—самы звычайны від у Беларусі ў пагодныя, лéтнія ночы, асабліва пад канéц лéта. У мяйсцовасьцях, далéй ляжачых ад далінаў і вазёр, туманы здараюцца шмат радзéй і ўжо найбольш перанéсеныя вéтрам здалёку.

Лік ападкаў у розных краінах Беларусі няроўны. Залéжыць гэта найбольш ад вышыні над роўнем мора, што і зразумéла. Ападкі прыносяцца да нас акеанічнымі вятрамі. Масы цёплага і вільготнага павéтра без затрыманьня праносяцца над раўнінамі (асабліва над катлінамі). Але дайшоўшы да ўзвышшаў яны змушаны падыймацца ўвéрх, мяшацца з шмат халаднéйшым павéтрам,

астыгаць і аддаваць значную частку сваé вільгаці заходнім спадам узвышшаў, якія з гэтае прычыны маюць найбольшы лік ападкаў. Глянуўшы на карту ападкаў Беларусі (рыс. 20) мы бачым, што найбольш ападкаў (больш за 600 мілім. у год) маюць найбольшыя і найбольш лясістыя *) ўзвышшы — Мéнскае Ўзгор'е, Сувальскае Ўзгор'е і Вокаўскі Лéс разам з Смалéнскім, а часткаю і з Дняпроўскім узгор'ямі. З другога боку наймéнш (мéнш за 500 мілім.) ападкаў маець ляжачае ў катліне

Рыс. 20. Гадавы лік паветраных ападкаў у Беларусі.

Палéсьсе дый Паўднёва-Ўсходняя Беларусь (лесастэп).

У краінах з найбольшым лікам і з наймéншым ападкаў варункі для земляробства горшыя, чым у краінах з сярэднім лікам ападкаў. Там, дзе ападкаў зашмат, на цяжкіх грунтох збожжа часта вымакае, зямля халодная, рост расьлінаў слабéйшы, ўраджаі мéншыя; ў такіх варунках добра можа йсьці гаспадарка толькі тады, калі лішкі вады выводзяцца з зямлі праз дрэнаваньне **).

---

*) Лясы гэтак сама дапамагаюць кондэнсацыі вадзяное пары і стварэньню дажджоў.

На пяшчаных грунтох гэтыя шкадлівыя ўплывы вільгаці звычайна ня бываюць значнымі. За тое нястача вільгаці шмат гарэй адбіваецца на лёгкіх грунтох, якія ў гэтых варунках саўсім перастаюць даваць ураджай. Большая частка Беларусі мае мéрны лік ападкаў (500—600 мілім.), што спрыяе земляробству на самых розных грунтох.

§ 16. ПОРЫ ГОДУ Ў БЕЛАРУСІ.

Розьніцы ў клімаце паміж асобнымі краінамі Беларусі, хаця і маюць сваё значэньне, нікольки, аднак, не перашкаджаюць нам гаварыць аб адзіным клімаце ўсяé Беларусі, які выразна адрозьнюецца ад кліматаў сусéдніх краёў, а добра і наглядна выяўляецца ў асаблівым характары беларускіх пораў году.

Беларуская **зіма** мае характар сталы, перарываецца адлігамі толькі выпадкова і ненадоўга. Трох-чатырохмéсячная зіма з трывалым і багатым сьнегавым пакрыцьцём, лёгкімі марозамі, невялікімі адлігамі характэрна для ўсяé блізка Баларусі і адрозьнівае нашую зіму ад суровае, з гострымі марозамі зімы Маскоўшчыны, ды ад гнілое, бязсьнéжнае польскае зімы (рыс. 21). На пачатку зімы нéба ў нас найбольш хмарнае, ясныя дні здараюцца рэдка, часта йдзé сьнéг; у другой палове зімы надвор'е зьмяняецца. У гэтым часе на Беларусь з усходу насуваюцца вялікія маразы пры ясным нéбе; гэткае надвор'е трывае часамі без пярэрвы нéкалькі тыдняў. У лютым маразы адвалююцца, настае пара адлігаў, што чарадуюцца з яснымі „веснавымі“ днямі і марознымі начамі. У гэтую пару году (ў лютым) у нас н а й м é н ш в ы п а д а е а п а д к а ў.

Каля 15—25 сакавіка сярэдняя тэмпэратура павéтра ўстанаўляецца вышэй 0^0 і пачынаецца вясна, ці, ляпéй кажучы, **прадвéсьне.** Сьнéг сходзіць з палёў, рэкі аслабаняюцца ад лёду, прылятаюць пéршыя птушкі з выраю. Лік ясных днёў моцна ўзрастае, а начамі бываюць толькі лёгкія прымаразкі. Ў непагоду-ж сьнéг і дождж чарадуюцца між сабою і робяць дарогі моцна гразкімі; але веснавое балота хутка сохне.

Прадвéсьне цягнецца звычайна нядоўга, каля 3-х тыдняў. Часамі, аднак, яно зацягуецца. Наагул, раўнуючы да вясны іншых краёў, беларуская вясна надыходзіць досіць марудна.

Ад часу, калі сярэдняя дзéнная тэмпэратура павéтра падымецца да $+5^0$, можна лічыць што пачынаецца праўдзівая **вясна.** Зямля хутка абсыхае, жыва расьцé трава, зеляне́юць дрэвы, адным словам абуджаецца і нарастае жыцьцё ў царстве расьлінаў і ўва ўсёй жывой прыродзе. Гэты пэрыод вясны пачынаецца ў нас у палове красавіка і цягнецца да пачатку чэрвеня, калі пачынае панаваць тэмпэратура вышэй $+15^0$ і вясну зьмяняе лéта.

Вясна беларуская адзначаецца сухасьцяю і цёплым ясным надвор'ем, асабліва на пачатку, ў красавіку, калі здараецца навет праўдзівая лéтняя гарачыня. Але пасьля гэтага цёплага часу настаé, звычайна ў пачатку мая, пара больш халодная, з моцным

Рыс. 21. Зімовы краявід у Цэнтральнай Беларусі.

сіверам пры ясным надвор'і; ве́цер гэты значна абніжае тэмпэратуру. Часамі-ж, асабліва на паўночным усходзе, бываюць у гэтым часе досіць вялікія прымаразкі. Прычынаю гэтых халадоў лічаць таяньне лёду на вялікіх вазёрах паўночнае Эўропы (ў Маскоўшчыне ды Фінляндыі), з якіх і дзьме́ на нас сярдзіты сівер. Сухасьць беларускае вясны шкодзіць развіцьцю расьлінаў, асабліва ярыны, якую з гэтае прычыны стараюцца се́яць як мага ране́й, каб захапіць у грунце запас зімовае вільгаці.

З пачаткам **ле́та** ўся Беларусь трапляе пад наймацне́йшыя ўплывы акеану і заходніх вятроў, і лік дажджоў значна ўзрастае. Найбольшы лік ападкаў ува ўсёй Беларусі якраз прыпадае на ле́тнія ме́сяцы. Розьніца між асобнымі краінамі Беларусі тут толькі тая, што ўсходнія, больш контынэнтальныя краіны маюць найбольш ападкаў ужо ў чэрвені, тады, як у рэшце Беларусі найбольш ападкаў бывае ў ліпені, часамі навет у жнівені. Так ці йначай, але дажджыстасьць і хмарнасьць беларускага ле́та робяць яго ве́льмі мягкім, халаднаватым; пры гэтым моцна ўзрастае вільготнасьць паве́тра. Такое гарачыні, каб перашкаджала працаваць на двары, ў нас бадай што ня бывае. Найцяпле́йшае ле́та ў лесастэпу, але і тут сярэд. тэмпэр. ліпеня не даходзіць да $+20^0$. Пад кане́ц ле́та вятры і дажджы сьціхаюць, пачынаецца пэрыод яснага надвор'я.

Ў ве́расьні тэмпэратура зьніжаецца ўжо да $+15^0$, надыходзе **восень**. Прырода, як кажуць, гатуецца да зімовага сну, жаўце́ець і абсыпаецца лісьце з дрэваў, адлятаюць птушкі на вырай, па палёх сьце́лецца безкане́чнае павучыньне. Разам з тым, дзякуючы высокаму ціску і слабым вятром, стаяць прыгожыя бязвоблачныя ясныя дні, а ў ночы што раз то часьце́й здараюцца прымаразкі. Гэтую пару восені папраўдзе лічаць найпрыгэжэйшаю парою году ў Беларусі.

У кастрычніку не́ба хмурне́е, пачынаюцца дажджы, разам з якімі прыходзіць другая пара восені—**позная восень**. Наагул лік ападкаў ад ліпеня кожны ме́сяц правільна зьмяншаецца аж да лютага; але ў кастрычніку, як вынятак, ападкаў больш, чым у ве́расьні. Тэмпэратура ў позную восень значна ніжэйшая, — ўжо ме́нш$+5^0$. Чарадуючыся з дажджом пачынае зьяўляцца пе́ршы сьне́г, дарога робіцца моцна гразкаю, а ў вільготным васе́ньнім паве́тры гэтая гразь ужо ня сохне. Лісьце абляце́ла. Неба ўве́сь час захмуранае. Ясныя дні здараюцца ве́льмі рэдка. Вось як выглядае ў нас позная восень. Гэтая няпрыятная пара году цягнецца не́калькі тыдняў. Часамі яна расьцягаваецца і на не́калькі ме́сяцаў, часамі-ж ве́льмі скарочуецца, і пасьля ясных дзён восені тэмпэратура спадае ніжэй 0^0, зямля замярзае ў груду, замярзаюць рэкі, вазёры, выпадае сьне́г, адным словам, пачынаецца зіма.

Прырода, як мы бачым, надзяліла Беларусь дужа прыгожым і карысным кліматам. Сонца грэе ў нас якраз уме́ру. Ня

бывае ў нас лютых палярных марозаў, спыняючых жыцьцё, а ні тропічных сьпякотаў, што перашкаджаюць працы ды шкодзяць здароўю. Буйныя вятры прачышчаюць паве́тра, прыносяць нам ападкі, дый наагул карысныя ўплывы акеану. З аднаго боку маем нашую цудоўную зіму з ме́рнымі марозамі, з сталай сьнегавою посьцілкаю, якое блізка што ня бачаць дале́й ад нас на захад ляжачыя краі, і нашую прыгожую ясную восень. З другога боку мы ня це́рпім ад лішняга контынэнталізму, які дрэнна ўплывае на нэрвы і шкодзіць гаспадарцы. Ме́рная вільготнасьць паве́тра толькі памагае жыцьцю жывёлаў і асабліва карысна для расьлінаў; нашыя ж пяшчаныя грунты лёгка прапускаюць праз сябе лішнюю вільгаць з паве́рхні зямлі, і гэта бароніць Беларусь ад малярыі. Клімат Беларусі, адным словам, ве́льмі здаровы для чалаве́ка і карысны для гаспадаркі.

Клімат Беларусі моцна розьніцца ад кліматаў навет су́се́дніх з Беларусяю краёў:—і чыста акеанічнага клімату нашых заходніх суседзяў, і халоднага контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны, і сухога стаповага ўкраінскага клімату. Беларусу нялёгка навет бывае прывыкнуць да клімату гэтых старонак. Шмат ёсьць людзе́й, гадаваных у Беларусі, якія іншы раз мо' й забыліся аб сваёй беларускасьці; але трапіўшы, прыкл., ў Польшчу ў часе яе́ гразкое дажджыстае зімы яны з вялікаю тугою ўспамінаюць аб роднай старане́, пакрытай у гэты час бліскучымі бе́лымі шатамі сьнегу; альбо ізноў-жа трапіўшы ў Маскоўшчыну ды ціснучыся ад сярдзітага ўсходняга холаду, з няме́ншаю тугою думаюць аб лагодным паве́тры сваé Бацькаўшчыны. Гэтак, чыста фізычна зрастаецца беларус з прыродаю свае́ Бацькаўшчыны, а перад усім з яе́ кліматам, яе́ паве́трам, у якім найлягчэй яму дыхаецца, найздараве́й пачуваецца.

РАЗЬДЗЕЛ III.

Абводненьне Беларусі.

§ 17. БЕЛАРУСКІЯ РЭКІ.

Беларусь абыймае ве́рхнія часткі вадазборнікаў Дняпра, Нёмна і Дзьвіны; апроч таго да Беларусі належаць і часткі вадазборнікаў іншых рэк, як Віслы, Волгі і г. д. Большая частка гэтых рэк цячэ ў Балтыцкае мора, Дняпро-ж цячэ ў Чорнае мора. **Вялікі эўропэйскі вададзе́л,** які дзе́ліць вадазборнікі паўночных і паўднёвых мораў Эўропы, ў даным выпадку—Балтыцкага і Чорнага, праходзіць праз сярэдзіну Беларусі ў кірунку з паўночнага

ўсходу на паўднёвы захад і дзеліць Беларусь якраз блізка папалам. Праходзіць ён у большасьці па вяршынам нашых узгор'яў, але далёка не заўсёды; часта йдзець вададзел па нізкім забалочаным раўнінам, як, прыкл.,—паміж Бугам і Прыпяцяю. Наагул у Беларусі эўропэйскі вададзел **найбольш зьніжаецца**; гэта дало магчымасьць аж у некалькіх мяйсцох перакапаць яго каналамі, злучаючы гэткім чынам вадазборнікі Балтыцкага і Чорнага мораў.

Вадазборнік Волгі, якая плыве у Касьпійскае мора, захапляе толькі невялічкую частку беларускага прастору, так сама, як і вадазборнікі р. Ловаці ды р. Вялікае. Да таго-ж вададзелы паміж гэтымі рэкамі ды Дняпром і Дзьвіною наагул шмат вышэйшыя, чым галоўны эўропэйскі вададзел, дый ідуць у значнай меры па мяжы Беларусі ці каля яе; гэта паказуе, што беларускі народ, разсяліўшыся па вадазборніках Дняпра і Дзьвіны, дайшоў тут да сваіх натуральных межаў. З другога боку вышыня вададзелу не дае́ць магчымасьці зьвязаць каналамі Волгу з нашымі рэкамі і яшчэ пабольшуе значэньне вададзелу, як натуральнае мяжы. Аднак у некаторых мяйсцох беларусы пераступаюць праз вададзельную мяжу і займаюць часткі вадазборнікаў чужых рэк, найбольш, подлуг свайго прызвычаю, вярхоўі гэтых рэк. Дый наагул, як бачым, беларусы, адціснутыя ад мора, пашыраліся на вярхоўі рэк, займалі вададзелы і вялікія іх вузлы.

Рэкі вельмі моцна ўплываюць на ўвесь характар прыроды краю і культуры народу, які той ці іншы край засяляе. І ў даным выпадку палажэньне Беларусі на вададзельных вузлох моцна адбілася на гісторычнай долі беларускага народу, і ў пэўнай меры характарызуе прыроду Беларусі і яе культуру.

Усе важнейшыя рэкі Беларусі стварыліся не раней як ў лядавіковыя часы. Рэкі, якія існавалі перад лядавіковаю эпохаю мелі іншы кірунак. Лядавікі пазасыпалі іх сваімі асадамі, а з другога боку папракопавалі глыбокія **баразны**—**равы** на паверхні зямлі; воды-ж таючых лядавікоў паразмывалі шырокія **лядавіковыя даліны** ў адложаным уперад морэнным матар'яле. Новыя рэкі пастараліся выкарыстаць і лядавіковыя даліны і боразны, але не заўсёды плывуць яны па іх дне. Найчасьцей сучасныя нам беларускія рэкі самі вышукуюць сабе дарогу ў абніжэньнях паміж морэннымі ўзвышшамі ды іншымі няроўнасьцямі паверхні зямлі. Дзеля гэтага кірунак рэкаў вельмі моцна залежыць ад раскладу ўзвышшаў, асабліва канцавых морэнаў, па паверхні Беларусі.

Па свайму характару рэкі Беларусі далёка ня роўныя; залежыць гэта і ад іх паходжаньня і ад выгляду паверхні краіны, па якой яны плывуць. **Рэкі** пакрытага густой сеткаю вазёраў **морэннага краю** пачынаюцца найбольш з **вазёраў** ды балотаў; часта гэта толькі пратокі, што злучаюць суседнія вазёры. Большасьць морэнных рэкаў, прынамсі ў сваім верхнім цячэньні, праходзіць

праз адно ці нéкалькі вазёраў; а калі прыглéдзіцца да берагоў іхняе даліны, якія то зыходзяцца, то далёка разыходзяцца адзін ад аднаго, дык зьяўляецца думка, што ня толькі вярхоўі, а і значныя часткі сярэдняга, а можа і ніжняга цячэньня гэтых рэкаў стварылася з ланцуга побач ляжаўшых большых і мéншых вазёраў, злучаных пратокамі. На павéрхні, толькі што аслабоненай ад лядавіка, вазёры, якія займалі тады без параўнаньня большыя прасторы, чым цяпéр, ляжалі адны вышэй, другія ніжэй. Вада з вышэйляжачых вазёраў пералівалася па чарзé у ўсé ніжэйшыя аж пакуль не даходзіла да мора, ці да вялікае ракі. З часам праз вазёры ўстанаўлялася сталае цячэньне ракі, якая, зьбіраючы ўсё новыя прытокі, паглыбляла сваё карыта, і разам з гэтым пакрысé сьцягавала ваду з вазёраў, праз якія працякала, аж пакуль тыя саўсім ня счэзьлі, ці прынамсі значна не змялчэлі; дно вазёраў, што пасплывалі, зрабілася павéрхняю прырэчнае даліны, берагі возера—берагамі гэтае даліны, значнымі і да нашага часу.

Гэтае паступéннае сплываньне вазёраў у рэкі йдзéць і да сёнішняга дня. А дзеля таго, што розныя часткі марэннага краю аслабаніліся з-пад лядавіка ў розным часе (лядавіковая эпоха цягнулася пэўне міліёны гадоў), дык старэйшыя марэнныя краіны ўжо пазбавіліся вазёраў (прыкл. Мéнскае Ўзгор'е), тады, як малодшыя (прыкл. Віцебска-Нéвельская Града) яшчэ маюць іх шмат.

Большасьць рэк Беларусі пачынаецца ў краінах бéдных вазёрамі і выцякае звычайна з б а л о т а ў; магчыма аднак, што шмат якія з гэтых балотаў стварыліся на мéйсцы даўнéйшых вазёраў. Балоты, так сама як і вазёры, доўга перахоўвуюць у сабé вільгаць з растаяўшых сьнягоў ды з дажджоў і стала ды раўнамéрна жывяць рэкі вадою. Затым рэкі балоцістых і вазёрных краінаў толькі нязначна мялчэюць улéтку, а з другога боку і ў часе ўлéваў мала падымаюць ровень сваé вады.

Саўсім іншае паходжаньне і характар маюць **рэкі лесастэпу** (так сама, як і стэпу). У гэтай краіне няма вазёраў, а балоты спатыкаюцца толькі на ўзьбярэжжах рэк, у рачных далінах. Уся краіна зрэзана ярамі, якіх пракопуе веснавая і дажджавая вада. Яр досіць хутка расьцé ў кірунку вададзéлу і адначасна заглыбляецца. Калі яму ўдаéцца дакапацца да ваданоснага пласту, ў ім зьяўляюцца крынічкі, ад якіх па днé яру ўвéсь час бяжыць ручаінка. Ручаінкі, зліваючыся разам, твораць стаповыя рэчкі і рэкі. Вясною, як тае сьнéг, па ярох бягуць вялізарныя патокі вады, а стаповыя рэкі робяцца многаводнымі і шырака разьліваюцца; ўлéтку-ж, калі няма дажджоў, яны моцна мялчэюць, а то і перасыхаюць. Але рэк такога тыпу ў нас ня шмат; спатыкаюцца яны ў краінах, пакрытых лёссам, на паўднёвым усходзе Беларусі.

Скатуючыся з узвышшаў набіраюць рэкі тым больш сілы, чым большы спад, і тым больш магутнасьці, чым больш далучылася да іх прытокаў. Чым большы спад і большая скорасьць цячэньня, тым усё больш павялічуецца і **работа ракі**. Яна размы-

вае берагі, глыбака закапуецца ў дно даліны, выносіць у сваёй вадзé шмат скаламучанага матар'ялу. Пры асабліва вялікім спадзе яна робіцца горнаю ракою, якая рвéцца па камяністым днé, падмываючы высокія берагі, пераносячы масы гліны, пяску і навет буйнога камéньня. Здараюцца ў нас такога тыпу рэчкі найбольш на захадзе і поўначы.

Але вось спад робіцца лагаднéйшым, рака трапляе ў раўнéйшую мяйсцовасьць—і яé бéг цішэе, а з скаламучанае вады пачынаюць асядаць пяскі ды гліны, творачы сярод ракі астравы ды мялізны. Цячэньне ракі дзéліцца астравамі на цэлую сéць рукавоў, рака ўшыркі робіцца ўсё большаю; перад намі нізінная рака.

Пры саўсім нязначным спадзе мы пабачым палéскую раку. Лянівa і ціха паўзé такая рака пасярод балоцістых, саўсім плоскіх берагоў, паабрастаўшых сітнікамі ды чаротамі; вады ў ёй звычайна роўна з берагамі. Часамі здараецца, што берагі палéскіх рэк вышэйшыя навет за акалічныя раўніны. Рака ўздоўж сваіх берагоў кладзé цэлыя валы з асадаў. Паміж гэтых валоў яна плывé быццам паміж штучных грэбляў (дамбаў), якіх насыпаюць уздоўж берагоў рэк, каб адбараніцца ад паводак, або падняць ровень вады ў судаходнай рацэ. З гэтае прычыны бывае, што палéскія нізіны ляжаць ніжэй роўня вады ў сусéдніх рэках і, зразумéла, вéльмі лёгка заліваюцца. Трэба толькі, каб нéйкі выпадак, прыкл., дождж, ці вясною—таяньне сьнéгу, крыху павысіла ровень вады ў рацэ, як яна выліваецца з сваіх берагоў і затапляе значныя прасторы навокала. Калі-ж вада спадзé, часта можна заўважыць, што рака плывé нéкалькімі рукавамі па саўсім новым карыце, якое яé цячэньне пракапала за час паводкі. Дзякуючы гэтаму палéскія рэкі, хаця ў іхняй на выгляд цёмнай вадзé і ня шмат скаламучанага матар'ялу, дзéляцца звычайна на шмат рукавоў, творачы затокі ды астравы. Астравы гэтыя бываюць ужо ня толькі пяшчаныя, але і тарфяністыя, моцна забалочаныя, паросшыя алéшнікам ды лазою.

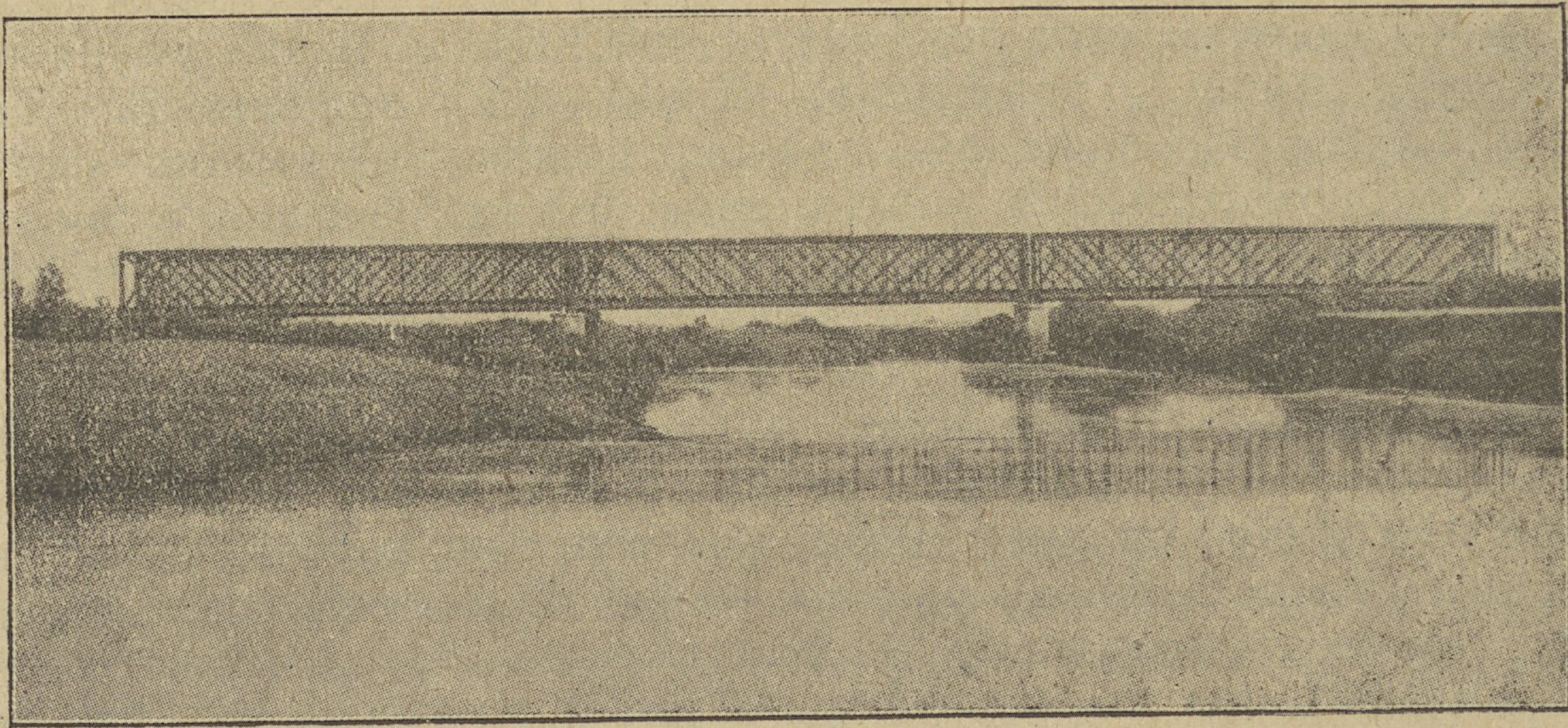
Саўсім іншы выгляд маюць рэкі лэсастэпу, што нясуць свае заўсёды мутныя воды (ад размытага лёссу і вапнякоў) па днé глыбокага яру або сярод даліны, абмéжанае высокімі лёсавымі берагамі. Урэшце асобна сярод нашых рэк трэба паставіць прападаючыя ў вапéльных падзямéльлях рэчкі Вокаўскага Лéсу.

У краёх, пакрытых значнымі пластамі вапнякоў, як прыкл. на каўночным узбярэжжы Адрыятыцкага мора, спатыкаецца шмат г. зв. **карставых зьявішчаў**. Вада, насычаная двутленістым вугалем, як вéдама, лёгка расчыняе ў сабé вапну. Такая вада, прасочуючыся праз грунт у ніжэйляжачыя вапéльныя пласты, цячэ па шчэлінах у вапняку (якіх бывае тут заўсёды шмат), увéсь час расчыняючы і размываючы іх сьцéнкі, аж пакуль ня створыць сабé значныя падзéмныя ходы, а то дык і цэлыя пячоры.

Часамі ве́рхнія пласты правалююцца ў пячору і творыцца г. зв. в о ў ч а я я м а або л е́ й к а. Бывае, што ў такую пячору, ці навет у размытую шчэліну сходзіць цэлая рака. Праз не́йкі час цячэ яна па падзе́мных ходах, а пасьля ізноў выходзіць наве́рх, найбольш у відзе крыніцаў.

Падобныя зьявішчы спатыкаюцца ў нас на Вокаўскім Ле́се, які ляжыць, як ве́дама, на вапнякох вуглявое эпохі. Адна з прападаючых рэчак, П а н і к л я, ў часе разводзьдзяў цячэ ўве́сь час па паве́рхні зямлі, як і звычайная рэчка. Калі-ж вада ў ёй спадае, яе́ цячэньне счазае перад сьцяною, што мае ў вышыню больш сажаня і зложана з гліны, над якою ляжыць вапняк. Рака гіне ў ходах, якія сама пралажыла ў гэтым вапняку, і выходзіць наве́рх толькі праз не́калькі вёрст у відзе крыніцаў, з якіх робіцца невялікае возера; выцекшы з гэтага возера р. Панікля цячэ ўжо далей без пярэрвы і ўпадае ў р. Мяжу (прыток Дзьвіны). Гэткіх рэчак на Вокаўскім Ле́се ёсьць не́калькі, а карставых зьявішчаў, пэўне, можна было-б, пашукаўшы, знайсьці там шмат.

У канцы трэба адзначыць, што шмат якія з нашых рэкаў на працягу свайго цячэньня па не́калькі разоў зьмяняюць свой

Рыс. 22. Дняпро на ўсходняй мяжы Беларусі, вышэй Дарагабужу.

характар, робячыся з горнае рэчкі — вялікаю нізіннаю, а то дык і пале́скаю ракою, ці наадварот. Асабліва цікава з гэтага боку Вяльля, аб якой будзе гутарка дале́й.

Пяройдзем цяпе́р да апісаньня паасобных рэкаў Беларусі.

§ 18. ВАДАЗБОРНІК ЧОРНАГА МОРА.

Дняпро. Найвялікшая рака Беларусі, Дняпро, нале́жыць да найвялікшых рэк і ўсяе́ Эўропы, сярод іх пасьля Волгі ды Дунаю займае Дняпро па сваёй вялічыні трэцяе ме́йсца. Уся яго даўжыня перавышае 2.000 вёрст, а вадазборнік Дняпра па свайму прастору бязмала ў два разы перавышае прастор самое Беларусі. Да Беларусі нале́жыць ве́рхняя палавіна цэчэньня Дняпра, ніжняя-ж палавіна ляжыць ужо ў Украіне.

Дняпро пачынаецца на Вокаўскім Лéсе, каля самае мяжы Беларусі. Выцякае ён каля в. Клéцавае, Бéльскага павéту, з невялікае (вярсты 2 шырыні) імшары, якая ляжыць на мéйсцы даўнéй тут быўшага возера, ды так і называецца „Імшара“. Ляжыць гэтая мяйсцовасьць ў вéльмі лясістай ды глухой ваколіцы, досіць высака, як і ўвéсь Вокаўскі Лéс, паднятай над роўнем мора. Спачатку Дняпро ў відзе невялікае балотнае рэчкі ўéцца па шырокай (да 3-х вёрст), мяйсцамі забалочанай даліне і цячэ, наагул кажучы, на паўдня якраз па ўсходняй мяжы Беларусі. Зьбягаючыя да Дняпра з сусéдніх балотаў прытокі значна яго павялічуюць (рыс. 22) і каля Дарагабужу Дняпро ўжо робіцца судаходнаю ракою для малых судзінаў. Недалёка ад Дарагабужу ён крута заварачуецца і пачынае цéкці на захад; адразу-ж яму прыходзіцца перарэзаць узвышшо Вокаўскага Лéсу, дзеля чаго даліна яго робіцца вузкою (ўсяго на 1/2 вярсты), а берагі, асабліва лéвы, становяцца высокімі і стромкімі. Хутка аднак Дняпро трапляе ў шырокую лагчыну паміж Смалéнскім і Дняпроўскім узгор'ямі; ад вусьця р. Вопі аж да Смалéнску цячэ ён па шырокай балоцістай даліне і мае дужа няроўную глыбіню, што перашкаджае судаходзтву. Але ад Смалéнску Дняпро, падыйшоўшы да самага краю ўзгор'я, ізноў трапляе ў вузкую даліну, і яго лéвы бéрег робіцца высокім, мяйсцамі скалістым і дужа прыгожым на выгляд, як прыкл. каля самага мéста Смалéнску. Недалёка ад Воршы, каля в. Кабялякі, Дняпро такі перарываецца праз узгор'е, што ўвéсь час ня пускала яго цякці на паўдня. Тут на ім творацца ўспамінаныя вышэй Кабяляцкія парогі (зложаныя з дэвонскіх вапнякоў і пяшчанікаў). Адгэтуль Дняпро ўжо цячэ ўвéсь час на паўдня; але яшчэ да Шклова, пераразаючы Дняпроўскае ўзгор'е, рака цячэ ў цéснай даліне з высокімі стромкімі берагамі. Ніжэй даліна Дняпра пакрысé шырэе (рыс. 13).

Выйшаўшы з сьцéнаў узгор'я і трапіўшы на Раданскую раўніну Дняпро шырака разьліваецца. Ніжэй Магілéва ўзгоркі трапляюцца яшчэ часамі на лéвым бéразе, а пасьля і саўсім счазаюць. Дняпро вялічавымі закрутамі ўéцца па раўніне, сярод забалочанае ўжо сваé даліны, прарэзанае старымі рэчышчамі ды вазяркамі, што маюць звычайна выгляд вéтаха.

Ад вусьця р. Друці, берагі Дняпра пачынаюць прыймаць палéскі выгляд. Ужо пад Жлобінам спатыкаецца Дняпро з пéршымі палéскімі балотамі. Што раз іх робіцца больш. У гэтым мéйсцы ў Дняпро ўліваецца Бярэзіна, пéршы вялікі ягоны прыток. Нясé яна з сабою вéльмі многа вады і Дняпро адразу робіцца магутнаю многаводнаю ракою. Даліна яго даходзіць шырынёю да 5 вёрст, а судаходзтва павялічуецца ўдвая. Яшчэ большым робіцца Дняпро пасьля ўпадзéньня ў яго з лéвага боку Сожа і ўжо саўсім прыймае выгляд палéскае ракі. Яго пакрываюць лічныя нізкія астраўкі. Рака дзéліцца на шмат рукавоў, выпускае далёка ад сябé сваé затокі. Чым бліжэй падыходзе

Дняпро да Прыпяці, тым больш зьяўляецца навокала яго балотаў, вазёраў, ды старых рэчышчаў. Урэшце пры вусьці Прыпяці значны прастор паміж абедзьвюма ракамі пакрыты цэлым лябірынтам зьвязаных між сабою рачных рукавоў. Гэткім уваходзіць Дняпро ў ме́жы Украіны. Тут ён каля Кіеву прыймае апошні свой вялікі прыток Дзясну, якая таксама шмат беларускае вады ў сабе нясе; ад яе ўпаду ўжо мала павялічуецца Дняпро аж да самага свайго вусьця. Усю сваю сілу і магутнасьць дастае Дняпро з беларускіх прастораў і папраўдзі можа быць называны—сынам Беларусі. Прабе́гшы тысячу вёрст па Украіне, пераліўшыся праз вялікія парогі ніжэй Кацярынаслава, Дняпро падыходзіць да Чорнага Мора і ўліваецца ў яго праз свой ліман.

Хаця Дняпро судаходны ўжо ад Дарагабужу, але ў ве́рхняй яго часьці, аж да Воршы, судаходзтва мае шмат перашкодаў, дзякуючы каме́ньням, парогам і мялізнам, і адбываецца найбольш у часы веснавога разводзьдзя. За тое ад Воршы ўстанаўляецца сталае і ве́льмі жывое судаходзтва ўніз па Дняпру аж да Магіле́ва; ходзяць тут і параходы. Ніжэй Магіле́ва рух на рацэ слабе́йшы, бо тут дно ракі не прачышчанае і ёсьць на ёй асабліва шмат мялізнаў, праз якія іншы раз даводзіцца параходы на лінах перацягаваць. Часта пасажырскі рух тут уле́тку саўсім спыняецца. Затое ад вусьця Бярэзіны і пасажырскі і таварны рух моцна ўзрастаюць; тут судаходзтва ўжо адбываецца без вялікіх перашкодаў і пярэрваў. Значне́йшыя беларускія прыстані на Дняпры вось якія: Смале́нск, Дуброўна, Ворша, Копысь, Шклоў, Магіле́ў, Стары Быхаў, Рагачоў, Жлобін, Рэчыца і Лоеў.

Важне́йшыя беларускія прыткі Дняпра: з правага боку—Воп, Хмосьць, Друць, Бярэзіна і Прыпяць; з ле́вага—Сож і Дзясна.

Воп цячэ ля падножжа Вокаўскага Ле́су. Яе шырокая даліна дзе́ліць Вокаўскі Ле́с ад Смале́нскае морэны. **Хмосьць**—невялікая рака, прарэзаючая Смале́нскае ўзгор'е, якое ў яе вярхоўях даходзіць найбольшае вышыні. **Друць** пачынаецца на спадах Дняпроўскага ўзгор'я на балоцістай раўніне і цячэ парале́льна Дняпру па дне́ лядавіковае даліны. У ніжнім сваім цячэньні Друць пераразае малазначнае тут падняцьце Наваградзкага Гарба; берагі яе пры гэтым робяцца вышэйшымі і сухімі *).

Бярэзіна (рыс. 23) выцякае з Ме́нскага ўзгор'я, з тае́ яго часьці, якою яно злучаецца з Сьвянцянска-Докшыцкаю Морэнаю. Пачынаецца яна каля м. Докшыцаў; на пачатку мае хуткі бе́г і размывае сабе́ досіць глыбокую даліну. Гэтак скатуецца яна з узгор'я ў старую лядавіковую даліну, што йдзе́ць з пад Ле́пеля (гл. вышэй); па гэтай даліне калісь воды Полацкага лядавіковага возера сьцякалі на паўдня ў Пале́скае возера. Лядавіковаю далінаю плыве́ Бярэ-

*) гл. Wołłosowicz.

Рыс. 23. Бярэзіна (на мяжы Барысаўскага ды Ігуменскага паветаў).

зіна аж да самага Палéсься, да Бабруйску. Берагі яé тут звычайна досіць высокія, часамі вéльмі стромкія, паабрастаўшыя лéсам. Дзе-ня-дзé берагі ніжэюць і на іх зьяўляюцца балоты. Асабліва балоцісты—пачатак лядавіковае даліны, там, дзе ў ёй ляжыць воз. Пялік і р. Сэргуч, ўваходзячая ў сыстэму Бярэзінскага Каналу. Толькі ад Барысава па Бярэзіне адбываецца рэгулярнае судаходзтва, ды ходзяць навет і параходы, хаця з перарывамі ўлéтку, бо на сярэдняй Бярэзіне трапляецца шмат мялізнаў, дый наагул яé карыта не прачышчанае і занядбанае. Перасéкшы вышэй Бабруйска морэнную граду (Наваградзкі Горб) Бярэзіна трапляе на прасторы Палéсься і цячэ па днé даўнéйшага лядавіковага возера. Вéдама, што ўвéсь яé выгляд зьмяняецца. Бярэзіна робіцца палéскаю ракою, якая ціха цячэ ў нізкіх берагох сярод балотных нізінаў, дзéліцца на рукавы, мае на сабé шмат астравоў і г. д. Агульная даўжыня Бярэзіны—590 вёрст; шырыня яé пад Барысавам—каля 20 саж., а ніжэй Бабруйску даходзіць 70 і больш сажняў.

Бярэзіна мае дужа важнае вайéннае і гандлёвае значэньне. Берагі яé шмат дзé блізка што няпрыступныя: або высокія і стромкія, або нізкія, пакрытыя непраходнымі балотамі ды лясамі. Бярэзіна мае досіць значную глыбіню, а зімою на ёй шмат незамярзаючых мéйсцаў. Усё гэта робіць з яé значную перашкоду для руху з захаду на ўсход, ці наадварот. А дзеля таго, што якраз у гэтым кірунку няраз перасоўваліся па Беларусі значныя масы войска, дык Бярэзіна мéла сваё значэньне ў вайéннай гісторыі Ўсходу Эўропы. Экономічнае значэньне Бярэзіны ў тым, што праз яé найлягчэй злучаюцца вадазборнікі Дняпра і Дзьвіны Бярэзінскім каналам, які цяпéр, на жаль, закінуты і блізка таго што ня ўжываецца; з другога боку сам вадазборнік Бярэзіны вéльмі багаты лéсам, які ў значным ліку сплаўляецца па рацэ ўніз і ўвéрх па канале.

З прытокаў Бярэзіны найвялікшы—**Сьвіслач** (мае ўдаўжкі 250 вёрст), над якою стаіць Мéнск. Пачынаецца яна на Мéнскім узгор'і, і таксама, як і Бярэзіна, мае хуткі вéрхні бéг. Значна абмялéўшы, цяпéр яна пад Мéнскам не судаходная; але вясною і ў часе паводак яна моцна разьліваецца і затапляе частку мéста, прыпамінаючы, відаць, часы лéпшае сваé мінуўшчыны. Ў сваім ніжнім цячэньні Сьвіслач плывé па палéскай мяйсцовасьці; тут даўнéй, відаць, было лядавіковае возера, што займала паўднёвую частку Ігуменскага пав. Ў гэтае возера ўпадала Сьвіслач, а можа й сама Бярэзіна.

Прыпяць (рыс. 24) пачынаецца сярод вялікіх палéскіх вазёраў, што ляжаць недалёка ад Бугу, на паўдня ад Бéрасьця. На ўсім сваім працягу (каля 600 в.) ёсьць яна найбольш тыповаю балотнаю ракою ў Эўропе і агульна вéдама па сваёй някранутасьці й дзікасьці. Прычынаю гэткага характару Прыпяці ёсьць перад усім яé дужа малы спад; у вéрхнім цячэньні Прыпяці агульны схілак Палéскае

катліны на ўсход яшчэ ня ве́льмі выразны, дзеля чаго цячэ Прыпяць дужа павольна і сонна. Ўжо недалёка ад пачатку на Прыпяці зьяўляюцца астраўкі, створаныя з чорнае, грузкае зямлі ды пазарастаўшыя ўлетку буйнымі балотнымі расьлінамі. Чым больш расьце́ рака, чым больш прыймае ў сябе́ прытокаў, якія прыносяць у яе́ з акружаючых узвышшаў шмат вады і шмат размытага ёю матар'ялу, тым астравоў ды мялізнаў робіцца ўсё больш. Рака распаўзаецца лічнымі рукавамі па акружаючых балотах. Рукавы гэтыя часта маюць свае́ назовы, так што сярод іх мяйсцамі трацицца навет імя самое Прыпяці, а ўжываюцца заме́ст яго іме́ньні

Рыс. 24. Р. Прыпяць ля Турава.

яе́ рукавоў (П а р о к, С т р у м е н ь). Да таго-ж рукавы Прыпяці ня маюць пэўнага карыта, а ні пэўных берагоў; яны выгінаюцца сярод берагоў, якія рака сама сабе́ стварыла з асадаў, укладаючы гэтыя асады грэблямі ўздоўж свайго цячэньня, або з рачных траваў, і забалочуюць мяйсцовасьць на дзесяткі вёрст навокала. Рака лёгка выступае з гэтых берагоў, затапляе акалічныя балоты ды прабівае сярод іх новыя карыты для сваіх рукавоў. Асабліва рэзка такі характар ракі выступае на паўдня ад Пінску, на прасторах вышэйапісанага З а р э ч ч а. Тут Прыпяць прыймае цэлы рад вялікіх прытокаў і становіцца магутнаю шырокаю ракою, але яе́ балотны характар не зьмяняецца, а навет павялічуецца.

Ад Пінску Прыпяць робіцца судаходнаю: ходзяць па ёй тут ужо значныя судзіны і параходы. Плаваньню па Прыпяці найбольш перашкаджаюць карчы і калоды, якіх шмат спатыкаецца ў карыце гэтае балотнае ракі, а таксама мялізны; затое перашкаджаючых плаваньню парогаў на Прыпяці няма. Каля вусьця р. Гарыні Прыпяць перасякае вельмі нязначны парог, але ад яго ўсяго знаку толькі, што на рацэ робіцца больш астравоў, а берагі робяцца крыху сушэйшымі, ды абрастаюць дрэвамі. Гэткі характар рака мае аж да Пётрыкава. Далей, падыходзячы да Мазырскага Ўзвышша, яна мае берагі значна вышэйшыя і сухія. А прабіваючыся праз гэтае ўзвышшо пад Мазыром Прыпяць мае дужа высокі стромкі правы бераг, які падыймаецца над вадою бязмала на 50 саж.

Мінуўшы Мазырскае ўзвышшо Прыпяць ізноў разьліваецца па нізіне і збліжаючыся да Дняпра, дзеліцца на множства рукавоў, як і, сам Дняпро ў гэтым мейсцы. Шырыня ніжняе Прыпяці даходзіць да 200 саж. У веснавое-ж разводзьдзе яна разьліваецца на 10—15 вёрст. Вады ў ёй тады бывае гэтулькі, што параходы могуць хадзіць па тых мяйсцох, дзе ўлетку аралі ці касілі. Варта заўважыць, што веснавое разводзьдзе на Прыпяці дзеля таго яшчэ бывае асабліва значным, што вярхоўі яе паўднёвых прытокаў раней аслабаняюцца ад лёду, чым сама рака, дзеля чаго як рушыць лёд на Прыпяці ў яе трапляе адразу масса затрыманае лёдам вады і рака шырака разьліваецца па палескай нізіне.

Апроч свайго цікавага прыроднага характару Прыпяць мае дужа важнае экономічнае значэньне, як вадзяны шлях. Яе прытокі Ясельда і Піна злучаныя каналамі з рачнымі сыстэмамі Віслы і Нёмна. Гэта надае Прыпяці шырэйшае значэньне ўжо міжнароднага вадзянога шляху. Праз яе злучаюцца вадазборнікі Чорнага мора і Балтыцкага, збажжавыя ўкраінскія стэпы ды багатая лесам паўднёвая Беларусь з Заходняю Эўропаю, якая патрабуе і нашага лесу і ўкраінскага хлеба. Важнейшыя прыстані на Прыпяці—Пінск, Тураў, Пётрыкаў і Мазыр, дый яшчэ Давыд-Гарадок на прытоку Прыпяці Гарыні.

З правага боку Прыпяць прыймае прытокі: Стаход, Стыр, Гарынь, Вубарць і Славечну. Першыя тры—гэта вялікія судаходныя рэкі; пачынаюцца яны на Валынскім узвышшы, дзеля чаго іх верхняе цячэньне хуткое, берагі высокія і сухія. Трапляючы-ж на прасторы Палескае нізіны гэтыя рэкі саўсім зьмяняюць свой характар, сьцішаюць бег і робяцца палескімі рэкамі; зразумела, што пры гэтым з іх асядае шмат скаламучанага ў вадзе матар'ялу, які яны прынесьлі з узвышша. Рэкі Стаход і Стыр іграюць важную роль у стварэньні балотаў Зарэчча і наагул у сваім ніжнім цячэньні вызначаюцца асабліва дзікім, балотным характарам. Вубарць і Славечна на ўсім сваім працягу застаюцца тыповымі палескімі рэкамі.

Ле́выя прытокі — **Ясельда** (яе прыток — **Піна**), **Лань**, **Случ** і **Птыч** пачынаюцца на розных беларускіх узвышшах і таксама рэзка дзе́ляцца на дзьве́ часткі—ўзвышшовую і пале́скую. З усіх іх найбольшы —**Птыч**; пачынаецца ён недалёка ад Ме́нску на Ме́нскім узгор'і, але хутка трапляе ў Пале́сьсе, якое якраз уздоўж яго вадазборніка асабліва далёка языком высоўвуецца на поўнач (**Ігуменскае пале́сьсе**). Тут, як ужо ўспаміналася, было даўне́й асобнае лядавіковае возера, аддзе́ленае з паўдня Наваградзкім Гарбом ад вялікага пале́скага возера. Спад Птыча досіць значны, як на пале́скую раку. Судаходзтва па ім блізка што не адбываецца. **Ясельда з Пінаю** абыймаюць з двох бакоў Загародзьдзе. Ясельда злучана Агінскім каналам з Шчараю, прытокам Нёмна, а Піна—Карале́ўскім каналам з Мухаўцом, прытокам Бугу. Наагул большая часьць успомненых прытокаў Прыпяці судаходная, па Стыру-ж, Стаходу, Гарыні і Ясельдзе ходзяць параходы. У варунках пале́скага бездарожжа гэта нада́е ім вялізарнае значэньне: толькі па гэтых рэках жыхары Пале́сься могуць рэгулярна зносіцца з сьве́там.

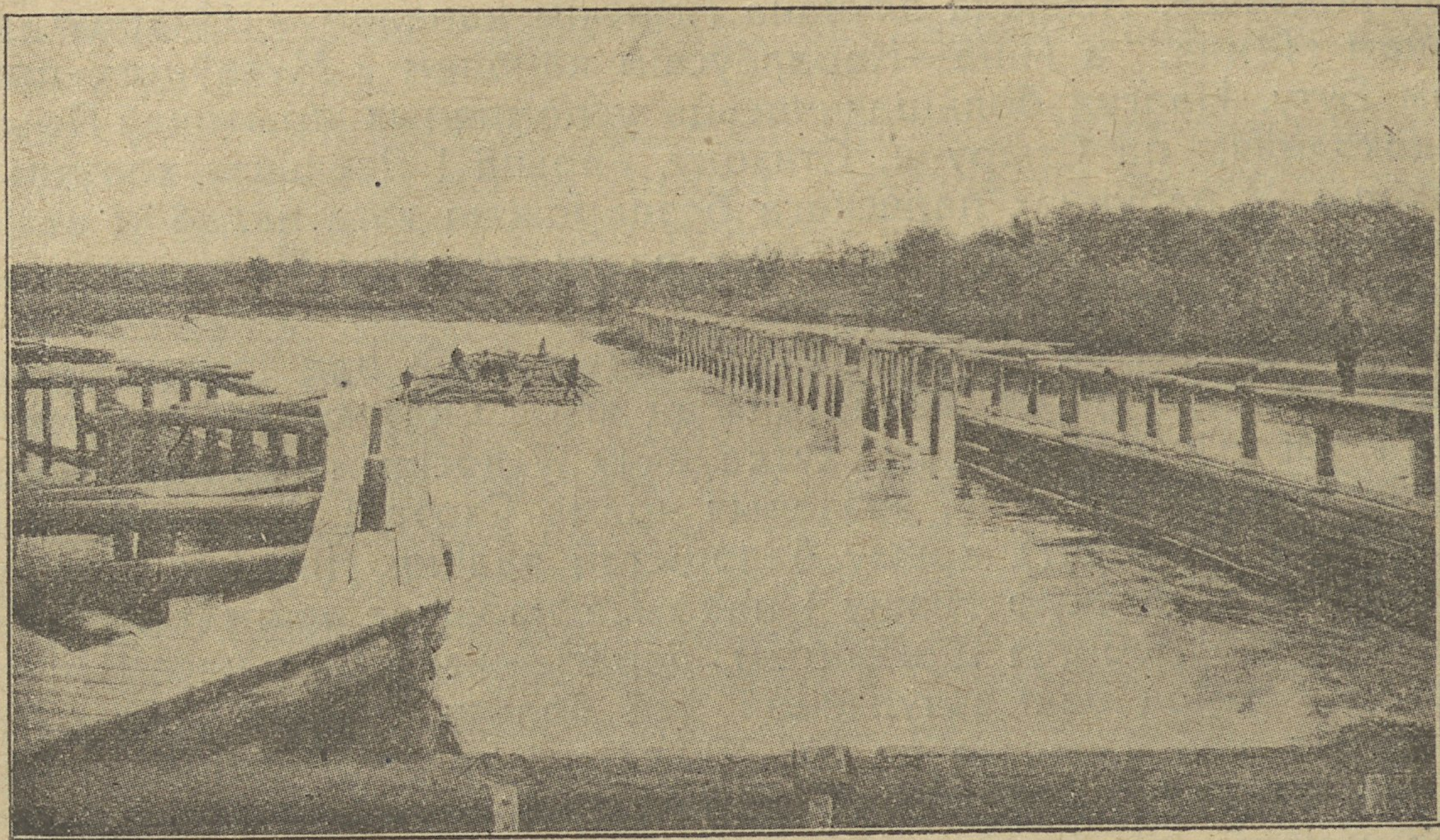
Ле́вы прыток Дняпра, **Сож**, пачынаецца пад самым Смале́нскам, не́калькі вёрст на паўдня ад яго. Скатуючыся з Дняпроўскага ўзгор'я ве́рхні Сож хутка цячэ ў досіць глыбокай даліне; берагі даліны стромкія, зрэзаныя ярамі. Сярэдні Сож цячэ ў шырокай (да 4-х вёрст), крыху балоцістай даліне. Ніжні-ж Сож узыходзіць на Пале́скую Нізіну і пакрыса́ набывае пры́меты пале́скіх рэк; бе́г яго робіцца цішэйшым, берагі—нізкімі, а часам і балоцістымі, сярод ракі зьяўляецца ўсё больш астравоў і мялізнаў. Шырыня ракі ўзрастае да 70—100 саж. і яна дзе́ліцца на рукавы. Адным словам, паўтараюцца, толькі ў ме́ншым разьме́ры, тыя самыя зьме́ны, праз якія пераходзіць цячэньне Дняпра.

Агульная даўжыня Сожа 552 вёрсты. Ад м. **Крычава** ён робіцца судаходным, а ад м. **Прапойску**—ходзяць па ім і параходы. Моцна перашкаджаюць судаходзтву па Сожу—мялізны. Важне́йшыя прыстані на Сожы—**Крычаў**, **Чэрыкаў**, **Прапойск**, **Ве́тка** і асабліва **Гомель**. Пад **Лоевам** Сож упадае ў Дняпро значна павялічуючы яго воды.

Важне́йшыя прытокі Сожа: **Асьцёр**, **Бе́седзь** ды **Іпуць**, таксама, як і сам Сож, выцякаюць з Дняпроўскага ўзгор'я. Гэта досіць вялікія рэкі, па якім сплаўляецца шмат дрэва з глухіх закуткаў Раданскае Нізіны і сусе́дніх краінаў. Сіла цячэньня р. Іпуці апроч таго недалёка ад яе́ вусьця выкарыстана Добрушскімі фабрыкамі; дзеля гэтае мэты шырокая рака перагароджана грэбляю (рыс. 25). Разам з сваімі прытокамі Сож абвадняе значны прастор паўднёва-ўсходняе Беларусі і ў гэтай краіне, саўсім ня маючай чыгунак, ёсьць дужа важным шляхам.

Дзясна, найбольшы з усіх Дняпровых прытокаў (936 в. даўжыні) выцякае з **Ельнінскага Вузла** і хутка трапляе на ўсходнюю мяжу Беларусі; ўздоўж гэтае мяжы цячэ яна каля 250

вёрст, дзéлячы Беларусь упéрад ад Маскоўшчыны, а далéй ад Украіны. Цячэ яна тут шырокаю далінаю. Правы, беларускі, бéраг яé—высокі, з багатаю гляістаю зямлёю, густа засéлены. На ім пабудаваліся мéсты Бранск і Трубчаўск. Лéвы бéраг нізкі, пяшчаны і лясісты. Штогод Дзясна залівае яго на дзесятак вёрст сваімі грознымі разводзьдзямі. Звычайна-ж шырыня Дзясны каля 70 саж. Ад Бранску яна робіцца судаходнаю, а вышэй Бранску часта бывае запруджаная бярвéньнем, якое па ёй сплаўляюць розсыпам. З беларускіх прытокаў Дзясны варта адзна-

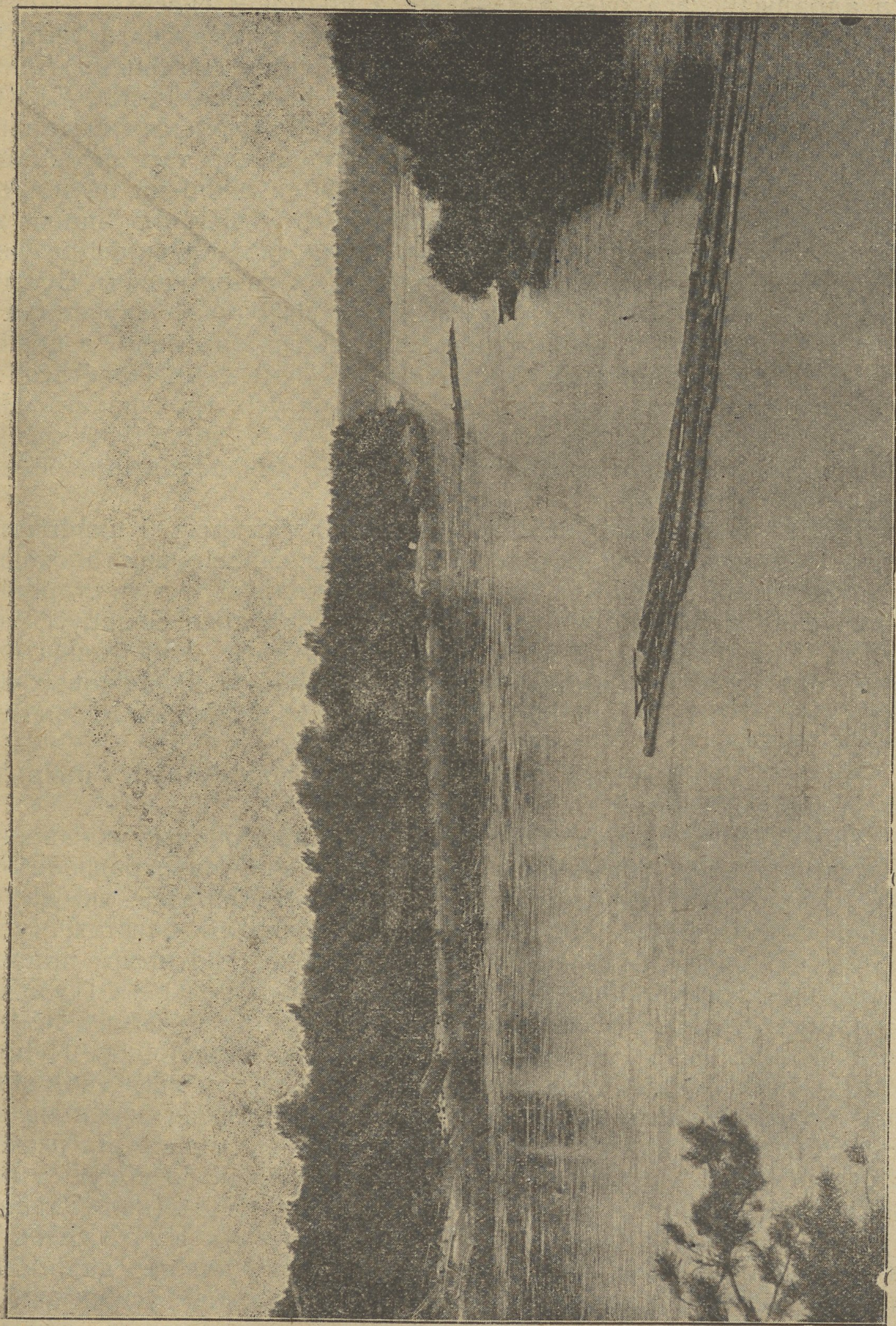
Рыс. 25. Р. Іпуць і грэбля на ёй каля м. Добрушу.

чыць рэкі лесастэпу Сноў і Судасьць. Ніжняе цячэньне Дзясны налéжыць ужо саўсім да Украіны.

Калі мы цяпéр абвядзéм на карце вадазборнік Дняпра, дык пабачым, што вадою Дняпра і яго прытокаў жывіцца ўся паўднёва-ўсходняя палавіна Беларусі. Паўночную і Заходнюю Беларусь займаюць вадазборнікі Нёмна і Дзьвіны.

§ 19. ВАДАЗБОРНІК БАЛТЫЦКАГА МОРА.

Нёман (рыс. 26) і па сваёй вялічыні і па экономічнаму значэньню ня можа раўнавацца да Дняпра. Аднак-жа спаміж рэк Беларусі якраз Нёман акружаны асабліваю пашанаю сярод беларусаў, абвéяны і народнаю, і навéйшаю мастацкаю паэзіяю. Прычына гэтага мусіць тая, што на берагох Нёмна ўзгадаваўся дух беларускага адраджэньня; бо-ж то яго хвалі моліць-просіць вуснамі свайго песьняра абуджаны Беларускі Народ, каб „расказалі чужому краю

Рыс. 26. Нёман пад Друзгенікамі.

пра жыцьцё сваіх сыноў". І Нёман зрабіўся сымболем сувязі нашага адраджэнскага руху з Захадам, з шырокім сьвётам.

Выцякае Нёман з паўднёва-ўсходняе часткі Ме́нскага ўзгор'я. Ме́йсца, дзе пачынаецца Нёман, не саўсім яшчэ выясьнена. Адны лічаць за пачатак Нёмна р. Вусу, якая выцякае з-пад Сьвятое Гары (на поўнач ад м. Койданава) і, скатуючыся з высокага ўзгор'я, аж да м. Пясочнага цячэ на паўдня, а там злучаецца з другою значнаю рэчкаю Лошаю, пачынае це́кці на паўночны захад і ўжо адгэтуль ўве́сь час носіць назоў Нёмна. Іншыя за пачатак Нёмна ўважаюць невялічкую рэчку, якая пачынаецца ўжо ля падножжа Ме́нскага ўзгор'я, ў балоцістых лясох каля м. Вузды і, праце́кшы каля 20 вёрст, таксама пад Пясочным злучаецца з Вусаю і Лошаю. Ўсе́ ўспомненыя рэкі сьцягуюць ваду з досіць значных лясных прастораў, акружаючых Ігуменскае Пале́сьсе, і дзеля таго пад Пясочным, пасьля злучэньня ўсіх трох рэчак, Нёман ужо досіць вялікі ды многаводны. Тут ён якраз узыходзіць на шырокую лядавіковую даліну, па якой яму даводзіцца це́кці бязмала да самае Горадні.

Трэба адзначыць, што і геолёгічная гісторыя і цяпе́рашні выгляд Нёмна асабліва моцна зьвязаныя з лядавіковаю эпохаю і яе́ рэзультатамі. Ўве́сь час, плывучы па Беларусі, Нёман старанна выкручуецца паміж морэнных узвышшаў заходняе Беларусі, па сьлядох, якія пакінулі па сабе́ лядавіковыя рэкі. І ня толькі сам Нёман, але і ўсе́ яго правыя прытокі плывуць у лядавіковых далінах; берагі гэтых далінаў робяць крыху весяле́йшым выгляд Лідзкае раўніны.

Ад м. Сьве́ржаня Нёман робіцца судаходным; шырыня яго тут каля 20 саж.

Плывучы па шырокай даліне, сярод падмочаных сенажацяў ды зялёных гаёў, абгінаець Нёман з поўначы Наваградзкае Ўзгор'е. Берагі яго тут няроўныя. На ле́вым бе́разе, які досіць высака падыймаецца над далінаю ракі, ляжыць багатая, густа засе́леная і блізка бязьле́сная Наваградчына; на нізкім правым бе́разе, на пяскох і балотах раскінулася Налібоцкая Пушча, абшырнымі балотнымі сенажацямі падыходзячая да самага Нёмна. Трэба лічыць, што і на ме́йсцы цяпе́рашняе Налібоцкае Пушчы не́калісь было няглыбокае лядавіковае возера, ў якім сабіраліся воды з лядавіка, што ляжаў на паўночных узгор'ях; цяпе́р на памятку аб гэным возеры засталіся вялізарныя прасторы пяскоў, досіць значныя балоты ля Нёмна, ды не́калькі вазёраў, з якіх найбольшае Кроман вызначаецца сваёю глыбінёю (каля 12 саж.).

Выпаўзаючы з Пушчы ўліваецца ў Нёман Бярэзань *), якая блізка праз уве́сь час цячэ ў лядавіковай даліне; даліна гэтая з Бярэзані пераходзіць дале́й на паўночны ўсход аж да Вяльлі і гэтым даводзіць, што ў часы лядавіковыя ве́рхняя

*) Называюць яе́ яшчэ Бярэзінаю Заходняю, ці Нёманскаю.

Вяльля мéла сток праз Бярэзань у Нёман. Бярэзань з сваймі прытокамі праразае ўва ўсіх кірунках Налібоцкую Пушчу, забіраючы ў сябé яé воды. Ад вусьця гэтае многаводнае ракі Нёман становіцца ўдвая шырэйшы (да 40 саж.) і ўжо мае выгляд запраўды вялікае ракі, а досіць хуткі бéг яго робіць тое, што праз нéкалькі дзесяткаў вёрст, аж да м. Дакудава, на рацэ няма мялізнаў, гэтак звычайных і вышэй і ніжэй гэнага кавалка ракі. Нéйкі час яшчэ плывé Нёман на паўночны захад, а пасьля, дайшоўшы да канца Наваградзкага ўзгор'я, завяртаецца на паўднёвы захад і яшчэ з другога боку абыймае гэтае-ж узгор'е. Прыгожаю, глыбокаю і сьвéтлаю ракою плывé Нёман сярод дубовых Дакудаўскіх лясоў, а прыймаючы ў сябé ўсё новыя прытокі з правага боку, робіцца ўсё шырэйшым; ды, на жаль, пачынаюць ізноў на ім спатыкацца мялізны, моцна перашкаджаючыя судаходзтву.

Яшчэ большым робіцца Нёман пасьля ўпаду ў яго Шчары. Зьмяніўшы ізноў свой кірунак на паўночна-заходні, ды шырака разьліўшыся сярод пяшчаных берагоў лядавіковае даліны цячэ тут Нёман аж да самага Горадзенскага ўзгор'я, якое загароджуе яму дарогу. Тут сьляды лядавіковае даліны, па днé якое плыў Нёман аж ад Пясочнага, пачынаюць губляцца. Праразаючы Горадзенскае ўзгор'е Нёман на працягу дзесятку вёрст каля Горадні цячэ ў значна вузéйшай (каля 30 саж.) даліне з высокімі і вéльмі стромкімі берагамі; на гэткіх берагох разбудавалася Горадня,—ў тым якраз мéйсцы, дзе Нёман ізноў крута паварачуе, каб далéй плысьці проста на поўнач. Выгляд даліны Нёмна пад Горадняю наводзіць на думку, што Нёман ужо ў пасьлялядавіковыя часы сам прабіўся праз сьцяну Горадзенскага ўзгор'я, адсякаючы ад яго, праўда, досіць нязначную паўночную частку. А лядавіковая даліна, якою ён дагэтуль увéсь час плыў, відаць, абмінала Горадзенскае ўзгор'е і кіравалася на паўдня да Нарві, пад Белысток. Зьяўляецца дзеля таго саўсім зразумéлае запытаньне, якія-ж прычыны змусілі Нёман прабівацца праз узгор'е замéста таго, каб спакойна плысьці старым сьлéдам лядавіковае ракі? Галоўнымі прычынамі, відаць, былі—абмялéньне лядавіковае даліны ад заносу яé асадамі і, з другога боку,—агульнае падняцьце павéрхні зямлі пад ланцугом паўднёвых узгор'яў, сярод якіх ляжала ды з якімі разам мусіла падымацца і лядавіковая даліна, аб якой мова; цяпéр сьляды гэтае даліны ня лёгка разшукаць. Апроч таго магчыма, што даліна Нёмна ў тым мéйсцы, дзе ён праразае ўзгор'е, была пракапана самым лядавіком, альбо патокамі вады, якія цяклі падысподам лядавіка пад яго значным ціскам. У кожным разе пад Горадняю Нёман досіць глыбака раскапуе навет старэйшыя геолёгічныя пласты (крэйдавае ды нумулітычнае эпохаў), якія выступаюць тут часамі на яго берагох у відзе прыкл. крэйдавых скалаў ніжэй Горадні і г. д.

Перасекшы Горадзенскае ўзгор'е Нёман ізноў трапляе ў лядавіковую даліну, якая гэтым разам ідзе ўжо ўпоперак яго кірунку. Па дне гэтае даліны цяпер плывуць з правага боку Нёмна—р. Марачанка, з левага—р. Чорная Ганжа, дый прапапаны Аўгустоўскі Канал. А ў лядавіковую эпоху па ёй сьцякала вада з Віленскага Ўзгор'я ў даліну Бабра і далей у Нарву і Буг. Пераплыўшы гэтую даліну кіруецца Нёман далей на поўнач, ў Літоўскую зямлю да Коўны, таксама пракопуючы сабе вузкую ды глыбокую даліну сярод старэйшых геолёгічных пластоў, а ад Коўны, прыняўшы там да сябе Вяльлю, плыве Нёман на захад, спакойна разьліўшыся па нізіне і ўпадае ўжо ў Усходняй Прусіі ў затоку Балтыцкага Мора Курыш-Гаф.

У ніжнім сваім цячэньні Нёман дзеліцца на два вялікіх рукавы—Рус і Гільгэ (Лялея). Недалёка ад вусьця Нёмна знаходзіцца над Курыш-Гафом порт Клайпэда, якога немцы называюць Мэмель (гэтак сама паняме́цку называецца і сам Нёман).

Агульная даўжыня Нёмна 821 вярста; з гэтага на Беларусь прыходзіцца каля палавіны, рэшта на Літву. Шырыня Нёмна ў нас даходзіць да 70 саж. улетку; у часы-ж разводзьдзяў Нёман мяйсцамі разьліваецца на 8 вёрст. Як ужо ўспаміналіся ад Сьвержаня Нёман робіцца судаходным. Ходзіць па ім некалькі відаў непаравых судзінаў (баркі, байдакі, галяры, стругі, віціны), з якіх найбольшыя, **віціны**, падыймаюць да 12.000 пудоў; будуюцца гэтыя судзіны ў вярхоўях Нёмна і Шчары. Параходы ў беларускай частцы Нёмна ходзяць толькі па некаторых кавалках ракі, бо па ўсім блізка цячэньні Нёмна ў Беларусі трапляецца шмат падводнага каменьня і мялізнаў, а галоўнае, што карыта Нёмна неагледжанае і непрачышчанае. Толькі ў Нямеччыне Нёман прачышчаны і абведзены грэблямі яшчэ ў XVIII стапецьці. Ў даўнейшыя часы значэньне Нёмна, як вадзяного шляху і ў нас, відаць, ляпей разумелі. Аб гэтым сьведчыць факт: у палове XVI в. Адам Тарло сваім коштам прачышчаў карыта Нёмна, каб зрабіць яго больш прыдатным для судаходзтва. Грамадзянства, відаць, ацаніла гэтую ахвяру, бо навет шмат пазьней паэты ўкладалі вершы на чэсьць Тарла.

Цяпер па беларускай частцы Нёмна йдзець значны сплаў лесу з вярхоўяў ракі. Значнейшыя прыстані—Стоўбцы (адгэтуль найбольш адпраўлялася даўней тавараў), Масты, Горадня, Коўна.

З прытокаў Нёмна адзначым: левыя—Шчару, Зэльву і Чорную Ганжу і правыя — Бярэзань, Марачанку і Вяльлю.

Шчара (рыс. 27) мае досіць дзіўны кірунак цячэньня. Пачынаецца яна на Наваградзкім ўзгор'і з невялічкага, на палавіну заросшага возера Каўдычаўскага і цячэ спачатку на паўдня. Перасекшы морэнную граду Наваградзкага ўзгор'я, што адыходзіць у Случчыну, Шчара трапляе ў паўночнае Палесьсе, але

пасьля заместа таго, каб плысьці да Прыпяці, як можна было-б спадзявацца, завяртаецца назад і плыве на паўночны захад да Нёмна, яшчэ раз перараэаючы сваёю глыбокаю тут далінаю Паўднёвы Ланцуг Узгор'яў. Берагі Шчары найбольш пяшчаныя і лясістыя. Асабліва каля Нёмна Шчара стварыла значныя пяшчаныя прасторы, на якіх разьляглася Ліпічанская Пушча. У большай сваёй часьці Шчара судаходная. Агінскім Каналам яна зьвязана праз воз. Выганошчы з Ясельдаю.

Чорная Ганжа гэтак сама служыць для злучэньня Нёмна Аўгустоўскім Каналам з сыстэмаю Віслы. У сваім верхнім цячэньні яна плыве па Сувальскім узгор'і сярод лічных вазёраў; цераз найбольшае з гэтых вазёраў, Вігерскае, рака праходзіць, а крыху

Рыс. 27. Р. Шчара пад Слонімам.

ніжэй трапляе ў шырокую лядавіковую даліну, па якой і даплывае да Нёмна. **Марачанка**, якая цячэ ў гэтай самай даліне, а толькі на другі бок ад Нёмна, пачынаецца пад Ашмяною. Яе шырокая, з высокімі берагамі даліна, па якой калісь плыла адна з найбольшых лядавіковых рэк, цяпер дзеліць раўнінную Лідчыну ад Віленскага ўзгор'я. Уздоўж правага берагу гэтае даліны, ляжаць пяскі, на якіх раскінулася Рудніцкая Пушча.

Вяльля (рыс. 28) найпрыгажэйшая з беларускіх рэкаў. Вялікі Міцкевіч ды іншыя паэты Беларусі складалі аб ёй поўныя захвыту і замілаваньня песьні, а ў даўныя часы над яе ўзьбярэжжамі будавалі нашыя продкі свае паганскія сьвятыні.

Цячэ Вяльля ў шырокай лагчыне, паміж Сьвянцянска-Докшыцкім, Віленскім ды Ме́нскім узгор'ямі, якія, абкружуючы гэтую

Рыс. 28. Вяльля пад Вільняю.

лагчыну, ляжаць навокала яе́ ў форме падковы. Вяльля выцякае з Ме́нскага ўзгор'я, ў Барысаўскім пав., каля в. Шылінцы (на

паўдня ад Докшыцаў). Ве́рхняя Вяльля аж да Смаргоняў цячэ па лядавіковай даліне, ў балоцістых берагох, сярод шырокіх пяшчаных і лясістых пrастораў. Дно яе́ тут часта бывае грузкае, заваленае карчамі, а шырыня даходзіць да 15 саж. Недаходзячы м. Вяле́йкі, Вяльля прыймае з правага боку досіць значны прыток р. Сэрвач *) і робіцца глыбокаю і шырокаю (18 саж.) ракою. Правы бераг яе́ робіцца вышэйшым, пяшчаным, на ім досіць густа пабудаваліся вёскі; ле́вы-ж пакрыты вялізнымі балотнымі сенажацямі, пасярод якіх параскіданы паадзінокія дубы. Ніжэй Вяле́йкі плыве́ Вяльля сярод досіць значных балотаў, выходзячы з якіх зьмяняе свой пачатковы паўднёва заходні кірунак—на паўночна-заходні. Разам з тым яна пакідае лядавіковую даліну, якая і дале́й кіруецца на паўднёвы захад, ды пераcе́кшы ўзгор'е трапляе ў вадазборнік Бярэзані Нёманскае; гэта апошняя рака выкарыстуе лядавіковую даліну і цячэ па ёй аж да ўтоку ў Нёман.

А Вяльля тым часам ад Смаргоняў пракопуе сабе́ сваю ўласную, досіць глыбокую, але вузкую даліну сярод узгор'яў, якія тут падыходзяць часамі да самых яе́ берагоў, робячы іх высокімі (да 35 саж. над вадою, як прыкл. каля м. Ж о д з і ш а к), ды стромкімі. Ня гле́дзячы на гэта берагі Вяльлі тут найбольш пяшчаныя, мяйсцамі толькі гліністыя; яны застаюцца стромкімі і мала абсыпаюцца толькі дзякуючы вільготнасьці нашага клімату. Дно Вяльлі тут засе́яна каме́ньнямі ўсякае вялічыні, а навет парогамі, з якіх найбольшы—П р ы в і т а л ь н я, і гэта ёсьць паважнаю перашкодаю судаходзтву, якое пасьля прачысткі ракі было-б магчымым прынамсі ад вусьця Сэрвача. Шырыня Вяльлі ў сярэднім цячэньні ўжо досіць значная; пад Вільняю прыкл. яна даходзіць да 45 саж. Пад Вільняю берагі Вяльлі асабліва прыгожыя; тут яе́ няшырокую даліну акружаюць высокія, стромкія горы, часамі навет няпрыступныя скалы, часта пакрытыя густым ле́сам ды закіданыя рознае вялічыні каме́ньнем. Ніжэй Вільні Вяльля, выйшаўшы з Панарскіх цясьнінаў, значна шырэе (даходзіць да 130 саж.), а яе́ берагі ад Ке́рнава робяцца ніжэйшымі і пяшчанымі. Пад Коўнаю Вяльля ўліваецца ў Нёман.

Як бачым, цячэньне і, асабліва, берагі Вяльлі па свайму характару дзе́ляцца на тры часткі; адрозьнююць: ве́рхнюю Вяльлю—б а л о т н у ю, сярэднюю—к а м я н і с т у ю і ніжнюю п я ш ч а н у ю.

Агульная даўжыня Вяльлі 430 вёрст. Лічыцца яна судаходнаю ад м. В я л е́ й к і. Спробы наладзіць шырэйшы параходны рух па В я л ь л і не ўдаліся з-за яе́ невялікае глыбіні і асабліва дзеля падводных каме́ньняў. У 1851 годзе была навет створана спэцыяльная параходная кампанія, але і яе́ стараньні не далі рэзультатаў; пе́ршы параход быў падняўся з Вільні да Вяле́йкі ў часе веснавога разводзьдзя, аднак, як вада спала, ён ужо ня мог навет вярнуцца назад у Вільню. Цяпе́р па Вяльлі ходзяць параходы

*) Есьць яшчэ адзін Сэрвач; плыве ён па Наваградчыне і ўпадае ў Нёман.

толькі па невялічкім кавалку ракі каля Вільні. Затое па Вяльлі сплаўляецца шмат ле́су плытамі.

З прытокаў Вяльлі варта адзначыць: Сэрвач, які плыве́ ў шырокай лядавіковай даліне сярод вялікіх балотаў (Габскія балоты), што ляжаць на спадах Сьвянцянска-Докшыцкае марэны; многаводную, сплаўную р. Ільлю; р. Нарач, што, прабіваючыся праз узгор'і, ў сваіх стромкіх берагох нясе́ да Вяльлі воды вялікага возера Нарачы; р. Жаймяну, праз якую злучаюцца з Вяльлёю шмат вазёраў, ляжачых у марэнай краіне каля Сьвянцянаў, ды р. Вяле́йку, пры ўпадзе якое ў Вяльлю ляжыць Вільня.

На паўднёвы захад ад вадазборніка Нёмна ляжыць **вадазборнік Бугу**, прытока Віслы; частка вярхоўяў гэтага вадазборніка засе́леная беларусамі. Нале́жыць да яго ме́нш, як 1/10 частка ўсяго прастору Беларусі (каля 20 тыс. кв. вёрст). Значэньне яго для Беларусі, аднак, не малое. Тут ляжыць і Беласток, і Белаве́жская пушча, і важне́йшыя нашыя каналы.

Буг пачынаецца ў украінскай Галічыне, а ўпадае ў Віслу ўжо ў Польшчы. Толькі не́йкаю часткаю свайго сярэдняга цячэньня (каля 170 в.) датыкаецца ён Беларускае зямлі, плывучы па яе́ заходняй мяжы. Яго даліна тут шырокая, але няглыбокая і часта, асабліва на паўдня ад Бе́расьця, моцна забалочаная. Выгінаючыся ў шырокія лукі плыве ён па безгранічнай падляскай раўніне паміж зялёных сенажацяў, праз цёмныя гаі ды лясы. На поўнач ад Бе́расьця яго берагі падыймаюцца і робяцца сушэйшымі. На высокім правым бе́разе Бугу пабудавалася шмат вёсак, ды найдале́й на захад высунутыя нашыя старыя ме́сты і мястэчкі, як прыкл. Драгічын.

Правыя прытокі Бугу, ляжачыя ў Беларусі, Нарва, Нурэц і Мухаве́ц, ды прыток Нарві Бабёр маюць выгляд тыповых нізінных балотных рэкаў, асабліва Нарва і Бабёр. Сонна цякуць гэтыя рэкі па шырачэнным, але плоскім лядавіковым далінам, далёка навокала сябе́ забалочуючысусе́днія раўніны ды робячы гэтым свае́ берагі няпрыступнымі.

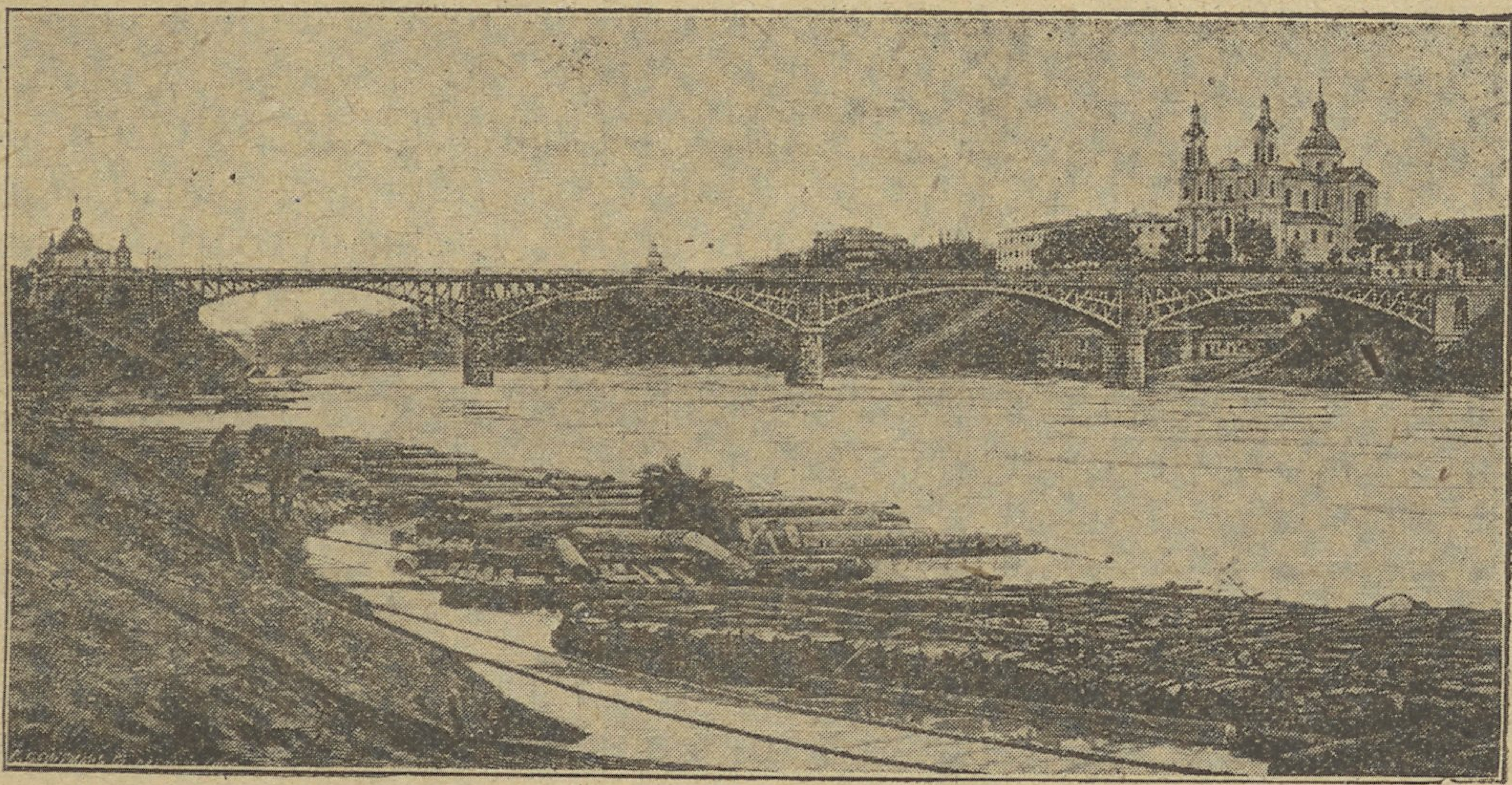
Нарва, пачаўшыся і даўгі час плывучы сярод Белаве́жскае Пушчы, прыймае ў сябе́ шмат багатых на ваду лясных рэчак і такім спосабам робіцца значнаю ракою. Да Беларусі Нарва нале́жыць толькі сваім ве́рхнім цячэньнем; ніжняе-ж яе́ цячэньне знаходзіцца ўжо ў ме́жах Польшчы. Па свайму характару гэтыя дзьве́ часткі ракі саўсім адна да адна́е непадобныя. Беларуская Нарва (да вусьця Бабра) цячэ павольна па абшырнай балоцістай нізіне сярод бязьме́жных лазовых зарасьнікаў, падмоклых лясоў і сенажацяў. Дзе́ліцца яна тут на множства рукавоў, а па яе́ ўзьбярэжжах параскіданы невялічкія вазяркі, пазарастаўшыя чаротам, сітнікам, вадзяною мятаю і г. д. Каля вусьця Бабра гэтыя балоцістыя прасторы разыходзяцца ўжо на дзесяткі вёрст, і твораць натуральную беларуска-польскую мяжу.

Увайшоўшы ў Польшчу Нарва замыкаецца ў вузкой даліне з высокімі і сухімі берагамі, навет ня прыпамінаючымі таго балотнага раздольля, якое мае рака ў Беларусі *).

Уздоўж прытока Нарві **Бабра**, які сьцягуе ваду з Аўгустоўскае Пушчы, ды вазёраў Сувальшчыны, ляжыць яшчэ шырэйшы пояс няпрыступных балотаў. Характар берагоў Нарві і Бабра робіць іх вельмі важнымі натуральнымі межамі Беларусі з Захаду; ў значнай сваёй частцы яны й плывуць па этнографічнай мяжы Беларусі.

Правыя, беларускія прытокі Бугу і Нарві, зьбіраючы свае воды з балоцістых лясоў, балотаў і вазёраў хаця і дзеляцца на рукавы, застаюцца аднак глыбокімі, многаводнымі і прыдатнымі да судаходзтва. Два з іх — Бабёр (з сваім прытокам Нетаю) і Мухавец уваходзяць у сыстэмы каналаў: першы—Аўгустоўскага, а другі—Каралеўскага.

Вадазборнік Дзьвіны, большая частка якога належыць да Беларусі, а меншая—да Латвіі, мае выгляд досіць даўгое, але

Рыс. 29. Дзьвіна пад Віцебскам.

няшырокае паласы; тлумачыцца гэта тым, што Дзьвіна ня мае гэткіх значных прытокаў, як Дняпро, або Нёман.

Дзьвіна (рыс. 29) пачынаецца на паўночнай мяжы Беларусі. Невялікаю ручаінкаю выцякае яна з воз. Дзьвінца, ды праз некалькі вёрст ізноў упадае ў вялікае воз. Жадзеньне (Ахват); абодвы возеры ляжаць на заходніх спадах Вокаўскага Лесу і Вал-

*) Rehman. Niżowa Polska.

дайскіх Гораў; з воз. Жадзе́ньня Дзьвіна выходзіць ужо досіць значнаю ракою (8 саж. шырыні) з высокімі прыгожымі берагамі.

Ў сваім ве́рхнім цячэньні Дзьвіна кіруецца на паўдня, пазьне́й-жа—на паўднёвы захад. Мае яна тут значны спад, хутка цячэ, скатуючыся з узвышша і перакопуе наскрозь няглыбокія тут лядавіковыя пласты, ды навет уразаецца глыбе́й, у старыя геолёгічныя *) пласты, адкрываючы часамі значныя мінэральныя багацьці. Цячэ яна тут у глыбокай даліне; лясістыя берагі яе́ высокімі вапе́ннымі ды даламітавымі скаламі падыймаюцца над далінаю ракі. Каля вёскі Веражуня ёсьць скала 60 саж. вышынёю; там-жа на рацэ ёсьць парогі. Наагул дно Дзьвіны ў ве́рхнім цячэньні няроўнае, цьвярдое, закіданае каме́ньнямі, якія робяць на рацэ г. зв. з а б о р ы; а часта спатыкаюцца і досіць значныя парогі, створаныя старымі геолёгічнымі скаламі **).

Мінуўшы Веражунскія парогі Дзьвіна робіцца сплаўнаю ракою. Не́йкі час яна плыве́ па даўгой ды шырокай лагчыне, не́калісь, відаць, занятай возерам ці можа радам вазёраў, ве́льмі шырака разьліваецца і робіць уражаньне вялікае ракі, а яе́ бе́рагі пакрытыя заліўнымі сенажацямі. Пасьля берагі яе́ звужаюцца.

Ад вусьця р. Мяжы на Дзьвіне́ пачынаецца судаходзтва. Ў гэтай судаходнай часьці ве́рхняе Дзьвіны найбольшыя парогі: каля Вяліжу (П у ш к а р с к і я) ды вёрст 20 вышэй Віцебску (Р у б а, К а п а ч ы і ін.). Апошнія парогі цягнуцца па рацэ на якіх 15 вёрст. Стварыліся яны, відаць, дзякуючы не́йкаму выгінаньню ў гэтым ме́йсцы старых (дэвонскіх) пластоў, дзеля чаго рака, размыўшы лядавіковыя пласты, ўразаецца ў цьвярдыя долёміты. Ня могучы іх адразу перапілаваць, Дзьвіна ля в. Р у б а марудна падыймаецца на перагараджуючы яе́ каменны вал, а пераплыўшы праз яго, з вялікаю скорасьцяю спадае ўніз; творыцца тут быццам невялічкі вадапад. Толькі ў адным ме́йсцы сярод ракі вада здале́ла прарэзаць сабе́ глыбокі, але вузкі ход праз парог і тут ляціць яна з шалёнаю скорасьцяю.

Іншыя парогі больш перапілаваныя і там вада цячэ спакайне́й. У даўне́йшыя часы, калі вышэйапісаны вал быў яшчэ не перапілаваны, на ме́йсцы цяпе́рашніх парогаў, відаць, быў цэлы рад большых і ме́ншых вадападаў; гэта былі часы моладасьці ракі Дзьвіны. Цяпер яна, што раз то больш размываючы сваё дно, робіцца спакайне́йшаю. Ўсёж парогі, аб якіх была мова, і цяпе́р яшчэ моцна перашкаджаюць судаходзтву.

Ве́рхняя Дзьвіна прыймае шмат невялікіх прытокаў, па якім у яе́ цякуць воды лясістага ды багатага вазёрамі паўночнага ўсходу Беларусі. Найбольш дадаюць ёй сілы і павагі яе́ ле́выя судаходныя прытокі М я ж а і К а с п л я. Пад Віцебскам ужо шырыня Дзьвіны каля 50 саж., а пад Полацкам—да 120 саж. Прамі-

---

*) Дэвонскае ды вуглявое эпохаў.
**) Дэвонскімі

нуўшы Віцебск Дзьвіна пакрысе́ спускаецца на Полацкую Нізіну. Пад м. Бешанковічамі яна заламуецца ды цячэ адгэтуль ужо на паўночны захад. Крыху ніжэй гэтага залому ў Дзьвіну ўпадае р. Вула; гэтая рэчка плыве́ па дне́ лядавіковае даліны, якою сьцякала ў Бярэзіну Дняпроўскую ды ў Пале́скае возера вада з Полацкага лядавіковага возера.

Прамінуўшы парогі, што пад Віцебскам, Дзьвіна плыве́ шмат спакайне́й сярод берагоў, зложаных з лядавіковых пяскоў ды чырвонае гліны, часамі досіць высокіх і стромкіх. Каме́ньня ў рацэ мала, парогаў саўсім няма, за тое шмат мялізнаў. Мяйсцамі да яе́ берагоў падыходзяць морэнныя грады і робяць краявід весяле́йшым.

Ад вусьця р. Дзісе́нкі пачынаецца йзноў парожыстая частка Дзьвіны. Каля самага ме́ста Дзісны на рацэ ёсьць досіць трудны для плаваньня і небясьпе́чны парог; у гэтым ме́йсцы якраз Дзьвіна спускаецца ў найглыбе́йшую частку Полацкае Нізіны і яе́ дно завалена каме́ньнем, праз якое, разьбіваючыся, з шумам і ве́льмі хутка бяжыць вада. Дале́й Дзьвіна пэўны час плыве́ спакойна па пяшчаным дне́.

Прамінуўшы вусьце р. Дрысы Дзьвіна выходзіць з Полацкае Нізіны і перасякае Дзьвінскае Ўзгор'е. Дно яе́ ізноў робіцца цьвярдым ды камяністым; часта яно бывае зложанае з старадаўніх вапе́нных і даламітавых пластоў, якія твораць на рацэ ў ме́йсцы яе́ пераломупраз узгор'е групу Краслаўскіх парогаў. На працягу бязмала 20 вёрст рака скрозь закідана каме́ньнем і на ёй творыцца цэлы рад забораў ды парогаў. Высокія прыгожыя барагі Дзьвіны (рыс. 12), зложаныя тут з глінаў ды вапе́нных пяшчанікаў, густа засе́яныя морэнным каме́ньнем, паабрасталі ле́сам, або пакрыты ўраджайнымі палямі. Ваколіцы Краслаўкі адзначаюцца вялікаю прыгожасьцяю.

Падыходзячы да Дзьвінску, Дзьвіна прыймае выгляд вялікае, шырокае і многаводнае ракі. Ад Дзьвінску-ж і пачынаецца найбольш жывы рух па рацэ ўніз, а шмат судзінаў, што падыймаюцца ўве́рх па рацэ, ў Дзвінску перагружаюць тавар на чыгункі; ўсё гэта моцна павялічуе гандлёвае значэньне Дзьвінску.

Ніжняе цячэньне Дзьвіны знаходзіцца ўжо ў пpасторах Латвіі. Пераваліўшыся праз парогі каля Ілукштаў, на самай мяжы Беларускага прастору, ды праз асабліва вялікія і небясьпе́чныя парогі каля Крэйцбургу і Якобштату (Перакорыш) Дзьвіна каля м. Рыгі не́калькімі рукавамі ўпадае ў Рыжскую Затоку.

Агульная даўжыня Дзьвіны—920 верст; з гэтага ліку каля 600 вёрст цячэ Дзьвіна па Беларусі. Як ужо адзначана, судаходнаю яна робіцца ад вусьця р. Мяжы. Вясною судзіны сплаўляюцца па Дзьвіне́ навет ад вусьця р. Таропы, што ляжыць крыху ніжэй Веражунскіх парогаў. За тое ў ле́тку большыя судзіны падыймаюцца ўве́рх па рацэ толькі да Дьвінску, а там павінны перагружаць тавары на чыгунку.

Агульны характар Дзьвіны, асабліва-ж яé камяністаць і парожыстасьць, робіць шмат перашкод судаходзтву па ёй. Ня глéдзячы на гэта ў мінуўшчыне Дзьвіна была адным з важнéйшых вадзяных шляхоў, якія злучалі Эўропу з Усходам; у наш час таксама пры ўсёй конкурэнцыі чыгунак судаходзтва па Дзьвінé досіць разьвітае; а пры налéжным выпраўлéньні берагоў і дна ракі, пры яе урэгуляваньні, што пэўне будзе зроблена ў недалёкай будучыне, значэньне Дзьвіны, як вадзяного шляху зьвязуючага з морам паўночную і ўсходнюю Беларусь будзе вялізарнае. З непаравых судзінаў найбольш ходзяць па Дзьвінé невялікія лайбы. Даўнéй шмат хадзіла вялізарных стругоў; звычайна яны толькі сплаўляліся ўніз і ў Рызе прадаваліся на дровы. Параходы ходзяць ад Вяліжа ўніз аж да самага Дзьвінску. Бярэзінскім каналам Дзьвіна праз р. Вулу, Лéпельскае возера ды р. Эсу злучаная з сыстэмаю р. Бярэзіны. Важнéйшыя прыстані на Дзьвінé: Вяліж, Сураж, Віцебск, Бешанковічы, Полацак і Дзьвінск, ды Лéпель на Бярэзінскім канале, Парэчча ня Касплі, а Бéлы на р. Вобшы, прытоку Мяжы.

З прытокаў Дзьвіны адзначым: правыя—Таропа, Усьвят, Вобаль, Полата і Дрыса, лéвыя—Мяжа, Каспля, Вула і Дзісéнка. У большасьці гэта невялікія рэчкі, выцякаючыя з вазёраў морэннага краю і выносячыя іхнія воды ў Дзьвіну. Віцебска-Нéвельская Града, ды іншыя ўзгор'і, падыходзячы досіць блізка да Дзьвіны, не дазваляюць ёй мéць вялікія прытокі. Найбольшым з прытокаў Дзьвіны ёсьць **р. Мяжа**, якая з упадаючай у яé **Вобша** цякуць па глухой, лясістай краіне на захад ад Вокаўскага Лéсу. З прычыны багацьця гэтае краіны лясамі сплаў лéсу па абедзьвём рэкам надта вялікі. **Каспля** выцякае з досіць значнага Касплінскага возера, якое ляжыць сярод Смалéнскае Морэны. Па ёй таксама, як і па р. Мяжы, з прычыны адсутнасьці у паўночнай Смалéншчыне чыгунак, ідзéць досіць жывы рух непаравых судзінаў. **Р. Дзісéнка** цікавая тым, што кірунак яé бéгу блізка што процілéжны бéгу самое Дзьвіны. Верхняе яé цячэньне знаходзіцца на Дзьвінскім узгор'і; перасякаючы яго Дзісéнка дакапуецца мяйсцамі да старых геолёгічных пластоў, якія паказуюцца ў яé глыбокай даліне. У ніжнім сваім цячэньні, на прасторах Полацкае Нізіны, Дзісéнка мае выгляд балотнае ракі. **Р. Дрысса** таксама ў большай часьці плывé па Полацкай Нізіне; аднак яé правы бéраг высокі і сухі, а гэта паказуе, што гэтую раку трэба лічыць паўночнаю граніцаю даўнéйшага лядавіковага возера і цяперашняе Полацкае Нізіны. Прыток Дрысы **Сволна** зьвязаны каналам з Асьвéйскім возерам, а вазёрнамі пратокамі—з воз. Сéбежскім; па ім сплаўляецца шмат лéсу.

З усіх прытокаў Дзьвіны судаходныя толькі Мяжа, Каспля і Вула.

На поўнач ад вадазборніку Дзьвіны праз нявысокі вададзе́л ляжаць падзе́леные між сабою Віцебска - Не́вельскай Градою вадазборнікі рэк **Ловаці** і **Вялікае**. Беларусы жывуць па ве́рхніх частках гэтых вадазборнікаў. Пачынаюцца абе́дзьве ракі паміж узгоркаў і вазёраў нашага морэннага краю, а ўпадаюць: Ловаць праз воз. Ільмень і р. Волхаў, а рака Вялікая праз Пскоўскае возера і р. Нарову — ў Ф і н с к у ю З а т о к у Балтыцкага Мора. Ў старыя часы па пе́ршай ішоў вадзяны шлях у Ноўгарад, па другой у Пскоў, а дале́й і па аднэй і па другой — у мора; абодвы шляхі мусіць былі часткамі ме́ўшага гэткае важнае тады значэньне вялікага вадзяного шляху „з В а р а г а ў у Г р э к і“. Дале́й на паўдня гэты апошні шлях пераходзіў на прытокі Дзьвіны, на самую Дзьвіну і яшчэ дале́й — у сыстэму Дняпра, па якому варажскія чаўны даплывалі да Чорнага мора і Бізантыі. Цяпе́р аб гэтым шляху засталіся толькі гістарычныя ўспаміны. Аднак і нядаўна былі праекты, каб злучыць каналам р. Ловаць з прытокам Дзьвіны В о б а л ь л ю, што можна было-б лёгка зрабіць, бо абе́дзьве ракі ве́льмі блізка адна да адна́е падыходзяць.

Урэшце на паўночным усходзе мяжа Беларусі на працягу не́калькіх дзесяткаў ве́рст ідзе́ правым бе́рагам ве́рхняе **Волгі**, найбольшае ракі Маскоўшчыны і ўсяе́ Эўропы. Беларусы, дайшоўшы да Волгі, разсяліліся па яе́ невялікім правым прытокам р. М о л а д о м у Т у д у і р. Ж у к о п е, якія выцякаюць з Вокаўскага Ле́су. Таксама з Вокаўскага Ле́су, з Е́льнінскага Вузла выцякае яшчэ адна рака сыстэмы Волгі—В у г р а, прыток Окі. Вадазборнік Волгі займае нязначную частку беларускага прастору; дзякуючы досіць высокаму вададзе́лу дый, відаць, і гістарычным прычынам каналы ня зьвязуюць яго з іншымі вадазборнікамі Беларусі.

§ 20. ГІСТАРЫЧНАЕ ЗНАЧЭНЬНЕ РЭКАЎ.

У старадаўныя часы ўве́сь наш край быў пакрыты непраходнымі балоцістымі лясамі—пушчамі. Ве́льмі многа трэба было патраціць часу і працы, каб праз тую не́тру пралажыць хоць якую-такую дарожку. Дзеля гэтага людзі пераяжджалі з аднаго ме́йсца ў другое па рэках і наагул — вадою. Гэта была лёгкая і хуткая дарога. Ня йначай-жа, як па рэках перавозілі і ўсе́ тавары. На берагох рэк будавалі ме́сты, а ў іх на рынках ішоў торг, ме́на тавараў. Можна сказаць, што ўсё жыцьцё нашых продкаў адбывалася каля рэк і на рэках, на гэтых вадзяных шляхох.

Вось-жа Дзьвіна была ве́льмі важным вадзяным шляхам: па ёй ве́зьлі тавары з усходу, з Азіі да культурных заходніх народаў — у Няме́ччыну, Скандынавію, і наадварот. Дзеля гэтага пе́ршыя беларускія гарады — Полацак ды Віцебск пабудаваныя над Дзьвіною.

Вялікае значэньне мéў і Дняпро. Па ім ішла дарога з Бізантыі (Грэцыі) ў Скандынавію. Бізантыйскія, або Кіеўскія гоcьці (гандляры) падыймаліся ўвéрх па Дняпру, ці па якім з яго прытокаў, аж пакуль можна было плысьці, а пасьля перацягавалі свае чаўны ў бліжэйшы прыток Дзьвіны або Нёмна і плылі далéй. Тое мéйсца, па якому цягнулі (валаклі) чаўны называлася волакам. Між іншым успамінанае ўжо намі ўзвышшо — Вокаўскі Лéс называўся даўнéй Валокаўскім дзеля таго, што цераз яго якраз ішло шмат волакаў.

Цяпéрака няма даўнéйшых лясоў, высыхаюць і рэкі. Апроч таго людзі папракладалі новыя, нязнаныя ўпярод дарогі—чыгункі, па якіх éзьдзіць і выгодна і скора. Дык цяпéр рэкі ня маюць ужо ўсяго даўнéйшага значэньня.

Але ўсё-ж значэньне гэтае вялізарнае. Ня глéдзячы на тое, што нашымі вадзянымі дарогамі мала апекаваліся і яны, неаглéджаныя, пакрысé псаваліся, ўсё-ж па іх ішла ў чужыя краі большая частка важнéйшага нашага вывознага тавару—лéсу і дрэва.

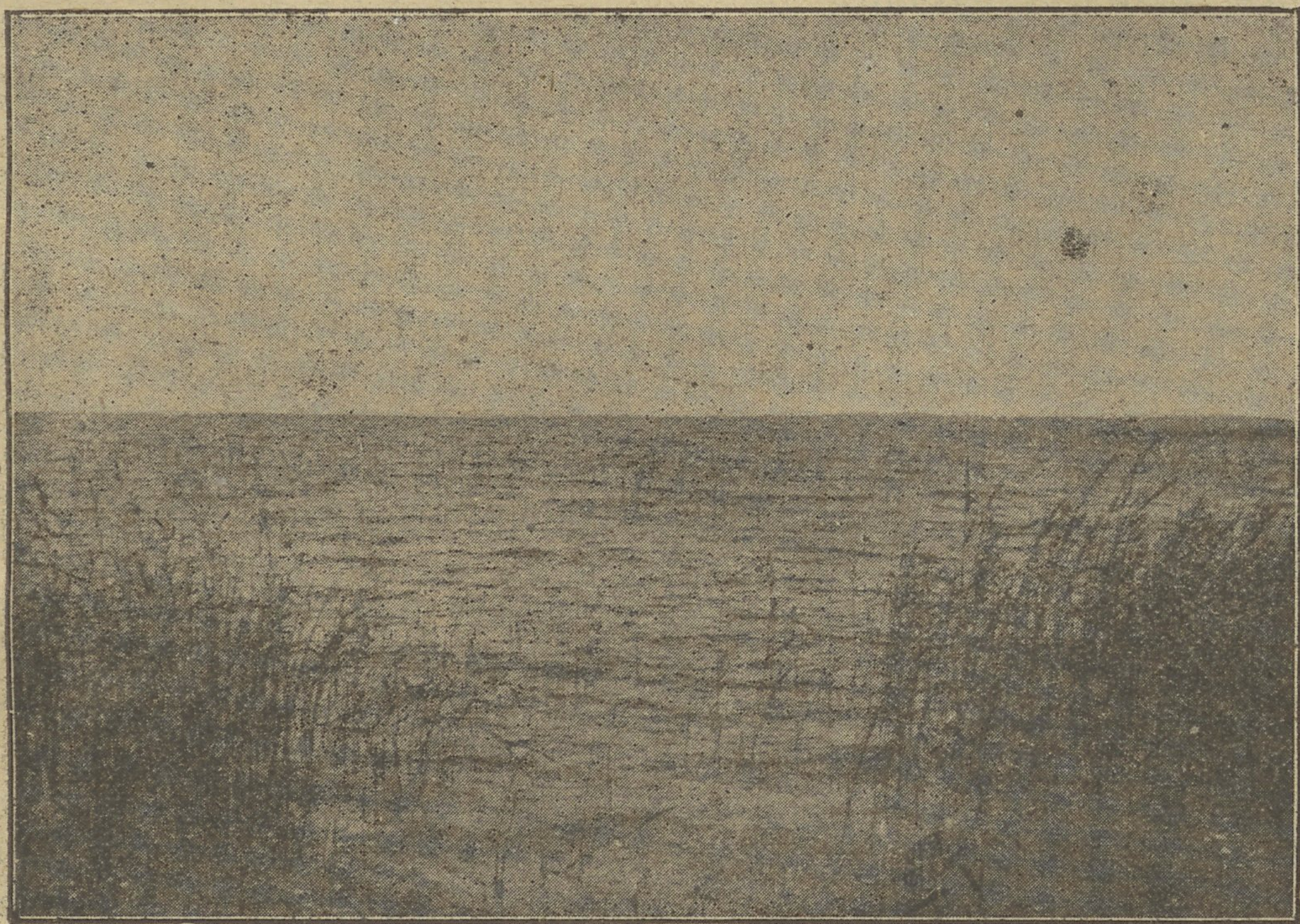
А шмат якія мяйсцовасьці, дзе няма чыгункі, і дагэтуль яшчэ зьвязаны з рэштаю сьвéту толькі вадою. Прыходзіць параход—прывозіць почту, тавары, новых людзéй. У надрэчным мястэчку адразу ўсё ажывае, пачынае кратацца, мітусіцца. Хто прадае, хто купляе, хто зьбіраецца ў дарогу—на параход. Адыйшоў параход—і йзноў ціха ў мястэчку, ўсé занятыя сваёй штодзéннаю працаю.

Каб больш увагі ў нас зварочавалася на вадзяныя шляхі, шмат багацьця знайшлі-б мы ў нашым глухім і дзікім Палéсьсі.

§ 21. ВАЗЁРЫ.

У Беларусі трапляюцца вазёры нéкалькіх відаў. Найбольш розьняцца між сабою морэнныя і палéскія вазёры. Вазёры морэннага краю займаюць звычайна заглыблéньні лядавіковага паходжаньня. Лядавік, пасуваючыся па прасторы Беларусі часта выкапаваў, або, як кажуць, выораваў глыбокія і даўгія равы, якія бываюць выцягнутыя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, значыць у тым самым кірунку, ў якім пасуваўся па Беларусі лядавік, што і зразумéла. У гэтыя равы сабралася вада і стварыліся даўгія вузкія вазёры, як прыкл. **воз.** Бéлае (на паўн.-ўсх. ад Горадні), **воз. Сьвірскае** (ў Сьвянцянскім пав.). Выцягнутыя на дзесяткі вёрст і ня вéльмі шырокія (1—2 вер. шырыні) яны робяць уражаньне нéйкіх вялізарных рэк. Але большая частка вазёраў морэннага краю ляжыць проста ў найніжэйшых мяйсцох, у лагчынах між морэннымі ўзгоркамі; ад разьмяшчэньня гэтых узгоркаў ды наагул ад выгляду павéрхні акружаючае возера мяйсцовасьці залéжыць форма возера, і зразумéла, што гэтая форма звычайна бывае дужа неправідловая, дзіўная, з зубцамі, затокамі, паўвастравамі і астравамі. Гэткія зрэзаныя вазёры звычайна спатыкаюцца ў мяйсцох з добра выяўленым морэнным краявідам, там, дзе ля-

жаць канцавыя марэны. Там-жа, дзе марэнны краявід нявыразны, а так сама ў краінах падыспадняе марэны форма вазёраў робіцца значна больш правідловаю, закругленаю, падобнаю на кола, эліптычнаю і г. д. У кожным разе вазёры марэннага краю, ляжачы між лясістых узгор'яў, маючы сухія, а часамі высокія ды стромкія берагі, моцна адрозьнююцца ад палескіх вазёраў (рыс. 18). Апошнія ляжаць на вялізарнай нізкой раўніне Палесься і зьяўляюцца рэшткамі вялікага лядавіковага возера, якое ў даўнейшыя часы пакрывала бязмала ўсю паўднёвую Беларусь. Вакола кожнага з іх абручом у некалькі вёрст шырыні ляжаць непраходныя балоты, пазарастаўшыя буйнымі вадзянымі расьлінамі: чаротамі,

Рыс. 30. Палеское возера

сітнікамі і г. д.; гэтымі-ж травамі зарастае і значная больш мелкая частка возера ўздоўж берагоў, увесь час звужаючы простор вады, вольны ад расьлінаў (рыс. 30). Дно палескіх вазёраў пакрытае цэлым лесам вадзяных расьлінаў, творачых твань. Форма гэтых вазёраў звычайна досіць правідловая, круглая ці эліптычная, бяз рэзкіх выступаў.

Трэба яшчэ ўспомніць аб асобным відзе невялічкіх вазёраў, якія ляжаць у далінах вялікіх нізінных рэк. Ствараюцца яны звычайна з рачных пратокаў і рукавоў, занесеных мулам і пяском ды аддзеленых такім чынам ад ракі. Гэткія азяркі маюць звычайна форму вётаха. Ўздоўж берагоў Прыпяці, Нарві і Дняпра ў яго палескай часьці гэткіх вазёраў ёсьць бяз ліку.

Трэба адзначыць, што шмат якія з вазёраў Беларусі злучаюць у сабé прымéты нéкалькіх тыпаў вазёраў і да ніводнага ў цэласьці іх аднéсьці нéльга.

Найвялікшым з беларускіх вазёраў ёсьць воз. **Нарач**, якое ляжыць у вадазборніку Вяльлі на поўнач ад яé, і злучанае з Вяльлёю праз р. Нарач. Возера гэтае мае закругленую форму і тыповым морэнным возерам лічыць яго нéльга. Займае яно 72,4 кв. вярсты прастору; яго даўжыня больш 12 вёрст, а шырыня даходзіць да 10 вёрст. Дзеля гэтага процілежнага бéрагу возера саўсім блізка ня відаць, асабліва пры пахмурным надвор'і. Калі-ж да гэтага вéцер узбурыць павéрхню вады і па возеры пачнуць хадзіць высокія хвалі, робіць яно ўражаньне вялікае ды дужа харошае марское затокі, акружанае вянком зялёных бароў. Гэтае ўражаньне яшчэ пабольшуецца дзеля таго, што хвалі выкідаюць на бéраг шмат вадзяных расьлінаў, творачы ўзьбярэжны вал, які прыпамінае такія-ж валы на марскіх узьбярэжжах *).

З аднаго боку возера акружана нявысокімі ўзгор'ямі, з другога — вялікімі балотамі ды лясамі. Ўзгор'і перасéчаны няглыбокімі ярамі, якія пазарасталі цёрнам ды дзікімі рожамі. З заходняга бéрагу ў возера спускаецца даўгая каменная грэбля, называная „Скок". Цягнецца яна да невялікага каменнага востраву, што ляжыць сярод возера. Возера досіць глыбокае (да 20 саж.). Дно яго наагул цьвярдое, гліністае, вада вéльмі чыстая. Воз. Нарач вéльмі багатае на рыбу; ў часе бураў вада выкідае на бéраг шмат рыбы; істнуе навет легенда аб тым, як у адзін неўраджайны год возера, выкінуўшы на бéраг шмат рыбы, выратавала акалічнае насялéньне ад голаду.

У суседзтве з воз. Нарач ляжыць цэлая група досіць вялікіх вазёраў; з іх вызначаецца сваім хараством **воз. Баторын.** Акружанае высокімі ўзгор'ямі, ды адвéчнымі барамі, з нязвычайна чыстаю вадою, яно вéльмі надаéцца на ўстройства тут нéйкага курорту з вазёрнымі купальнямі. На поўнач ад воз. Нарач ляжыць адзéленае ад яго высокаю камяністаю морэннаю градою **воз. Мядзёл**; яно налéжыць ужо да вадазборніку Дзьвіны, зрэзана паўвастравамі і мае выгляд типовага морэннага возера. На захад ад Нарачы ляжыць ужо ўспомненае даўгое Сьвірскае воз., а каля яго круглае **Вішнеўскае воз.**

На поўнач ад гэтае групы вазёраў ляжаць вазёры чыста морэннага тыпу. У Браслаўскім павéце вéльмі шмат вазёраў. Некаторыя з іх досіць вялікія, як прыкл. воз. **Дрысьвяты** (41 кв. вяр.) **Дрывяты** і **Снуды** (22 кв. вяр.) Воз. Дрысьвяты вéльмі глыбокае; мяйсцамі глыбіня яго даходзіць да 25 саж. Усé гэтыя вазёры багатыя на рыбу. Часамі ў іх знаходзяць шчупакоў па пуду вагі дый большых.

---

*) Rehman. Polska Niżowa.

Віцебшчына ўся засе́яна большымі ды ме́ншымі вазёрамі. Ў адным толькі Ле́пельскім паве́це іх налічуюць не́калькі сотняў. Большая частка іх мае тыповы морэнны выгляд.

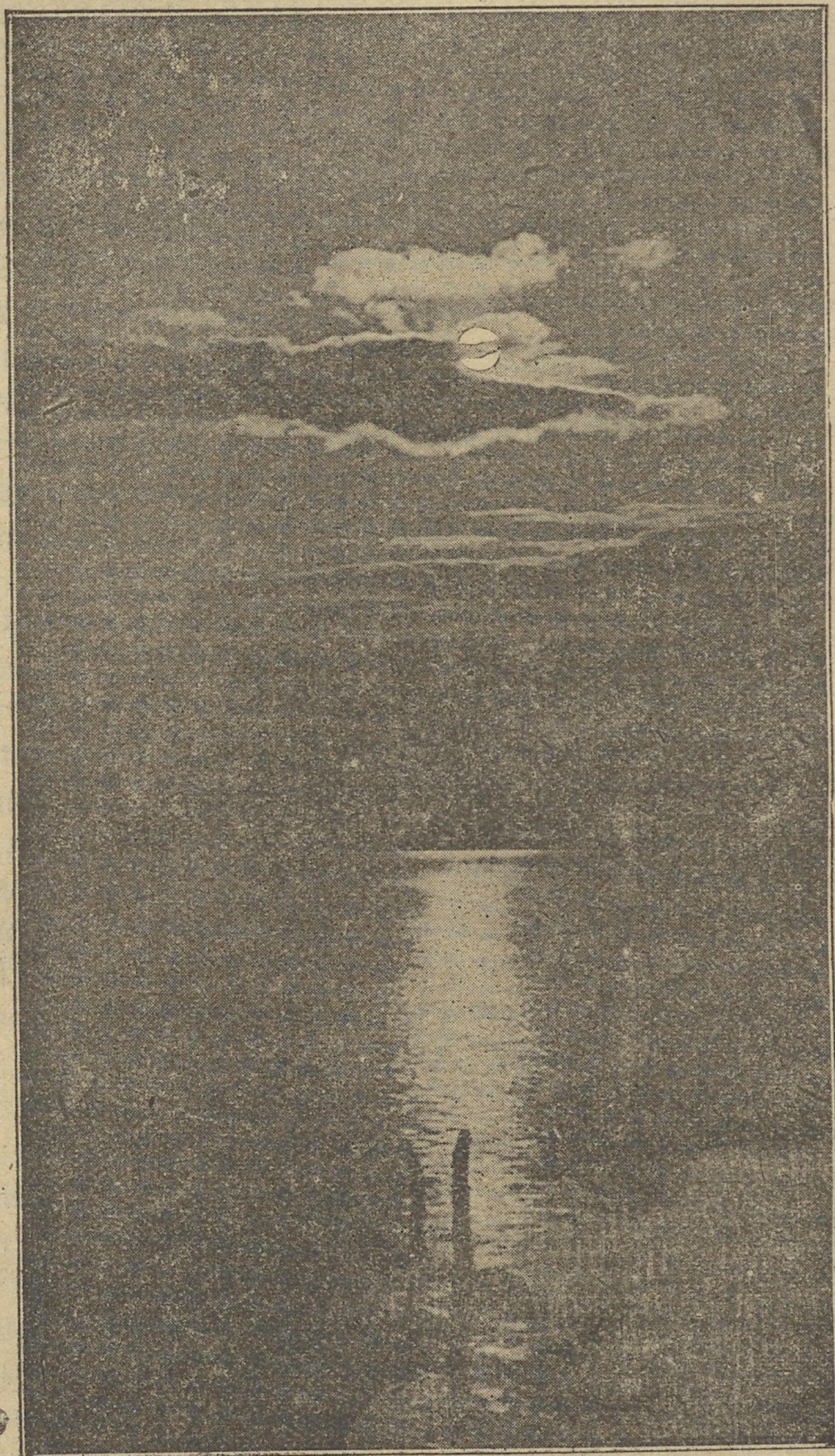
З паўночных беларускіх вазёраў трэба адзначыць **воз. Ле́пельскае**—невялікае, але важнае з тае́ прычыны, што праз яго праходзіць Бярэзінскі Канал, у сыстэме якога гэтае возера іграе далёка не апошнюю ролю; над гэтым возерам стаіць м. Ле́пель. Досіць значнае **Се́бежскае воз.** акружае сабою паўвостраў на якім стаіць м. Се́беж. У Се́бежскім-жа паве́це, на мяжы з Не́вельскім ляжыць рыбнае воз. **Сьвібла** (14 кв. вёрст), слаўнае з сваіх вялізарных і тлустых ляшчоў; ў яго ўразаецца каменная града, як яе́ называюць „Чортава Грэбля“. Недалёка ад гэтага возера, ўжо ў Полацкім пав., ёсьць досьць вялікае (24 кв. в.) і выцягнутае воз. **Няшчорда**. Яго паўночны бе́раг абкіданы прыгожымі ўзгоркамі, на якіх густа пабудаваліся вёскі. Возера рыбнае, водзяцца ў ім вялікія ляшчы. Рыбалоўства дае́ добры заработак акалічнаму насяле́ньню. На паўвостраве, што далёка ўразаецца ў возера відне́юцца руіны старасьве́цкага замку, якога пабудаваў калісь Іван Грозны на страх нашым дзядом. Недалёка ад руінаў ёсьць г. зв. „княжая магіла“. Леге́нда кажа, што не́йкі князь напаў на замак, што ўпярод тут стаяў, узяў яго дый перабіў безміласэрна ўсіх людзе́й. За тое Бог пакараў яго,—паслаў мор, ад якога паўмірала ўся дружына князева. Сам князь закапаў сваё скарбы ў гары ды хаце́ў уцякаць адгэтуль; але захварэў і таксама памёр.

Да найбольшых вазёраў морэннага краю нале́жыць воз. **Асьвѐя**—ў Дрысенскім паве́це; цягнецца яно праз 12 вёрст і займае 49 кв. вёрст прастору. Возера гэтае глыбокае і бурнае. Пасярод яго ляжыць значны востраў, які называецца Д у. Сваёй моцна закругленай формаю гэтае возера адрозьнюецца ад тыповых вазёраў канцавое морэны. З акружаючых воз. Асьве́ю балотаў пачынаецца р. С і н я я, прыток р. Вялікае. Само возера каналам злучана з р. С в о л н а ю і Д р ы с а ю. Па канале сплаўляецца шмат ле́су. Рыба ў возеры нясмачная і рыбалоўства на ім неразьвітае.

На паўднёвы ўсход ад Ле́пеля морэнны край заканчуецца групаю вялікіх вазёраў, з якіх найбольшае **Лукомскае** (каля 30 кв. вёр.); вазёры гэтыя ляжаць яшчэ ў вадазборніку Дзьвіны.

Цэнтральная Беларусь наагул ве́льмі бе́дная на вазёры. Паве́рхня яе́ пакрытая морэнамі старэйшага ве́ку і з яе́ вазёры ўжо пасьпе́лі пасьцякаць у рэкі ды павысыхаць. Пазаставаліся цяпе́р толькі дзе-нядзе́ невялічкія азяркі, даючыя, ве́дама, толькі слабое ўяўле́ньне аб даўне́йшым багацьці краіны вазёрнымі водамі. Да такіх вазёраў нале́жаць вазёры Наваградчыны—Сьвітазь, Каўдычаўскае і Кроман, цікавыя і па сваёй прыродзе і па культурнагістарычным успамінам.

Сьвітазь (рыс. 31), невялічкае дужа прыгожае вазярко, ляжыць сярод старых мяшаных лясоў у Наваградчыне, каля м. Валяўкі (на паўдня ад Наваградку). Берагі яго абкружаныя векавым ле́сам, зложаным з хвойкі, е́лкі, дубоў, бярозы, ліпы, грабу, ясені ды іншых дрэваў. Возера ня мае стоку ні ў адну раку. Заўважана аднак, што яно пашыраецца ў паўночным і паўднёвым кірунках, падмываючы высокія берагі, а за тое яго ўсходні і заходні берагі адступаюць, пакідаючы па сабе́ на берагох возе́ра балота, заросшае бліжэй да вады лазьняком і чаротам, а дале́й—пераходзячае ў звычайную імшару, з багуном, якога тут называюць цар-зе́льлем. На ме́йсцы даўне́йшых берагоў возе́ра застаюцца валы, створаныя з выкінутых на бе́раг вадзяных расьлінаў ды вазёрнага мулу.

Рыс. 31. Воз. Сьвітазь у начы.

Глыбіня Сьвітазі даходзіць да 6 сажанёў. З бе́рагу возера зарасло шмат дзе́ чаротамі ды іншымі травамі; так сама мае Сьвітазь і багатую падводную расьліннасьць. Спатыкаюцца на Сьвітазі між іншым некаторыя рэдкія расьліны. З іх асабліва цікавая Лёбэлія (Lobelia Dorthmani—з сям'і Campanulaceae). Яе́ сінія кве́ткі надзвычайна прыхарошуюць паве́рхню вады ў Сьвітазі. Вада ў Сьвітазі ве́льмі чыстая і смачная, як у крыніцы, берагі і дно высланыя шмат дзе, быццам сумысьля, разнакалёрнымі каме́ньчыкамі. Робіць Сьвітазь, адным словам, чаруючае ўражаньне асабліва на людзей, якія з вялікіх ме́стаў прыяжджаюць сюды, каб паглядзе́ць на возера.

Сьвітазь праславіў на ўвесь сьвет сваімі творамі вялікі Міцкевіч, які ў Наваградчыне радзіўся і пражыў лепшыя часы свае моладасьці. Над Сьвітазяю, пэўне, пісаў ён не адзін з сваіх няўмірушчых твораў; некаторыя з іх безпасярэдна ёй пасьвячаны. Затым падарожныя, якіх шмат ездзіць аглядаць цудоўную бацькаўшчыну Міцкевіча, ніколі ня мінаюць Сьвітазі; з гэтай-жа прычыны возера добра апісана ў навуковай літэратуры ды ў красным пісьменстве. А об'ектыўна кажучы, шмат ёсьць вазёраў на Беларусі, ня менш прыгожых за Сьвітазь, ня менш цікавых з навуковага боку; толькі няма каму зьвярнуць на іх належнае ўвагі.

На паўдня ад Сьвітазі ляжыць воз. **Каўдычаўскае**, гэтак сама зьвязанае з імям Міцкевіча, які радзіўся ў невялікім засьценку З а в о с ь с і, што ляжыць над гэтым возерам, ці, ляпей кажучы, над акружаючаю возера шырокім абручом балотнаю сенажацяю, што ня так даўно пэўне была дном возера. Праз Каўдычаўскае возера працякае р. Шчара; недалёка адгэтуль яна і пачынаецца. Возера наагул мае падобны да палескіх вазёраў характар. У ім так сама спатыкаецца шмат рэдкіх расьлінаў.

Варта яшчэ адзначыць воз. **Кроман**, якое ляжыць на правым беразе Нёмна, ў Налібоцкай Пушчы. Акружанае з усіх бакоў нізкою роўнаю мяйсцовасьцяю даліны Нёмна, яно аднак вызначаецца сваёю глыбінёю (12 саж.). Такую глыбіню нізіннага возера можна вытлумачыць тым хіба, што ў часы лядавіковыя тут быў стварыўся нейкі вір, можа дзякуючы лядавіковаму вадападу, і размыў глыбокую яму, ў якой цяпер зьмяшчаецца возера.

Іншае цікавае возера, гэтак сама ляжыць на ўзьбярэжжы Палескае нізіны, на паўночны ўсход ад Гомеля. Гэта возера **Равучае**. Часамі чутно, што гэтае возера быццам равець; магчыма, што гэта зьвязана з нейкімі карставымі зьявішчамі і што возера злучана падземнымі ходамі з недалёка ляжачаю р. Іпуцяю. Так сама, мусіць, трэба тлумачыць і тое, што на дне возера ляжыць цэлы лес нейкіх затопленых дрэваў, а мяйсцовая лягенда кажа, што тут адбыўся ўжо ў часы гістарычныя правал мяйсцовасьці.

З паміж палескіх вазёраў важнейшыя: воз. Князь, якое ляжыць на поўнач ад Прыпяці паміж Случам і Птычам; паміж Ясельдаю і Шчараю ляжаць воз. Выганошчы і група Зьдзітаўскіх вазёраў, ды воз. Пагоскае. А найбольш вазёраў на Палесьсі (некалькі дзесяткоў) ляжыць уздоўж верхняе Прыпяці. Ўжо каля самага Бугу ляжыць група **Ўладаўскіх вазёраў**, займаючы лагчыну, якою некалісь мусіць злучаліся воды лядавіковага возера з Бугам. Урэшце па ўсім Палесьсі параскідана нямала невялікіх напоўзарастаючых вазёраў, наагул кажучы мала дасьледжаных.

Возера **Князь** ляжыць у самым глухім Палесьсі, значную частку году адрэзаным ад усяго сьвету вялізарнымі балотамі. Берагі возера крыху сушэйшыя і на іх пабудавалася некалькі вёсак. Цягнецца возера праз якіх вёрст 15, мае круглаватую форму і займае прастору каля 45 кв. кілём. Ня зьвязанае яно ні з якою

ракою; толькі ўпадае ў яго невялікая рэчка Яма. Ў канцы прошлага веку возера было злучана каналам з Прыпяцяю і тады шмат вады з яго сплыло, а ўперад возера займала ўдвая больш прастору. Воз. Князь вельмі рыбнае; ўсё акалічнае насяленьне жыве́ць з рыбы. Засталося на возеры ад старадаўных часоў шмат паляў, на якіх даўней, мусіць, была нейкая будоўля. Легенда кажа, што сярод возера слуцкі князь (да якога ваколіцы возера належылі) пабудаваў замак, ды ў гэтым замку замкнуў свайго брата. А ў часе разводзьдзя вада затапіла гэты замак, дык утапіўся й той князёў брат; нібы-то дзеля гэтага і возера называюць „Князем". Магчыма, што тут было адно з старэйшых дрыгвіцкіх пасяленьняў.

Воз. **Выганошчы** ляжыць на мяжы Пінскага і Слонімскага пав., некалькі вёрст на паўдня ад р. Шчары; праз яго-ж праходзіць Агінскі канал, злучаючы Шчару з Ясельдаю. Возера знаходзіцца ў вельмі дзікай мяйсцовасьці: з усіх бакоў на якіх 10—15 вёрст яно акружана непраходнымі, грузкімі балотамі, што парасьлі лазовым зарасьнікам, і да яго з сухазёмля ў цёплую пару году немагчыма дaступіцца. Толькі ў чаўне па канале можна дастацца ў возера і ляпей яго разглядзіць. Возера мае дзікі, гмуры выгляд. Займае яно каля 30 кв. вёрст прастору, але ў часе разводзьдзяў залівае суседнія лясы на шмат вёрст навокала. Воз. Выганошчы, ня глядзячы на сваю вялічыню, няглыбокае, але дно яго надта грузкое; даўгая жэрдка апускаецца ў яго і не дастае да цьвярдога дна. Мусіць дзеля гэтага ў часе буры на возеры ўздымаюцца высокія ды моцныя хвалі, небясьпечныя для рыбацкіх чаўноў. Воз. Выганошчы зьвязана з сыстэмамі рэк толькі каналамі; ляжыць яно да таго-ж вышэй акалічных рэк і яго вадою карыстаюцца для павышэньня роўня вады ў Агінскім канале. Возера багатае на рыбу, а так сама і на птаства; паляваньне і рыбалоўства даюць значны зарабатак рэдкаму тутэйшаму насяленьню.

У Палесьсі спатыкаюцца яшчэ вазёры навейшага паходжаньня—выжары. Ў балотах часта глыбокім пластом ляжыць торф. Улетку торф падсыхае, а ў часе пажараў у акалічных лясох—навет выгарае. Тады на мейсцы яго застаецца яма, ў якую пасьля набіраецца вады і творыцца выжара.

§ 22. БАЛОТЫ.

Мала якая старана мае гэтулькі балотаў, як нашая Бацькаўшчына. Восьмая частка Беларускае зямлі ляжыць пад балотамі; варта дзеля таго з імі бліжэй пазнаёміцца.

Балоты бываюць розныя. Галоўныя іх віды гэта—балоты сфагнавыя (імшары) і травяныя.

Сфагнавыя балоты называюцца гэтак затым, што парасьлі мохам сфагнумам (Sphagnum). Гэты мох мы ўсе добра ведаем: гэта белаваты мох, які кладуць у нас у сьцены дзераўляных бу-

дынкаў. Трапляюцца сфагнавыя балоты досіць часта ўва ўсіх частках Беларусі, асабліва-ж на поўначы і маюць вельмі характэрны выгляд, па якому іх лёгка пазнаць. Парастаюць яны звычайна нізкою, карлаватаю, хаця ўжо і старою, на палову засыхаючаю хвойкаю. На цэлыя вёрсты і дзесяткі вёрст цягнуцца гэтыя прасторы, пакрытыя маленькаю хвойкаю, знаёмыя з выгляду кожнаму беларусу. Гэта сфагнавае балота; называюць такое балота у нас часта „імшараю“, або „мохам“. Ляжаць гэтыя балоты найчасьцей паміж лясоў; а як лясы высякаюць, дык пакрысе высыхае і сфагнавае балота.

Сфагнум мае вялікую здольнасьць прыцягаваць вільгаць і навет паглынае яе з паветра. Затым тамака, дзе пасяліўся і разрастаецца сфагнум пакрысе робіцца ўсё вільгатней і творыцца сфагнавае балота іншы раз навет на саўсім роўным мейсцы, дзе небудзь у глыбіне палескіх бароў. Але творацца сфагнавыя балоты яшчэ і накшымі спосабамі—праз зарастаньне вазёраў; у гэтым выпадку аднак уперад творыцца травяное балота, якое ўжо пасьля перарабляецца ў сфагнавае балота.

Травяныя балоты часта займаюць мейсца заросшых вазёраў. А зарастаюць вазёры і з берагоў і з сярэдзіны. Вазёры, асабліва палескія, бываюць акружаныя з берагоў паясом буйных балотных траваў—чароту, сітніку, прыгожых касачоў, аеру, асакі і г. д., якіх карані ўперад знаходзяцца пад вадою, пасьля-ж падыймаюцца пакрысе наверх, звужаючы прастор возера і займаючы яго травяным балотам—д р ы г в о ю, якая ўгінаецца пад нагамі чалавека. Пасярэдзіне возера расьцець шмат падводных расьлінаў; кожную восень яны адміраюць і кладуцца на дне, творачы тое, што мы называем тваньню (ціна). Праз даўгія гады гэтае твані зьбіраецца ўсё больш і больш, возера з кожным годам мялчэець; урэшце і пасярод яго пачынаюць расьці такія расьліны, якія, ўкараняючыся ў дне возера выносяць сваё лісьцё над паверхню вады—тыя-ж самыя чароты, сітнікі і г. д. Гэтак у пэўным часе выявіцца, што ўся паверхня даўнейшага возера пакрыта лесам высокіх балотных траваў; на мейсцы возера мы ўжо маем **травяное балота.**

Творацца так сама травяныя балоты на ўзьбярэжжах рэк з нязначным спадам і цячэньнем; узьбярэжжы гэтыя заліваюцца вадою, падмочуюцца, ў іх пачынае пераважаць балотная расьліннасьць і творыцца торф; яны, адным словам, забалочуюцца.

Калі возера досіць глыбокае, яно зарастае галоўным чынам з берагоў. Прастор вольнае ад расьлінаў вадзяное паверхні ўвесь час звужаецца і ў канцы ад яе застаецца толькі невялікае „в а к н о“, ляжачае сярод вялізарных прастораў дрыгвы. Гэткіх вокнаў ёсьць шмат сярод палескіх балотаў. Паляшукі лічаць іх бяздоннымі; гэта ведама, няслушна, але ўсё-ж трэба адзначыць іхнюю значную глыбіню. Акружаючая іх дрыгва, якая ёсьць як-бы таўстым дзёрнам, сплеценым з каранёў, моху і торфу, ляжачым на паверхні вады, часта бывае гэткая моцная, што па ёй ідуць вялі-

кія шляхі; ў некаторых мяйсцох навет чыгунка праходзіць па дрыгве́.

Травяное балота, што стварылася ад зарастаньня возера можа і надале́й заставацца травяным, а можа абярнуцца ў сфагнавае. Ў апошнім выпадку паміж чаротаў і асакі зьяўляецца сфагнум і што дале́й—усё больш разрастаецца ў балоце, выціскаючы балотныя травы. Дзякуючы сваёй жывучасьці робіць ён гэта лёгка і такім спосабам на ме́йсцы травянога балота маем сфагнавае. Але сфагнум ня ў кожным травяным балоце можа пасяліцца. Ня любіць ён праточнае вады, а так сама мутное і цьвёрдае вады (цьвёрдая вада тады, калі ў ёй распушчана вапна, або іншая якая соль). А любіць ён пасяляцца ў ціхіх прэсных вазёрах з чыстаю вадою і пяшчаным дном; гэткія вазёры, зарастаючы, звычайна абяртаюцца ў сфагнавыя балоты.

У вазёрах-жа і балотах з цьвёрдаю, або праточнаю ці мутнаю вадою сфагнум не расьце́; няма яго і ў мяйсцох, якія заліваюцца ў вясну рачнымі водамі; тамака могуць істнаваць толькі травяныя балоты. Усьле́д за буйнымі балотнымі травамі зьяўляюцца драбне́йшыя—асокі, курасьле́пы і г. д.; растуць тут і некаторыя імхі—прыкл. мох Нурпит. З часам і гэтыя балоты зарастаюць хмызьнякамі, але ўжо ня хвойкаю, а больш лазою, бярозаю ды але́шнікам (гл. рыс. 4).

З травяных балот лёгка можна скарыстаць для гаспадаркі, калі яны крыху падсохлі: выцерабіў лазу і ўжо ёсьць сенажаць. Трава там ня дужа добрая, б а л о т н і н а, але скаціна е́сьць. На сфагнавых-жа балотах трава па большай часьці не расьце́. Ляжаць іхнія вялізарныя прасторы ў нас цяпе́р без усялякае карысьці для людзе́й. А ўсё затым, што ня ўсюдых яшчэ навучыліся нашыя людзі карыстацца з вялікага скарбу, які схаваны ў гэтых балотах, з торфу. Торф робіцца з адміраючых частак расьлінаў, як траваў, так асабліва імхоў, якія перагніваюць на дне́ балотаў пры недахваце паве́тра. Ў сфагнавых балотах пласт торфу бывае звычайна большы, чым у травяных, з прычыны асаблівае жывучасьці і буйнога росту сфагнуму; апрача таго спаліўшы сфагнавы торф дастае́цца ме́нш попелу, значыць гэты торф чысьце́йшы. У травяных-жа балотах, хаця і творыцца торф, але ён нячысты, з пяском і мулам, якога сюды прыносяць паводкі ды наагул дае́ць шмат больш попелу ўжо дзеля таго, што ў травяных балотах вада цьвярдая (гл. вышэй). Затым торф з травяных балотаў звычайна ня йдзе́ на апал, а затое выкарыстуецца для гнае́ньня зямлі, ды наагул для земляробства.

Сфагнавыя балоты найбольш пашыраны ў морэнных краінах Беларусі, а так сама і ў Пале́сьсі, дзе займаюць ніжэйшыя ме́йсцы ў паясе́ пале́скіх пушчаў. Бліжэй-жа да Прыпяці, там, куды даходзяць веснавыя разводзьдзі гэтае ракі і яе́ прытокаў, пануюць травяныя балоты.

Найвялікшы прастор (каля 1400 кв. вёрст) займаюць травяныя балоты **Зарэчча**, аб якіх успаміналася вышэй, на стр. 37. Значную частку году Зарэчча бывае залітае вадою, над якою падыймаюцца высокія чароты ды іншыя вадзяныя расьліны. Сярод ле́су траваў прабіваюцца пратокі, ўве́сь час зьмяняючыя сваё карыта. Ўздоўж берагоў гэтых пратокаў, сярод чаротаў і сітнікаў трапляюцца і невялікія нядаўна намытыя астраўкі, пазарастаўшыя мягкою, зялёнаю травою. Часта балоты гэтыя косяць; прыходзіцца рабіць гэта стоючы ў чоўне, альбо—да паяса ў вадзе́. Дзе-ня-дзе над балотам высяцца большыя пяшчаныя грудкі, паабрастаўшыя борам; на такіх-жа астравох будуюцца і пале́скія вёскі.

На ўсход ад Зарэчча травяныя балоты, якія ляжаць крыху вышэй і радзе́й заліваюцца разводзьдзямі, маюць ужо іншы характар. Вялізарныя прасторы балотаў пакрытыя тут купінамі і густою травяною расьліннасьцяю, сярод якое мяйсцамі толькі падніма́юцца лазьнякі. На гэтых балотах ручаі праточнае вады спатыкаюцца рэдка, часта, затое, можна спаткаць вокны, акружаныя паясом чаротаў; гэта любімае ме́йсца балотнага птаства, якога тут зьбіраецца ве́льмі многа. Гэтага тыпу балоты называюцца ў нас г а л а м і. Чым дале́й на ўсход, тым яны займаюць усё большыя прасторы. Асабліва шырака расьцягнуліся яны між Гарынем і Вубарцяю, ды гэтак і называюцца „**Вялікія Галы**" (не́мцы называюць гэтыя балоты—Р а к і т н е н с к і м і). Падобны-ж выгляд маюць балоты вакола воз. Князь. Пад галамі ляжыць досіць глыбокі пласт торфу, які тут хутка нарастае.

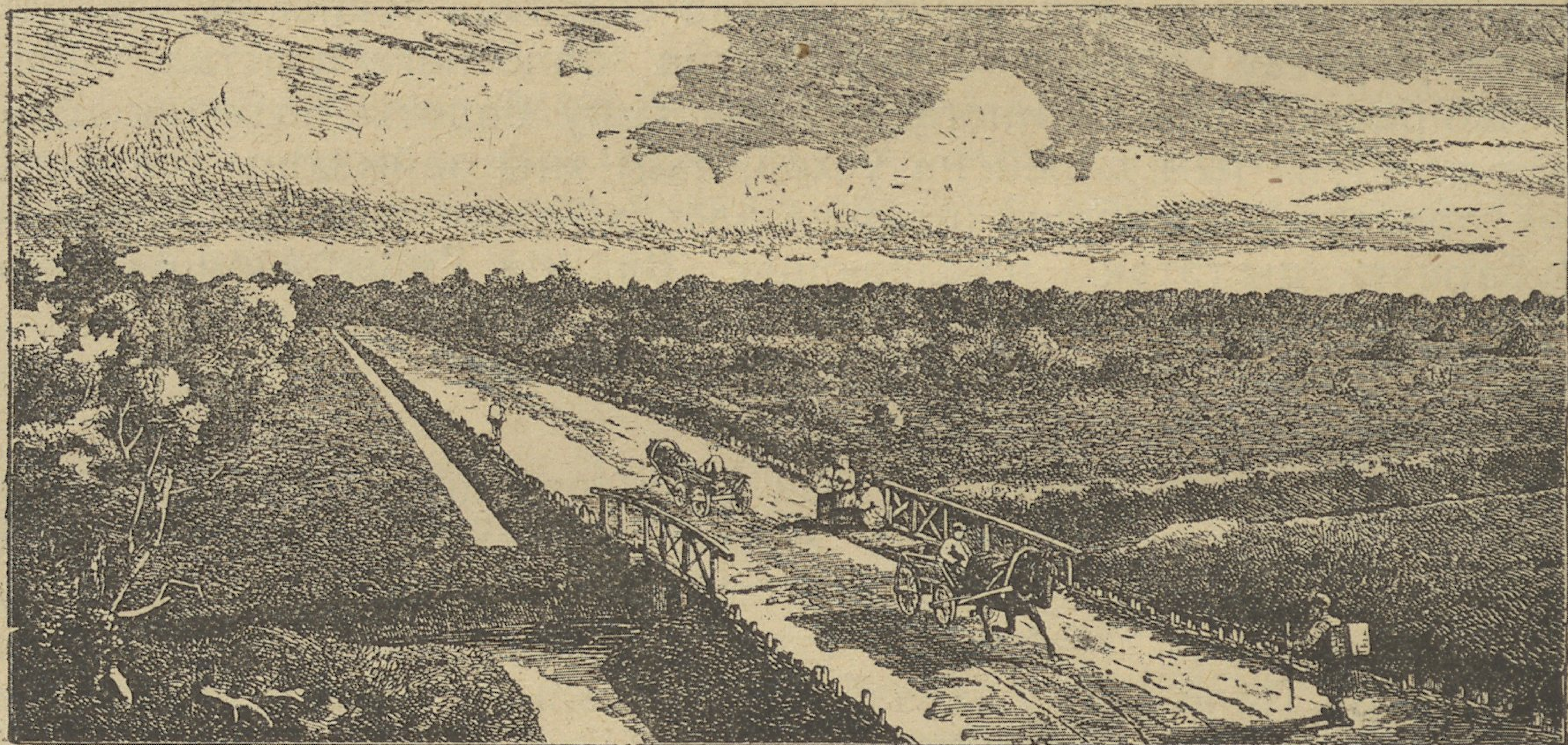
На поўнач ад Зарэчча гэтак сама ляжаць вялікія травяныя балоты, пакрытыя звычайна масаю астравоў, паабрастаўшых цёмным хваёвым борам, які прыдае асаблівы характар усяму тутэйшаму краявіду. Найбольш гэтых астравоў на самым паўночным захадзе Пале́сься, ў вадазборніку Ясельды, каля м. Зьдзітава, дзе ляжыць балота **Малочкава**. Дале́й на ўсход ляжыць вялізарнае балота **Качайла**. Яно акружае воз. Выганошчы і пракразаецца Агінскім каналам. Лічаць, што гэтае балота займае больш 1000 кв. вёрст прастору. Яшчэ дале́й на ўсход, паміж р. Цною і Случаю ляжыць балота **Грычын**; цікаўнае яно тым, што цягнецца ўве́сь час без перарыву, непраходнае і адкрытае. Прастору яно займае каля 500 кв. вёрст. З берагоў балота косяць, трава тут расьце́ добрая; ніколі аднак не дакошаваліся да сярэдзіны балота.

Спаміж балотаў паўночнае Беларусі найвялікшае — **Верацейскае балота**, ў Аршанскім паве́це, цягнецца на якіх вёрст 25 удаўжкі, балота **Лоньніца** ў Полацкім пав. паміж рэкамі Дрысаю і Полатаю, пасярод Полацкае нізіны; яно займае каля 75 кв. вёрст прастору. Па ім раскідана се́м невялічкіх вазёраў. У паўночнай Смале́ншчыне ляжаць значныя балоты **Жакаўскі Мох і Сьвіцкі Мох**. Пе́ршае ляжыць на мяжы Парэцкага і

Бе́льскага пав., а другое—ў Бе́льскім пав. Абодвы яны цягнуцца ўдаўжкі на вёрст 15.

У Заходняй Беларусі значне́йшыя балоты—ў Вяле́йскім паве́це — **Габскія балоты** (ў вадазборніку р. Сэрвача), балота **Чысьці** — на ўсход ад Маладэчына і балота **Уюнішча** ў Налібоцкай Пушчы.

Балоты, якія дагэтуль у нас саўсім мала выкарыстваліся, пры нале́жнай гаспадарцы могуць даваць вялікі прыбытак. Перад усім т о р ф ёсьць ве́льмі важным апаловым матар'ялам; важна яшчэ, што ён хутка расьце́. Лічаць навет, што торф дае́ большы гадовы прырост, чым найле́пшы ле́с. У некаторых мяйсцох ў Эўропе ўжо г а д у ю ц ь т о р ф, запускаючы кавалкі зямлі пад балота; праз 25—30 гадоў тарфянік ужо гатовы і з яго можна карыстацца *). У паўднёвай Няме́ччыне палавіну ўсяго апалу складае торф. Ідзе́ць торф яшчэ і ў дэстыляцыю (сухую перагонку), пры

Рыс. 32. Асушанае Пале́сьсе.

чым з яго атрымліваюцца розныя хімічныя прадукты, як парафін, крэозот і г. д.

Балоты лёгка можна выкарыстаць і для гаспадарскіх мэтаў. Шмат якія з балотаў ужо і цяпе́р косяць. Асушыўшы-ж балота можна зрабіць з яго ня толькі добрую сенажаць, але й добрае ворнае поле. Аднак пе́ршым варункам для таго, каб можна было карыстацца з балота ёсьць яго асушэньне.

У апошняй чве́рці XIX ве́ку ў Пале́сьсі вяліся шырокія работы па асушцы балот урадоваю экспэдыцыяю пад загадам ген. Жылінскага. Было тады пракапана каля 4500 вёрст каналаў, якімі падсушана каля 3-х міліёнаў дзесяцін. Асушка вялася найбольш

*) Rehman. Polska niżowa.

у скарбовых лясох. Вялікая карысьць ад яе́ хутка выявілася. На ме́йсцы непраходных балот—цяпе́р багатыя сенажаці, якія даюць вялікі даход скарбу (рыс. 32); мокрыя лясы, ў якіх даўне́й ве́льмі блага расло дрэва, цяпе́р паправіліся ды сталі шыбка расьці. Апроч таго па каналах сплаўляецца дрэва з такіх ме́йсцаў, да якіх упе́рад ніяк не́льга было даступіцца. Вартасьць усяго асушанага прастору паднялася больш як у дзе́сяць разоў. Зрасходавана-ж было на ўсю асушку каля 4 міл. руб. Асушка 1 дзесяціны каштавала такім чынам 1,33 руб.

Апроч таго экспэдыцыя зрабіла і другую вялікую работу: яна добра абсьле́давала і апісала Пале́сьсе, адкрываючы тым вочы грамадзянству на вялікія яго багацьці. Экспэдыцыя залажыла і не́калькі ве́льмі патрэбных навуковых установаў, напр.—мэтэоролёгічныя станцыі ў Васіле́вічах, у Пінску, пробныя гаспадаркі на балотах і г. д.

У апошнія часы ў Ме́нску залажылася балотная пробная станцыя, якая робіць навуковыя дасьле́ды над балотамі і спосабамі іх выкарыставаньня.

РАЗЬДЗЕ́Л IV.

Жывая прырода.

§ 23. ГРУНТЫ БЕЛАРУСІ.

Грунтам называецца ве́рхні пласт зямное кары, той, у якім пашыраецца карэньне расьлінаў, які жывіць гэтае карэньне сваёй вадою і мінэральнымі солямі. Ўсім добра ве́дама, што ад таго, які дзе ёсьць грунт, зале́жаць і ўраджаі і дабрабыт вясковага нася́ле́ньня. Ў Беларусі, экономічнае жыцьцё якой заснавана на гадоўлі расьлінаў, грунты йграюць асабліва важную ролю, а іхняя надзвычайная рознароднасьць на самых невялікіх прасторах кладзе́ свой рэзкі знак на беларускія краявіды; гэта усё прымушае нас зьвярнуць асаблівую ўвагу на беларускія грунты.

Мы ўжо ве́даем, што пе́ршыя часы пасьля лядавіковага пэрыоду ўве́сь прастор Беларусі быў пакрыты лядавіковым (морэнным) матар'ялам і што зьве́рху каме́ньне, прыне́сенае лядавіком, пакрысе́ разсыпалася аж пакуль з яго не зрабілася ўпе́рад жарства, а пасьля гліна і пясок. Ве́даем яшчэ, што на паўднёвым усходзе Беларусі ляжаў між іншым і лёсс, які асеў у відзе пылу, што прыне́сены быў ве́трам з поўначы. Вось на гэтых глінах, пяскох ды лёссе і павырасталі грунты.

Грунты ствараюцца з горных пародаў *) пры помачы

*) Гліна, пясок, усялякае каме́ньне ды іншыя матар'ялы, з якіх складаецца зямная кара, называюцца горнымі породамі.

расьлін і мікроорганізмаў. На дзікой скалé пасяляюцца ўпéрад самыя неперaборлівыя расьліны—лішайнікі, імхі ды інш. Пасьля зьяўляюцца ўсё больш і больш пераборлівыя, вышэйшыя расьліны. Усé яны, ўміраючы, перагніваюць на зямлі і ўгнойваюць яé для тых расьлінаў, што растуць пасьля іх. Вось-жа дзікая гліна, або жвір, угноены рэшткамі перагніўшых расьлінаў ці перагноем, і робіцца грунтам. У грунце пашыраецца карэньне траў і збожжа, ворны грунт пераварачуе гаспадар сахою і бараною, гатуючы яго да сяўбы.

Характар і якасьць грунту залéжаць перад усім ад таго, з якое горнае пароды ён стварыўся: на цяжкім гляі — творыцца гляісты грунт, на пяску пяшчаны. Як бачым, навет назвы грунтоў часта паходзяць ад горнае пароды, з якое яны стварыліся. Апроч таго характар грунту залéжыць ад клімату, ў якім грунт стварыўся, бо кожны клімат мае сваю расьліннасьць і пры помачы яé на аднэй і тэй самай горнай пародзе розныя кліматы ствараюць розныя грунты; ад клімату залéжыць і запас вільгаці ў грунце, дый наагул, ўвéсь ход вывéтраваньня горных пародаў.

Мы ўжо казалі, што ў старадаўныя часы ўся Беларусь была пад лéсам, апрача паўднёва-ўсходняга краю, тамака ляжалі стэпы. Праўда, пасьля і там парос лéс, але ўсё-ж стэп пакінуў па сабé вéльмі значныя сьляды, дзеля чаго і паўднёва-ўсходні край завуць лесастэпам. Грунты лесастэпу моцна розьняцца ад грунтоў лясное Беларусі і дзеля таго мы іх будзем разглядаць асобна.

Грунты лясное Беларусі (Дзярновыя) ня вéльмі багатыя перагноем. Хаця ў лéсе перагнівае досіць многа рэштак расьлінаў, але перагною шмат ня зьбіраецца. Гэта дзеля таго, што тут вéльмі многа вільгаці.

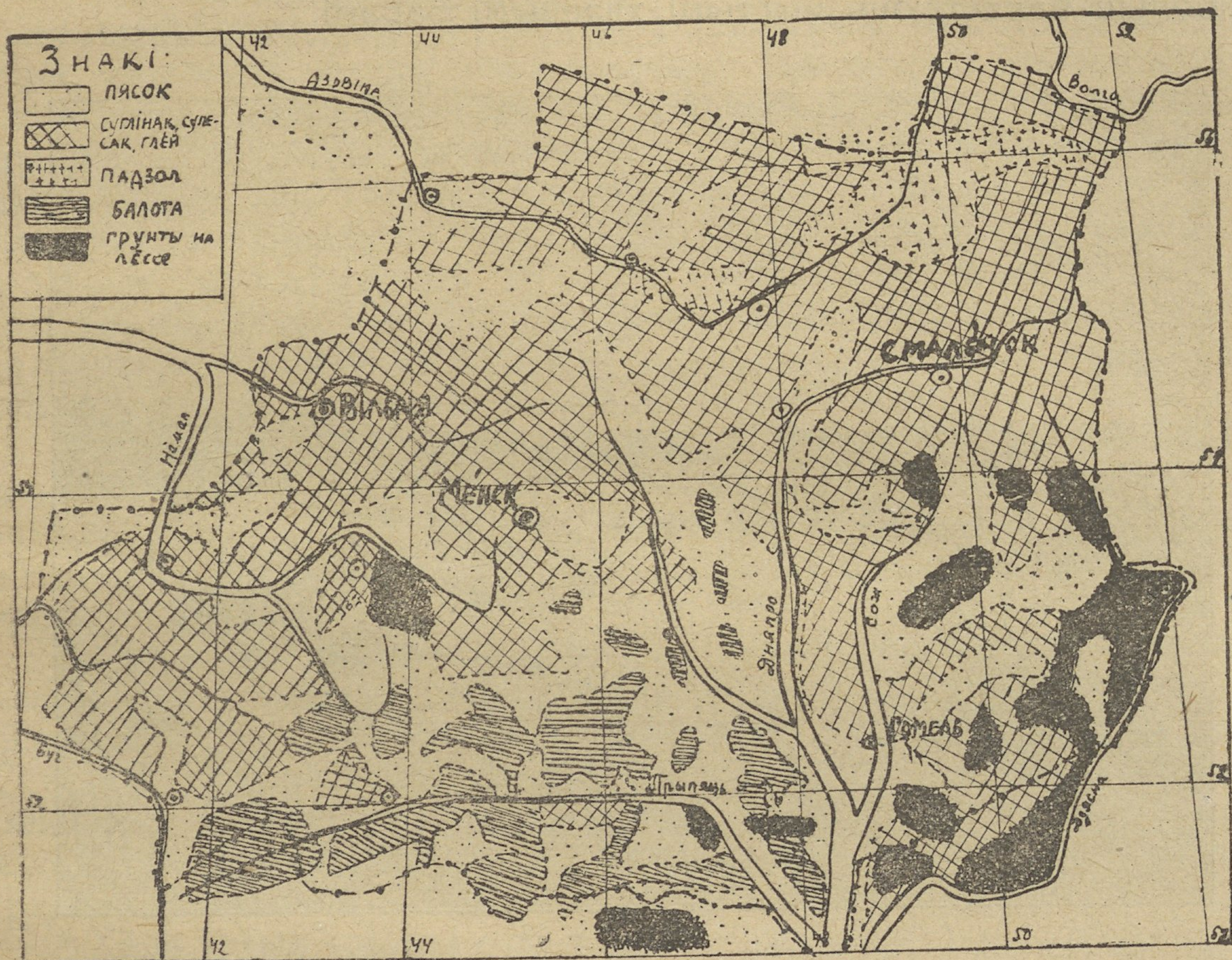
Дзякуючы вільгаці робяцца перагнойныя кісьлі. Гэтыя кісьлі апушчаюцца ў ісподнія пласты грунту, вымываючы з усяго грунту шмат частак яго, пажыўных для расьлінаў. Ад гэтага грунт робіцца бялéйшым, асабліва яго йсподні пласт; гэткі пабялéўшы, выпаласканы грунт завéцца падзолістым.

Бывае, што грунт бялéе да самага вéрху і падобны зьвéрху на попел. Тады яго завуць падзолам. Падзол, калі ён мокры —сьлізкі, як высахне—цьвярдзéе, і з яго пры расьціраньні робіцца пыл. Гэтым ён прыпамінае гляісты грунт. Але з яго ўсé пажыўныя для расьлінаў часткі выпаласканы. Дык падзолы—вéльмі бéдныя і благія грунты. Па ўраджайнасьці яны стаяць можа ніжэй навет за пяшчаныя грунты. Падзолы ляжаць у паўночнай Беларусі, іх там досіць многа. Найбольш іх на поўначы Парэцкага і Бéльскага пав., ў Вяліскім і Полацкім павéтах (Рыс. 33).

Найбольш ураджайным грунтом лічыцца ў нас гляісты грунт. У ім, таксама, як і ўва ўсіх іншых грунтох, ёсьць шмат і пяску (да 40%, рэшта 60% — глéй). Гэты пясок яму, вéдама, толькі памагае, бо інача-бы ён, высахшы, быў цьвярды, як скала. І так ён да вырабу цяжкі, асабліва ў сушу. Але ў ім ёсьць

шмат пажыўных для расьлінаў частак і дзеля гэтага ён дае́ць добрыя ўраджаі, якія аплачуюць цяжкую працу. Гляістага грунту найбольш ёсьць у паве́тах Слуцкім, Наваградзкім, Ме́нскім, Не́вельскім і Гарадоцкім. Слуцкія і Наваградзкія грунты лічацца самымі ўраджайнымі на ўсю Беларусь.

Сугліністы грунт мае ў сабе больш пяску. Тут пяску роўна з гле́ем, або й больш чымся гле́ю. Праз гэта сугліністы грунт лягчэйшы за гляісты. Ён таксама лічыцца добра ўраджайным. Гляісты і сугліністы грунты завуць цяжкімі грунтамі і яшчэ завуць пшанічнымі грунтамі, дзеля таго што на іх добра

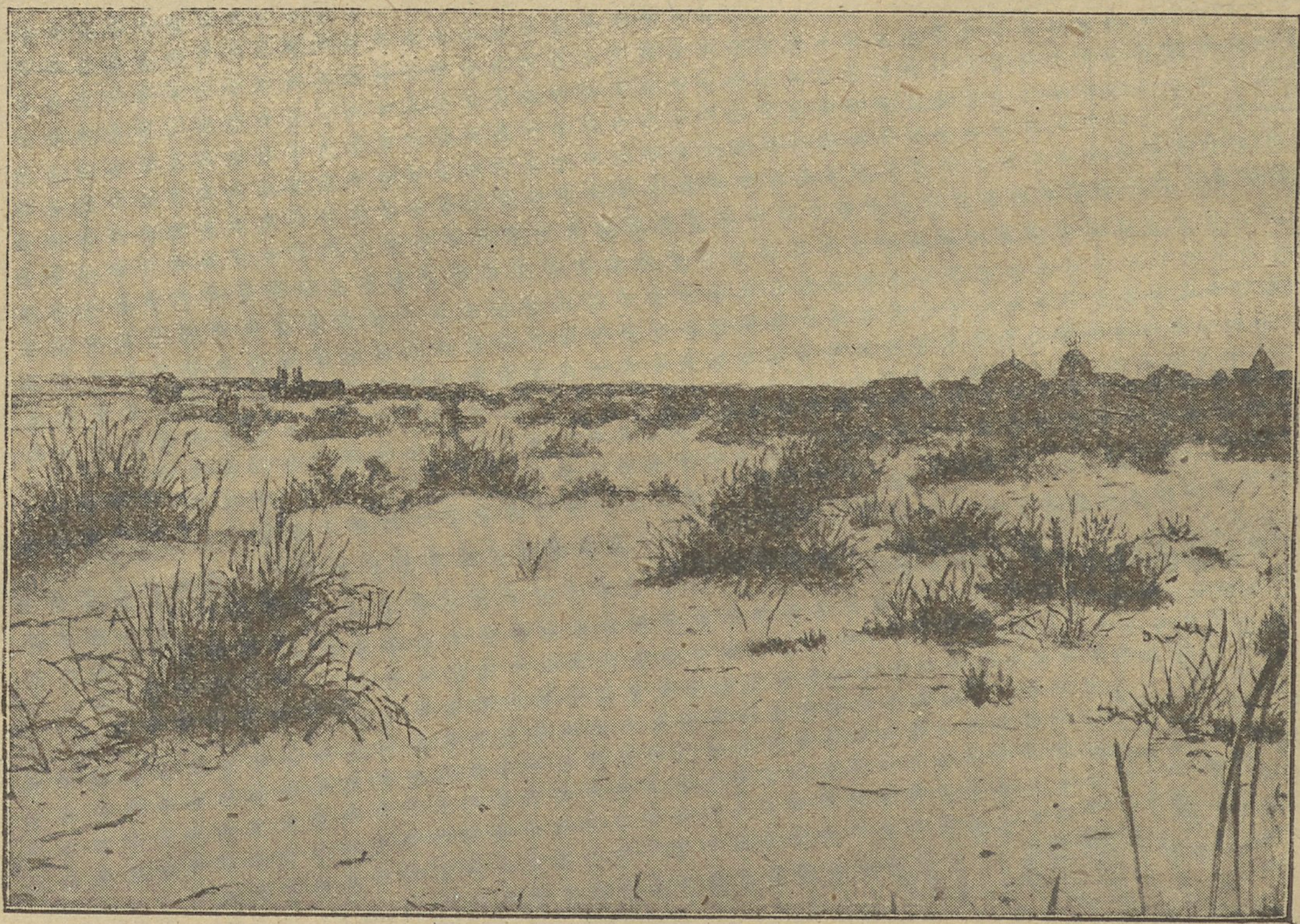
Рыс. 33. Грунты Беларусі.

ўдаецца пшаніца. З лясных дрэваў на гэтых грунтох растуць: е́лка, дуб, асіна, ляшчына і інш. Сугліністых грунтоў на Беларусі шмат. Найбольш іх у цэнтральнай Смале́ншчыне, паўночнай палавіне Магіле́ўшчыны, Віленшчыне і паўночна-заходняй Гарадзеншчыне.

Супяшчаны грунт мае ў сабе́ яшчэ ме́нш гле́ю, а больш пяску. Гэты грунт дае́ ве́льмі добры ўраджай, калі яго акуратна гнаіць. Аднак ён па ўраджайнасьці лічыцца горшым за пе́ршыя два. Яго завуць жытнім грунтам.

Супяшчаных грунтоў у Беларусі яшчэ больш, як сугліністых. Іх ёсьць ве́льмі многа ўва ўсіх частках Беларусі, апрача Прыпяцкага і Дняпроўскага Пале́сься.

Пяшчаныя грунты маюць у сабе́ мала глею (ня больш за 5—7%), рэшта пясок. Таксама мала ў іх бывае і перагною, і дзеля гэтага яны даюць ураджай толькі, калі іх добра гнаіць. Іначай ня толькі нічога не парасьце́, але яшчэ да таго зямлю непакрытую расьлінамі ве́льмі лёгка разьдзьмухае ве́цер і зробіць з поля пескавую пустыню, выдму (рыс. 34). На гэтых грунтох добра ўдаецца толькі грэчка (дзеля чаго іх завуць грачанымі). З лясных дрэваў на пяску добра расьце́ хвоя. Пяшчаныя грунты найбольш парастаюць чыстымі хваёвымі барамі.

Рыс. 34. Пяшчаная выдма.

Пяшчаныя грунты параскіданы па ўсёй Беларусі, асабліва каля вялікіх рэкаў. Але найбольш іх у Паўднёвай Беларусі. Тут яны, перамяжаючыся з балотамі, запаўняюць усё пале́сьсе — Прыпяцкае, Бярэзінскае і Дняпроўскае, г. зн. вялізарныя прасторы на паўдня ад лініі Бе́расьце—Магіле́ў.

Грунты, што стварыліся з горныхародаў (маргеляў), у якіх ёсьць шмат вапны, наз. маргельнымі. Яны нале́жаць да цяжкіх грунтоў і досіць ураджайныя. Ёсьць іх шмат у Навагрудчыне.

Прырэчныя грунты, якія ляжаць у далінах рэк і заліваюцца веснавымі разводзьдзямі ў нас звычайна бываюць занятыя енажацямі (паплавы); расьце́ на іх трава ве́льмі добра, дзя-

куючы багатаму мулу, які ў часе разводзьдзяў прыносяць сюды рэкі з акалічных палёў. Пад мéстамі на гэтых грунтох часта разводзяць гароды. Найбольш прырэчных грунтоў ёсьць у нас у Палéсьсі ды ўздоўж большых рэк.

Пасьля асушэньня ды пры ўмéлай гаспадарцы і балотныя грунты (тарфовыя) даюць добрыя ўраджаі траваў і збожжа.

Грунты лесастэпу. У лесастэпе сустракаецца шмат пяшчаных, супяшчаных і сугліністых грунтоў, зусім ня розьнячыхся ад толькі што апісаных. Але побач з імі ёсьць новыя грунты— гэта грунты ляжачыя на лёссе.

Лёсс багацéйшы за морэнную гліну вапнаю і іншымі пажыўнымі матар'яламі. Апроч таго пад стэпам грунт ня гэтак выпаласкуецца, як у лясох. Дзеля гэтых прычын стаповыя грунты на лёссе,— чарназёмы, зьяўляюцца вéльмі багатымі і даюць найвялікшыя ўраджаі. У лесастэпе на даўнéйшых стаповых грунтох, чарназёмах, калісь парос лéс і гэныя чарназёмы пад ім балéй ці мéней выпаласкаліся і пашарэлі. Вось гэткія выпаласканыя грунты завуцца шэрымі суглінкамі. А калі грунты выпаласкаліся да таго, што аж ніжэйшы іхні пласт пабялéў, дык яны лічацца ўжо падзолістымі суглінкамі. Уся розьніца іх ад звычайных падзолістых суглінкаў тая, што яны ляжаць на лёссе.

Шэрыя суглінкі ляжаць у нашым лесастэпе астравамі. Найвялікшыя такія астравы ёсьць: 1) у Старадубскім павéце, дзе займаюць каля палавіны гэтага павéту, 2) на мяжы Клімавіцкага і Чэрыкаўскага паветаў, 3) у Мсьціслаўскім павéце, каля самага мéста.

Суглінкі на лёссе займаюць вялікшыя прасторы. Яны пакрываюць увéсь правы бéраг Дзясны і пашыраны ў павéтах — Рослаўскім, Бранскім, Мглінскім, Трубчаўскім, Старадубскім, Ноўгарад-Сéверскім; крыху мéней іх ёсьць у павéтах Новазыбкаўскім, Суражскім і Гараднянскім і ўрэшце ёсьць тры іхніх большых астравы—ў Мазырскім павéце (каля мéста), ў Рачыцкім і ў Наваградзкім пав.

Хаця гэтыя грунты стварыліся пад лясамі, аднак цяпéр на іх лясоў блізка што няма. Іх, як і ўсé наагул багацéйшыя грунты, чалавéк расьцерабіў і загараў у пéршы чарод.

§ 24. РАСЬЛІННАСЬЦЬ БЕЛАРУСІ.

Расьлінная вопратка краёў, а разам з тым і характар краявіду зьмяняецца ў залéжнасьці ад клімату і ад грунтоў. Кожны з кліматычных паясоў зямлі мае сваю расьліннасьць. Беларусь ляжыць галоўным чынам у паясé мяшаных лясоў, які займае большую частку Сярэдняе Эўропы, а у Усходняй Эўропе клінам уразаецца паміж тайгою, — чыстым шыльнікавым (хвойным) лéсам, і стэпам, якія, такім чынам абмéжуюць пояс мяшаных лясоў з поўначы і паўднёвага ўсходу.

Грунты, іхні склад і асабліва большая ці ме́ншая іх вільготнасьць так-сама ўплываюць на характар расьліннасьці. Дзякуючы ім, найбольш, іншую расьліннасьць мае бор, іншую сенажаць, ці балота, ці поле, ці зрэшта пяшчаная выдма. У кожным з гэтых выпадкаў мы спатыкаем не́йкую асобную групу расьлінаў, ці як кажуць, расьліннае згуртаваньне. З тае прычыны, што характар грунтоў у нас ве́льмі хутка зьмяняецца на самых невялікіх адле́гласьцях у кожным блізка нашым краявідзе выступае па не́калькі расьлінных згуртаваньняў, якія ўве́сь час чарадуюцца між сабою, што дадае́ нашым краявідам шмат разнавобразнасьці і характва.

Рыс. 35. Тайга зімою (ў Віцебшчыне).

Важне́йшымі расьліннымі згуртаваньнямі Беларусі ёсьць: ле́с, балота, сенажаць ды расьліннасьць вадзяная.

Ле́с. У старavéчныя часы бязмала ўся Беларусь была пакрытая бязьме́жнымі лясамі; як слабы ўспамін аб іх пазасталаліся нашыя цяпе́рашнія пушчы. Паве́рхня зямлі ў Беларусі тады была падзе́лена паміж ле́сам і балотам*); узвышшы былі пакрытыя ле́сам, а нізіны—балотам. І толькі на паўднёвым усходзе, за Сожам, ляжалі бязьле́сныя стэпы, ад якіх у прасторы лясоў заходзілі затокамі ды астравамі кавалкі таго-ж стэпу пад назовам палёў. Гэткія палі займалі звычайна прасторы, дзе ляжаў лёсс. У працягу вякоў, аднак, лясы адваявалі сабе́ й гэтыя невялікія кавалкі беларускага стэпу і дайшлі да Дзясны; стэпы засталіся толькі за ме́жамі Беларусі. Цяпе́р значная частка лясоў павысякана, а з пасекаў зроблена поле. Усё-ж лясы і ў нашыя часы з'яўляюцца ў Беларусі можа найбольш характэрным дый найбольш важным з натуральных згуртаваньняў.

Хаця большая частка Беларусі ляжыць у паясе́ мяшаных лясоў, аднак у Беларусь заходзяць ды займаюць невялікія яе́

*) Гл. вышэй, на стр. 17, апісаньне Гэродота.

часткі і тайга і стэп (лесастэп). На поўначы, галоўным чынам у вярхоўях Дзьвіны, ды на Дзьвінскім узгор'і досіць вялікія прасторы займаюць лясы тыпу тайгі (рыс. 35). У тайзé — скрозь шыльнікавыя лясы, ў якіх пераважае éлка, часта на забалочаных грунтох; паміж лясоў ляжаць імшары. Лясоў тут вéльмі шмат, за што адну з краінаў беларускае тайгі навет і называюць Бéльскім палéсьсем.

Большую частку прастору Беларусі займаюць мяшаныя лясы. Побач з імі растуць і чыстыя шыльнікавыя ды ліставыя лясы. На поўначы Беларусі шыльнікавыя лясы пераважаюць над ліставымі; чым далéй на паўдня, тым % ліставога лéсу робіцца большым. Узяўшы для прыкладу 4 павéты, што ляжаць мéншбольш на адным мэрыдыяне мы пабачым: у Барысаўскім павéце—15% ліставых лясоў, у Ігуменскім і Бабруйскім па 20%, а ў Рачыцкім - 30%.

Рыс. 36. Мяшаны лéс у Наваградчыне.

Аднак і на поўначы Беларусі ёсьць цэлыя краіны, дзе ліставыя лясы маюць пераважаючае значэньне. Гэтак, Вокаўскі Лéс—у значнай частцы пакрыты бярозавымі ды асінавымі лясамі з невялікаю домешкаю éлкі. Старыя бярозавыя ды асінавыя лясы з домешкаю дубу і éлкі пакрываюць і ўзгор'е каля Нéвеля. Тамака трапляюцца таксама й чыстыя дубнякі ды наагул чыстыя ліставыя лясы.

Ў мяшаных лясох большае часьці Беларусі найчасьцéй спатыкаюцца гэткія дрэвы: éлка, бяроза ды асіна, а таксама бéлая вольха; радзéй спатыкаецца хвойка, а яшчэ радзéй— дуб, клён і ліпа. Ў цéні гэтых дрэваў густа растуць хмызьнякі, асабліва ляшчына, (арэшнік), маліна, лаза, крушына (Rhamnus frangula) бружмéнь (Evonymus europaeus) ды інш.,

ствараючы часамі непраходныя гушчары. Чым далéй на паўднёвы захад, тым домешка ліставых дрэваў робіцца большаю і больш рознароднаю (рыс. 36). Да ўспомненых дрэваў далучаюцца новыя, якія ня зносяць клімату паўночна-ўсходняе Беларусі, — перад усім граб (Caprinus betulus), а таксама — вяз (Ulmus effusa), ясень, (Fraxinus excelsior), ясакар (Populus nigra), топаль бéлы (Populus alba), ціс (Taxus baccata), явар (Acer pseudoplatanus). За тое éлка, гэтае найважнéйшае дрэва поўначы, чым далéй на паўдня, тым усё мéншае значэньне мае ў мяшаных лясох, спатыкаецца астравамі і ўрэшце ў паўднёвым Палéсьсі саўсім счазае, дайшоўшы паўднёвае мяжы свайго пашырэньня.

Мяшаныя лясы паўднёва—заходняе Беларусі ўжо маюць шмат супольнага з лясамі суме́жнае—заходне-эўропэйскае рась-

Рыс. 37. Хваёвы бор.

ліннае краіны, ў якую ўваходзіць прыкл. Польшча. Тамака, аднак, у мяшаных лясох вéльмі віднае мéйсца займае бук (Fagus silvatica). Дрэва гэтае даходзіць да самае мяжы Беларусі, ў Беларусі-ж не расьцé. Наагул у мяшаных лясох Заходняе Эўропы шыльнікавыя дрэвы займаюць малазначнае мéйсца, што ў нас здараецца рэдка.

У лесастэпе лясоў засталося мала—і то найбольш у далінах рэк, ды на стромкіх спадах, у ярох і г. д. Рэдка яны выходзяць з далін і лагчынаў і сярод палёў зьяўляюцца ліставыя лясы, найбольш дубровы. У ярох ды на стромкіх спадах расьліннасьць таксама складаецца найбольш з дубу, бярозы, асіны ды іншых дрэваў і хмызьнякоў звычайных у паўднёвай Беларусі.

У старадаўнія часы, пакуль уплывы чалавéка на характар лясоў быў нязначным, апісаныя паясы расьліннае вопраткі Бела-

русі выдзяляліся, выразна, адбіваючы ў сабе характар клімату краінаў. Чалавек-жа, каб найлепш выкарыстаць грунты, расьцярэбліваў лясы на лепшых грунтох, а пакідаў на горшых; з гэтае прычыны ў нашыя часы характар ляснога пакрыцьця краіны можа найбольш залежыць ад яе грунтоў.

Усім ведама, што на пяскох саўсім добра расьце хвоя, і што з усіх дрэваў толькі яна зносіць самы бедны пяшчаны грунт, ды навет любіць яго: вільгаць, якая ў ім знаходзіцца, ня мае ў сабе лішне шмат расчыненых мінэральных матар'ялаў, і гэта падабаецца хвойцы; з другога боку яна вельмі глыбака запускае сваё карэньне і дастае сабе ваду з самых глыбокіх пластоў зямлі. Мы бачым, што хвоя, як ня трэба лепей дапасаваная да пяшчаных грунтоў. У нас на гэтых грунтох яна творыць чыстыя хваёвыя бары (рыс. 37), ў якіх апрача хвойкі іншых дрэваў ды навет і хмызьнякоў саўсім блізка не спатыкаецца. Высака падыймаюцца роўныя, гонкія, бранзовыя хвойкі, быццам колюмны, выцягуючы да сонца сваё гальлё; а пад імі на вялізарных прасторах звычайна растуць толькі ягадныя поўхмызьнякі — чарніцы, брусьніцы ды апроч таго — верас, папараць і г. д. Часта расьцець тут і хмызьняк ялавец (Juniperus communis). На самых бедных пяскох грунт пакрыты толькі шыльнікам і пад высокімі хвойкамі ніякіх расьлінаў не расьце. Там дзе пяшчаны грунт больш вільготны, да хвойкі дамешуецца гэтак сама непераборлівая на грунты — бяроза. На больш ураджайных пяскох і супяскох да хвойкі дамешуецца ўжо шмат іншых дрэваў, перад усім елка, а паверхня зямлі пакрытая багатаю травяною і хмызьняковаю расьліннасьцяю; гэта ўжо мяшаны бор.

Хваёвыя бары займаюць пяшчаныя грунты па ўсёй Беларусі — і на поўначы сярод вазёраў ды ўзгоркаў морэннага краю, і на захадзе ды паўдні — ў Палесьсі, і ўрэшце — ў шырокіх рачных далінах лесастэпу. Дзеля таго-ж, што пяскоў у Беларусі ёсьць шмат, і як раз яны пакідаюцца чалавекам бяз ужытку дзеля сваё беднасьці — бароў у Беларусі ўва ўсіх краінах ёсьць вельмі шмат. Асабліва шмат іх у Заходняй Беларусі ды Палесьсі, дзе яны зьяўляюцца пераважаючым расьлінным згуртаваньнем, чарадуючыся ў Заходняй Беларусі і лесастэпе з загаспадаранымі палямі і сенажацямі, а ў Палесьсі — з дзікім балотам ды балотнымі сенажацямі. Трэба адзначыць у канцы, што расьліннасьць старадаўніх бароў была наагул багацейшая; чалавек і хатняя жывёла шмат дапамаглі зьбядненьню баравое расьліннасьці. Ў глухіх, маладаступных палескіх закутках, асабліва-ж — на астравох, раскіданых між балотам, і цяпер на досіць бедных навет пяскох у бары растуць і ліпы, і кляны, і шмат хмызьнякоў.

На цяжэйшых грунтох расьце ў нас найбольш елка, а таксама — дуб, асіна, граб, ды наагул іх пакрываюць ужо апісаныя мяшаныя лясы. Грунты мокрыя маюць сваю асобную лясную

расьлiннасьць звычайна вельмi багатую (рыс. 38). Каля ручаёў i рэк любяць расьцi вольхi, вербы ды лаза. Асабліва цiкавую расьлiннасьць маюць алешнiкi.

Расьцець чорная вольха на мокрым пяшчаным грунце i навет у ня вельмi глыбокай вадзе; ў апошнiм выпадку яе карэньне моцна разрастаецца на паверхнi вады i каля кожнае вольхi твораца маленькiя, але высокiя астраўкi. Для расьлiнаў тут шмат раскошы, шмат сьвятла, якое не зацямняюць рэдкiя алешыны, вады ўволю, бясьпечнасьць ад жывёлаў i чалавека, якiм трудна бывае сюды далезьцi, бо памiж вольхамi грунт надта грузкi; ўсё гэта спрыяе разьвiцьцю багатае i буйное расьлiннасьцi. Тут густа растуць парэчкi, малiны, лаза, па пнёх

Рыс. 38. Расьлiннасьць у далiне Прыпяцi.

дрэваў паўзе дзiкi хмель, а ў вадзе каля вальховага карэньня— поўна незабудак. Аб алешнiках Палесься польскi географ Рэман пiша вось што: „Вiд высокiх траваў i шыракалiстнага зельля, што буйна расьце сярод хаотычнае блутанiны карэньня, на палавiну пакрытага вадою, ды высокiх пнёў дрэваў, пакрытых празрыстым дахам надзвычайнае зялёнасьцi, робiць такое ўражаньне, якое можна прыраўнаваць толькi да ўражаньня ад згуртаваньня мангляў i бананаў“. Ведама, на паўднi расьлiннасьць алешнiкаў багацейшая, на поўначы — крыху бяднейшая.

Прастор лясоў. Чалавек у Беларускiм прасторы з самага пачатку свайго тут iстнаваньня вёў заядлую барацьбу з лесам, якi

адгароджаваў яго ад сьвéту, зарастаў узаранае поле, акружаў старасьвéцкага чалавéка і яго гаспадарку масаю ворагаў—дзікіх зьвяроў. Найважнéй, што лéс быў перашкодаю для вольнага пашырэньня і разьвіцьця даўнéйшае гаспадаркі. І чалавéк палажыў канéц яго панаваньню. Ён павысякаў лясы, вырабіў п а с е к і на поле, парасьцярэбліваў балоты і зрабіў сенажаці. І цяпéрака, ў нашыя часы, ўжо і палавіны даўнéйшых лясоў не засталося, а мяйсцамі дык і саўсім на цэлыя дзесяткі вёрст няма лéсу (як прыкл. у Наваградчыне). Застаўся фактычна лéс толькі на такіх грунтох, якія ня прыгодныя да палявое гаспадаркі. Цяпéр лясы займаюць усяго толькі каля трэцяе часьці ўсяго прастору Беларусі (каля 10 міл. дзесяцін). Найбольш ёсьць лясоў—у Бярэзінскім, Прыпяцкім і Дняпроўскім Палéсьсі, на Вокаўскім Лéсе і ў вярхоўях Дзьвіны ды Дняпра. Ўва ўсіх гэтых краінах лясы займаюць больш за 40% усяго іх прастору. Ў Заходняй Беларусі і ў лесастэпе лясоў мала—толькі на пяшчаных грунтох. Так сама ня шмат засталося лясоў і каля вялікіх мéстаў—прыкл. Віцебску, Смалéнску, Гомеля і інш. Для патрэб гэных мéстаў навокала лясы ўжо ў апошнія часы моцна павысяканы.

Значэньне лéсу. Ня гледзячы на гэта лясы ўсё-ж ёсьць галоўным багацьцем Беларусі. Хоць і ня лішне шмат іх у нас засталося, але ўсёж шмат больш, чым у нашых сусéдзяў. Дзеля гэтага Беларусь свой лéс вывозіць ува ўсé бакі—і ў Нямéччыну, і ў Украіну, і ў іншыя эўропэйскія краі. Да таго-ж, мусіць, дзякуючы нашаму вільготнаму і мягкому клімату лéс у нас вéльмі хутка і моцна расьцé, шмат ляпéй, чым у нашых суседзяў. У Расéі, агулам бяручы, што год прырастала дрывяное масы на дзесяціну 5,5 куб. мэтраў, у Польшчы, ды наагул на Захадзе—толькі каля 4 кб. мэтр., а ў Беларусі 6,5 кб. мэтр. Пры гэткім прыросьце ды пры нашых 10 міліёнах дзесяцінаў лéсу, даход ад лясное гаспадаркі бадай ці ня мог-бы зраўнаважыць увéсь гадавы выдатак у дзяржаўным бюджэце Беларусі.

На жаль лясная гаспадарка, пры якой толькі й магчыма атрымліваць сталы даход з лéсу, стаіць у нас нявысока.

Апроч гэтага лясы маюць яшчэ й іншыя значэньні. Праз увéсь час гісторыі лясы баранілі наш народ ад чужазéмных нападаў дый цяпéр, лéжачы на беларускіх паграніччах, яны саўсім натуральна абараняюць нашыя мéжы.

Так сама трэба адзначыць вялікае кліматычнае значэньне лясоў. Яны задзéржуюць у сабé вільгаць, дапамагаюць кондэнсацыі вадзяное пары, павялічуюць лік ападкаў і не дапускаюць да нас сухмéняў. Яны раўнамéрна жывяць рэкі крынічнаю вадою і робяць іх многаводнымі. Лясы-ж бароняць пяшчаныя грунты ад раздзьмуханьня. Часта бывае гэтак, што высякуць стары, магутны хваёвы бор і на мéйсцы яго робіцца выдма (рыс. 34). У лясох, у канцы, водзіцца цэнная зьвярына, паля-

ваньне на якую ў больш некранутых лясох дае́ пражыўле́ньне і даход насяле́ньню.

Ўсе́ гэтыя прычыны прымушалі дзяржаўныя ўлады зьвярнуць увагу на абарону лясоў. З даўных часоў было забаронена высякаць пэўныя лясы — галоўным чынам з мэтаю, каб ме́ць дзе паляваць розным важным асобам і гэткім чынам паўсталі пушчы.

Пушчы гэта, ўласьціва кажучы, — значныя прасторы някранутага ле́су. Цяпе́р у нас называюць пушчамі і наагул вялікія лясныя прасторы.

Рыс. 39. Глухі закутак у Белаве́жскай пушчы.

Найбольш вядомая ня толькі ў нас, але і на ўве́сь сьве́т пушча — гэта Белаве́жская Пушча (рыс. 39). Займае яна больш за 100 тыс. дзесяцін зямлі ў Пружанскім, найбольш, паве́це і цягнецца наагул вёрст на 50. Даўне́й яе́ прастор быў разы ў два большы, ды пэўныя яе́ часткі дасталіся ў рукі прыватных людзе́й і тыя іх параспрадавалі ды парасьцярэблівалі. Як і іншыя кавалкі першабытнага ле́су Белаве́жская Пушча складзена з шмат якіх пародаў дрэў. Найбольш у гэтай мешаніне ўсёж ёсьць хвойкі, е́лкі і дубу, бо зямля тут лёгкая, хаця й ня дужа бе́дная. Ёсьць у пушчы аднак і ўсе́ іншыя дрэвы, спатыканыя ў Беларусі, ды навет такія рэдкія, як модрына (лістаўніца), ціс ды інш.

Белаве́жская Пушча ёсьць найвялікшым прасторам некранутага старасьве́цкага ле́су ўва ўсёй Эўропе і дзеля гэтага прыцягавала да сябе́ ўвагу шмат якіх вучоных і пісьме́ньнікаў. І запраўды тут ёсьць на што паглядзе́ць. „Перад падарожным, піша ўкраінскі географ Рудныцкый, ўве́сь час адкрываюцца вобразы старадаўняга ле́су ўва ўсім яго дзіўным характве́. Высокімі, на не́калькі сажняў зваламі пакрываюць зямлю спарахне́лыя гніючыя пні старых дрэваў, якіх павыварачавала бура. Іхняе карэньне тарчыць уве́рх, а пад вывярнутым дрэвам—глыбокі дол, наліты вадою, якая зарастае балотнымі травамі. Над гэтымі балотнымі ламамі ўздымаюцца стромкімі высокімі пнямі векавыя хвойкі ды е́лкі, дубы, ліпы і асіны. Ўсе́ яны пнуцца ўве́рх, да сонца, бо ўнізе́ ве́чная це́мра, і іхняе гальлё пачынаецца толькі высака над зямлёю. Навет там, дзе вывяртняў няма, ўве́сь грунт пакрыты сухім ле́ташнім лісьцём, шыльнікам і парахном, якое ў начы сьве́ціцца тае́мным сіняватым сьвятлом. Усюдых пануе мёртвая ціша; хіба ў гальлі зашуміць паважным шумам ве́цер“. Дрэвы ў Пушчы і сапраўды растуць нязвычайна проста. Навет ліпы, што гэтак шырака і паважна разрастаюцца ў нашых садох, ды звычайна выкручаныя дубы ў пушчы выцягуюцца ў гонкія высокія дрэвы.

Белаве́жская пушча да апошніх часоў досіць добра перахавалася. Не́льга таго сказаць аб іншых нашых пушчах. Звычайна —гэта вялізарныя лясныя прасторы, але праўдзівага старога ле́су там ужо мала. Большая-ж частка пушчы гэтак зрэджана і прачышчана, што прыпамінае сабою барджэй пасеку.

Пасьля Белаве́жскае—найбольшай па прастору ёсьць Налібоцкая пушча, якая раскінулася на правым бе́разе ве́рхняга Нёмна ў вадазборніку Бярэзані. Ў гэтай пушчы мяйсцамі пазаставаліся кавалкі ве́льмі старога мяшанага ле́су, акружаныя балотамі, дзеля чаго да іх трудна даступіцца. Найбольш аднак у пушчы хваёвых бароў. Цягнецца яна ў шыркі вёрст на 40.

Горадзенская і Аўгустоўская пушчы ляжаць на поўнач ад Горадні: пе́ршая па правым, другая на ле́вым бе́разе Нёмна. Каля Вільні, на паўдня ад яе́, ляжыць Рудніцкая пушча, ў якой калісь ме́лі звычай паляваць вялікія князі літоўскія. Пры вусьці Шчары ляжыць Ліпічанская пушча. Вялізарны лясны прастор на ўсход ад Бярэзіны, што цягнецца аж пад Магіле́ў — называюць Любашанскаю пушчаю. На ўсходзе Беларусі — ёсьць значная Акупіцкая пушча ў заходняй часьці Бранскага паве́ту; каля яе́, на ўсход ад Дзясны, ляжаць вялізарныя Бранскія Лясы.— Ў канцы нязьме́раныя лясныя прасторы твораць Бе́льскае Пале́сьсе дый пале́скія краіны над Прыпяцяю і Бярэзінаю.

Вадзяная расьліннасьць у нас зале́жыць найбольш ад глыбіні вады ды скорасьці яе́ цячэньня. Найбольш багатую расьліннасьць маюць нашыя стаячыя воды, вазёры. Ў вазёрах, якіх

глыбіня памалу павялічуецца ад берагоў да сярэдзіны, можна заўважыць нékалькі концэнтрычных паясоў расьліннасьці. Пры самым бéразе ды на саўсім мéлкіх мяйсцох, цéсна пасплятаўшыся карэньнямі ў адну вялізную дзярніну, расьцé а е р (Accrus), сéчаным лісьцем якога ў вёсках пасыпаюць падлогі. Побач з ім спатыкаецца с і т н і к (Juncus), к а с а ч ы (Iris), е ж а г а л о ў к а (Sparangium), б а л о т н ы х в о ш ч, б а л о т н а я п а п а р а ц ь, в а д з я н а я м я т а, высокія віды а с а к і ды інш. Самыя-ж берагі рэк і вазёраў у нас вéльмі часта прыхарошуюць вольхі, якія прысадамі цягнуцца ўздоўж берагоў, асабліва мéншых рэчак. Усé гэтыя расьліны карэньнямі дастаюць вады, а іхнія сьцёблы паднятыя ў павéтра.

Рыс. 40. Чароты ў Зарэччы.

Далéй у глыбіню вазёраў і рэк ідуць ч а р о т ы (Phragmites), р а г о з ы - п у х о ў к і (Typha), с і т н і к і (Juncus, Scirpus) дый інш. расьліны з высокімі цыліндрычнымі сьцёбламі, частка якіх схавана пад вадою (рыс. 40). Спатыкаюцца гэтыя расьліны і ля берагоў, і на мялчэйшых мяйсцох пасярэдзіне вазёр і рэк, займаючы часта значныя прасторы, асабліва ў мéлкіх палéскіх вазёрах. Побач з імі на крыху ўжо глыбéйшых мяйсцох павéрхня вады пакрыта шырокімі плаваючымі лісьцямі ды прыгожымі квéткамі в а д з я н ы х л я л é я ў (Nymphaea alba), г а р л а ч ы к а ў (Nuphar), гэтак у нас усюдых звычайных і кожнаму вядомых; тут-жа мы спаткаем р а з а к а (Stratiotis), с т р э л а л і с т н і к а (Sagit-

taria) ды інш. На яшчэ большай глыбіні жывуць такія расьліны, як вадніца (рдест—Potamogeton), што падыймаюць на паве́рхню вады толькі сваé кве́ткі, а карэньнем усё-ж прымацаваныя да глыбокага дна. Тут часамі можна ў нас спаткаць, асабліва ў глухіх закутках Пале́сься, шмат рэдкіх расьлінаў, як прыкл. Aldrovanda vesiculosa, Salvinia natans, успамінаная вышэй Lobelia Dorthmani, якая прыхарошуе воды Сьвітазі, ды цікавая расьліна вадзяныя арэхі (Trapa natans); яé плады зьбіраюць і ядуць.

Паміж усіх гэтых вышэйшых расьлінаў расьцé бязьме́ры шмат ніцявідных водарасьляў, якія, сплятаючыся між сабою ды з некаторымі іншымі расьлінамі, твораць г. зв. твань; сьцёблы і карані вадзяных расьлінаў пакрытыя часта дiатомавымі водарасьлямі, і праз гэта выглядаюць саўсім бурымі.

Рыс. 41. Мох Сфагнум, або тарфяны (Sphagnum).

Расьліннасьць балотаў інакшая ў сфагнавых балотах, а йнакшая ў травяных. Прагавіта паглынаючы ваду з грунту і паве́тра, сфагнум (рыс. 41) гэтак сама моцна выпаруе яé, і затым сфагнавае балота звычайна пакрысé абсыхае; тады на ім зьяўляецца цэлы рад расьлінаў, ствараючых характэрнае згуртаваньне. Растуць тут найчасьце́й: багун (Ledum palustre), з дурманячым моцным пахам, загардушка (Drosera), з мясістымі лісткамі, якімі яна ловіць кузурак, ды ягаднікі—буякі (Vaccinium uliginosum), брусьніцы, журавіны; зьбіраючы ягады гэтых расьлінаў чалаве́к заходзіць часамі ў самую глыбіню сфагнавага балота. А над гэтымі ўсімі дробнымі расьлінамі падыймаюцца нізе́нькія старыя хвойкі, паабраставшыя лішайнікамі, карлаватыя бярозы й ве́рбы; сярод апошніх здараюцца рэдкія віды, паходзячыя з поўначы.

Ў травяных балотах растуць расьліны, ў складзе якіх ёсьць шмат крамяня—асокі, сітнікі, чароты, хвашчы і г. д. Калі балота асабліва мокрае—на ім растуць грубыя вадзяныя і балотныя расьліны. Калі-ж з такога балота вада сойдзе

і яно пачне́ падсыхаць, грубыя балотныя травы пакрысе́ счазаюць; іх ме́йсца займае расьліннасьць балотных сенажацяў. Растуць тут тады асокі (Carex), балотныя хвашчы (Equisetum), бабоўнік (Menyanthes), латацень (Caltha) і маса курасьле́пу (Ranunculus). Расьце́ць тут і мох, але ўжо не сфагнум, а гіпнум (Hypnum); ім звычайна абрастаюць купіны, якіх у гэтых балотах спатыкаецца ве́льмі шмат. Зьверху травяное балота зарастае хмызьнякамі — лазою, але́шнікам ды нізкімі бярозкамі.

Травяныя балоты такога тыпу лёгка перарабляюцца ў культурныя сенажаці. Для гэтага цярэбяць лазу і абсушуюць балота канавамі; хутка ўжо пасьля гэтае мэліорацыі характар расьліннасьці пачынае зьмяняцца. Тыповыя балотныя травы, як прыкл. бабоўнік—прападаюць, зьмяншаецца лік асокаў, а за тое павялічуецца % салодкіх траваў, якія скаціна ахвотна е́сьць. З дальне́йшым асушэньнем пачынаюць зьяўляцца ў большым ліку матыльковыя расьліны, ад якіх се́на робіцца значна больш пажыўным. Матыльковыя любяць ужо сухі дый добра праве́траны грунт.

Травяное балота часта на нашых вачох перарабляецца ў багатую **сухую сенажаць** дзякуючы працы і ўме́ласьці чалаве́ка, дзякуючы асушэньню. Ёсьць, аднак, у нас досіць сухіх сенажацяў, якія паабсыхалі бяз помачы чалаве́ка, або навет ніколі ня былі балотамі; апошняга тыпу сенажаці, апроч пазарастаўшых травою палёў, знаходзяцца яшчэ ў далінах рэк; яны залліваюцца што год на не́йкі час разводзьдзямі, якія прыносяць на іх змытыя з палёў багатыя гляістыя наносы, натуральна ўгнойваючы зямлю. З гэтае прычыны такія сенажаці, як іх называюць, паплавы вызначаюцца сваёю ўраджайнасьцяю. На іх стараве́чны жыхар Беларусі, які толькі што браўся за земляробства, зьвярнуў сваю асаблівую ўвагу. Багатая расьліннасьць паплаваў давала яму магчымасьць запасаць се́на для скаціны, а ўраджайны іхні грунт ве́льмі надаваўся для засе́ву ярыны. Затым-жа сушэйшыя паплавы чалаве́к абярнуў у полі ды гароды. З узростам насяле́ньня, ве́дама, паплаваў стала помала і земляроб пайшоў сячы, паліць, карчаваць ляды, каб адваяваць ад ле́су ме́йсца для палёў. У паўднёвай-жа Беларусі апроч паплаваў ужо ў самыя даўне́йшыя часы земляробства разьвівалася на палянах, або „палёх“, кавалках і астравох стэпу, закінутых сярод лясоў.

§ 25. ПАХОДЖАНЬНЕ РАСЬЛІННАСЬЦІ ДЫ МЕ́ЖЫ ПАШЫРЭНЬНЯ РАСЬЛІНАЎ У БЕЛАРУСІ.

У мінуўшчыне клімат Беларусі не́калькі разоў зьмяняўся; разам з ім зьмянялася і расьліннасьць; сьляды даўне́йшае расьліннасьці мы можам і цяпе́р аглядаць у скамяне́лым відзе, а на-

вет часамі і ў відзе жывых прадстаўнікоў. Ад перадлядавіковых часоў да нашых дзён засталася ў нас мусіць толькі адна Азалéя, або турэцкі багун (Azalea pontica). Гэтая досіць высокая расьліна з вялікімі ды прыгожымі чырванавата-жоўтымі пахнючымі кветкамі налéжыць да вялікіх рэдкасьцей. Перахавалася яна на імшарах у паўднёвым Палéсьсі і больш нідзé яé ў Эўропе няма; а можна знайсьці азалéю яшчэ толькі ў горах Каўказу ды Малое Азіі.

Найбольш памятак даўнéйшае расьліннасьці ў Беларусі засталося ад лядавіковае эпохі. Разам з лядавіком у тыя часы надыходзіў полярны клімат і полярная расьліннасьць, якая йшла перад лядавіком, замяняючы сабою гінучую ад лядавога холаду расьліннасьць папярэдняе эпохі. Полярная-ж расьліннасьць панавала ў Беларусі і пéршыя часы пасьля лядавікоў, навет тады, калі клімат зрабіўся і цяплéйшым, і сухім, бо іншае яшчэ ня было. Але пазьнéй у Беларусь прыйшла з краёў, якія ня былі занятыя лядавіком, расьліннасьць больш дапасаваная да панаваўшага ўжо тады мéрнага клімату і саўсім блізка выціснула полярную расьліннасьць; толькі слабыя рэшткі яé перахаваліся да нашага часу, найбольш у імховых балотах, якія давалі ёй варункі істнаваньня, падобныя да радзімае тундры. Да такіх полярных расьлінаў налéжаць: а) прыгожая расьлінка, носячая імя вялікага швэдзкага ботаніка—Linnaea borealis (рыс. 42); спатыкаецца яна толькі ў паўночнай Беларусі і на паўдня ад лініі Віцебск — Éльня — не расьцé; b) два віды нізенькіх бярозак Betula nana і Betula humilis; c) Dryas octopetala, Polygonum viviparum, нéкалькі відаў полярных вéрбаў (Salix laponica) ды інш.

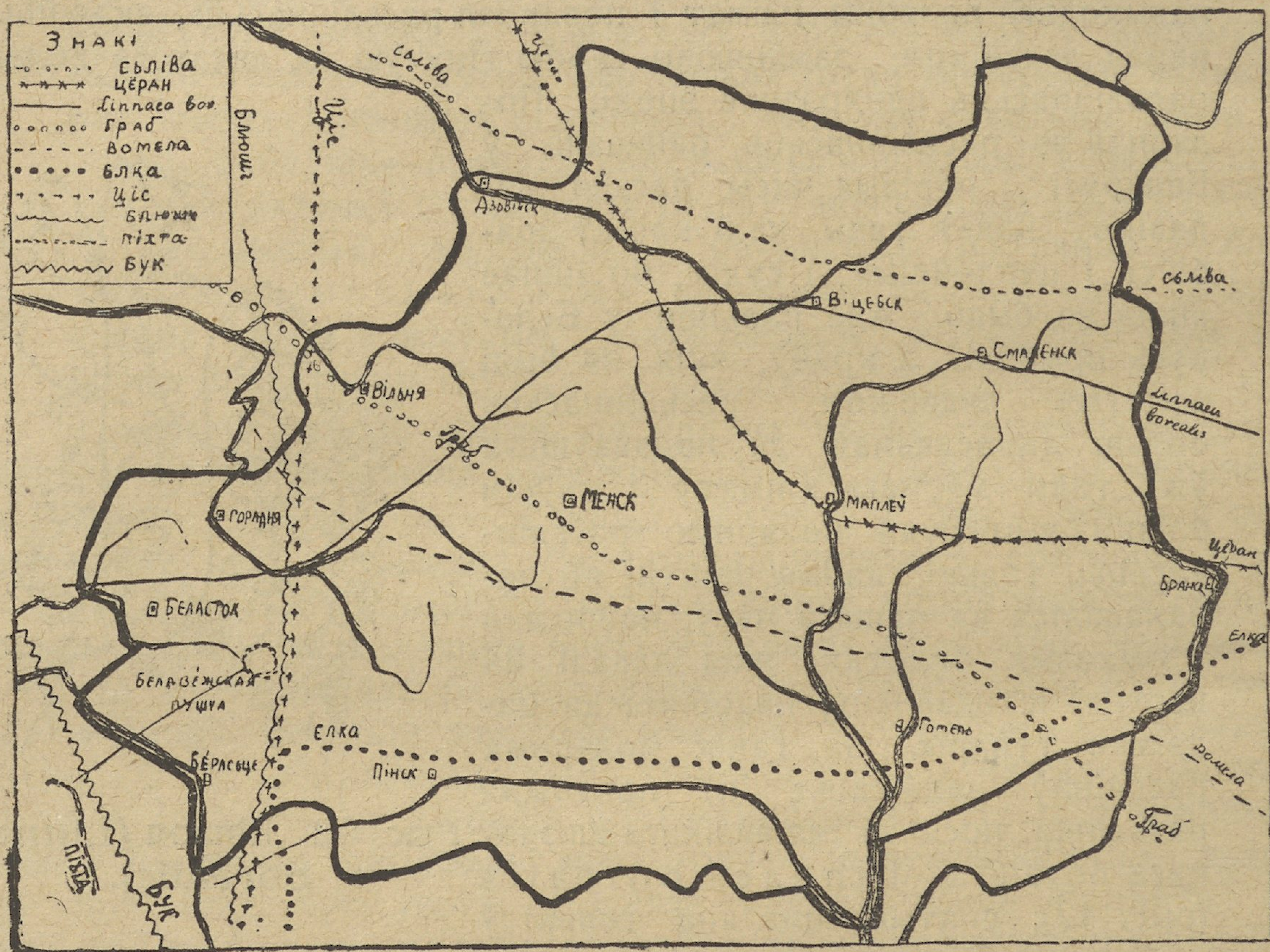
Рыс. 42. Ліннэя (Linnea borealis).

Пасьля лядавіковага пэрыоду яшчэ нéкалькі разоў зьмяняліся і клімат, і расьліннасьць Беларускага прастору. Некаторыя лічаць, што пасьля тундраў значная частка Беларусі пакрылася шыльнікавымі лясамі, якія прыйшлі да нас з Сыбіру і ў значнай мéры складаліся з лістаўніцы (мадрыны—Larix europaea). У нашыя часы лістаўніца ў Беларусі спатыкаецца вéльмі рэдка. Ў часы сухога контынэнтальнага клімату, які надыйшоў пасьля ў Беларусь, з паўдня, з краёў, куды не дайшоў лядавік, з украінскага Падольля, ды з Вэнгрыі (цераз Карпацкія даліны) прыходзяць у Беларусь шмат матыльковых, губацьвéтных ды інш. расьлінаў.

Вільготны клімат, які ў канцы запанаваў у Беларусі і пануе да цяпе́рашняга часу, дазволіў пашырыцца ў нас заходнеэўропэйскай расьліннасьці; яна пакрыла ўсю блізка Беларусь сучаснымі мяшанымі лясамі.

Такім чынам расьліннасьць Беларусі разьвівалася пад рознымі ўплывамі—ўсходу і захаду, поўначы і паўдня; яна і складаецца з расьлінаў, якія прывандравалі да нас з розных бакоў.

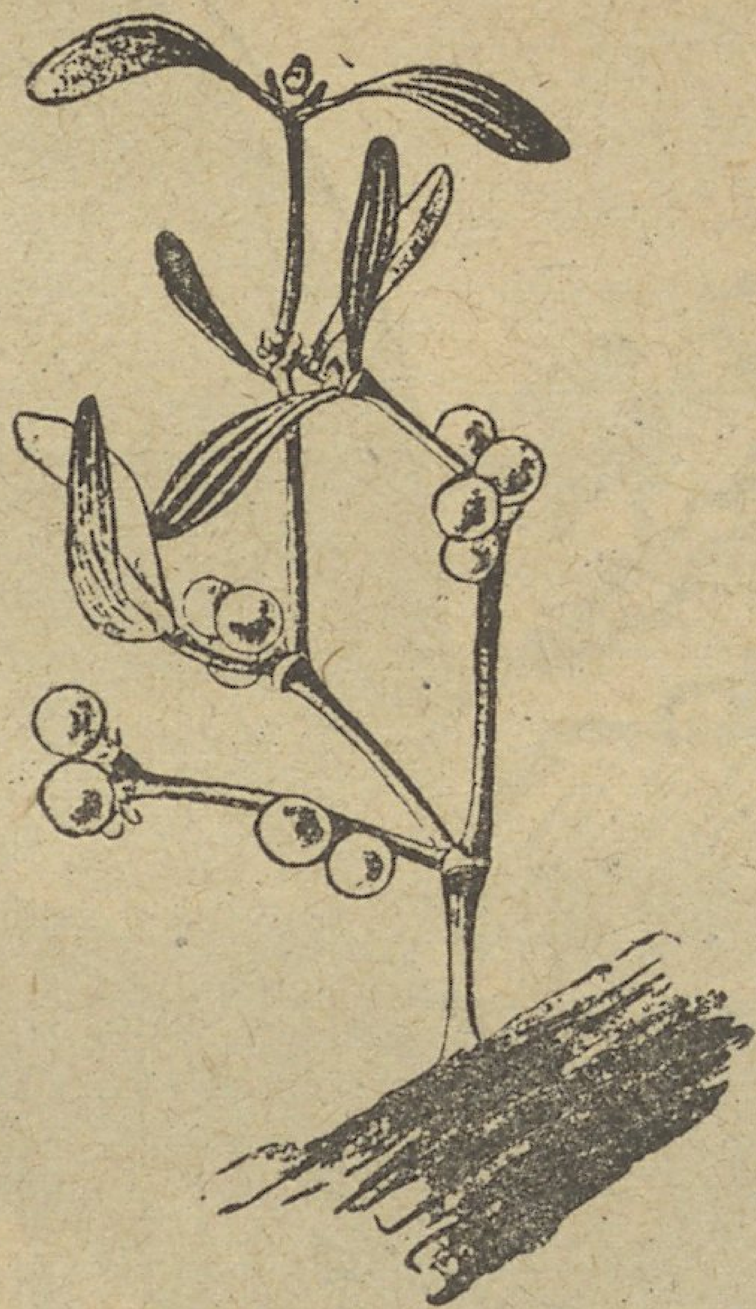
Мѐжы пашырэньня паасобных расьлінаў (рыс. 43) зале́жаць найбольш ад клімату і з свайго боку характарызуюць клімат краю.

Рыс. 43. Ме́жы пашырэньня важне́йшых расьлінаў, праходзячыя праз Беларусь.

З расьлінаў поўначы і ўсходу, якіх пашырэньне канчаецца ў Беларусі апрача вышэйўспомненых полярных расьлінаў (Linnaea ды інш.) трэба перад усім сказаць аб е́лцы (Abies excelsa), гэтак звычайным дрэве ў паўночнай і Цэнтральнай Беларусі; яна паходзіць з усходу, а складае ў нас, у паўночнай Беларусі, вялізарныя лясы. Ў паўднёвай Беларусі яе́ робіцца што раз, то ме́нш (тут не бяз прычыны і пяшчаныя грунты паўднёвае Беларусі), ў Палесьсі яна спатыкаецца толькі астраўкамі і ўрэшце саўсім прападае ў паўднёвым Пале́сьсі ды Лесастэпе. Дале́й на паўдня, ў Украіне, яе́ ужо саўсім няма. Там для яе́ замала вільгаці.

Мягкі, вільготны клімат Беларусі, асабліва паўднёва-заходняе, дазволяе расьці тут і не вымярзаць некаторым расьлінам, якія далей на паўночны ўсход расьці ня могуць. Так дрэва граб (Caprinus betulus) спатыкаецца ўва ўсёй паўднёва-заходняй Беларусі аж да Вільні, Менску і Гомеля; даўней відаць клімат наш быў яшчэ цяплейшы, бо граб рос аж у паўночнай Смаленшчыне. У балоце, з якога выцякае Дняпро, знойдзена насеньне граба. Сьліва (Prunus communis) спатыкаецца ўва ўсёй Беларусі апрача паўночных узьмежкаў; далей жа на поўнач яе няма. У паўночна-ўсходняй Беларусі вымярзае ўжо і хмызьняк цёран (Prunus spinosa). Таксама далей на поўнач і ўсход ад Беларусі няйдуць гэткія расьліны, паходзячыя з захаду: Топаль белы (Populus alba), ясакар (Populus nigra), чарэшня (Prunus avium), барвінак (Vinca), чамярычнік (Helleborus), Litorella, Hydrilla ды інш., і паходзячыя з паўдня: вербена (Verbena), Anthericum, Colchium ды інш. Гэтых расьлінаў у Маскоўшчыне ўжо няма. Паразіт вамела (Viscum album, рыс. 44), які расьце на гальлі дрэваў, творачы як-бы зялёнае памяло, добра значнае на ліставых дрэвах пасьля ападу лісьця, ён гэтак сама ўжо ня выжывае ў паўночна-ўсходняй Беларусі і далей Менску ў гэты бок ня йдзе. У канцы ў паўднёвай Беларусі, ў Палесьсі, расьце ракітнік (Cytisus biflorus), а на самым захадзе Беларусі ў лясох пачынае спатыкацца ўсё больш прадстаўнікоў флёры заходне-эўропэйскіх мяшаных лясоў. Знаходзім мы тут напр. ціс (Taxus baccata), блюшч (Hedera helix), а ў Белавежскай Пушчы спатыкаецца, хаця й вельмі рэдка пíхта (Abies pectinata). Вельмі цікава адзначыць, што ўсходняя граніца бука (Fagus silvatica), дрэва, вельмі характэрнага для заходніх мяшаных лясоў, адпавядае якраз заходняй мяжы Беларусі і гэтым даводзіць, што этнографічная мяжа Беларусі мае тут пад сабою і пэўныя прыродныя асновы.

Рыс. 44. Расьліна - паразіт вамела (Viscum album).

Аб пашыраных цяпер у Беларусі культурных расьлінах будзе гаварыцца ніжэй. Тут толькі ўспомнім аб пробах акліматызацыі некаторых культурных расьлінаў. Рабіліся, прыкладам, дасьледы акліматызацыі шаўковага дрэва — морвы (Morus), лісьцём якога жывяцца шаўковыя чарвякі,— ў Лепельскім павеце, значыць ужо на паўночы Беларусі. У гэтага дрэва ў нашым клімаце часамі мерзнуць вярхі і яно не расьце. Але ў дв. Іванску, каля

Чашнікаў (Ле́пельскі пав.), жыло да апошняга часу каля 10 дрэваў морвы, якія ме́лі па 40 гадоў; гадавалі тут навет шаўковых чарвякоў і ме́лі ад іх ужо каконы, якія між іншым былі на выстаўцы ў Віцебску. Культура морвы даючы магчымасьць разьвіцца гэткай даходнай галіне́ гаспадаркі, як шоўкаводзтва заслужуе на ўсякую ўвагу. Ў Парэччы, Пінскага пав., гэтак сама разводзяць паўднёвую расьліну Dipsacus Fullonum, патрэбную для вырабу сукна (варсаваньня). Гэтыя цікавыя дасьле́ды паказуюць, што пры пэўных высілках клімат Беларусі дазваляе істнаваць апрача ўсіх цяпе́рашніх дзіка растучых і культурных расьлінаў яшчэ шмат якім іншым, а між імі й ве́льмі важным для гаспадаркі.

Рыс. 45. Паляваньне ў Белаве́жы.

§ 26. СЬВЕ́Т ЖЫВЁЛАЎ.

У старадаўнія, але ўжо гістарычныя часы ў Беларусі было гэтак шмат зьвярыны, што галоўным заняткам і спосабам пражыўле́ньня тагочаснага досіць ужо густога насяле́ньня Беларусі было паляваньне. Ў вялікім ліку скуры і дарагія футры лясных зьвяроў вывозіліся заграні́чнымі купцамі ўва ўсе́ канцы тадышняга сьве́ту; скуркі зьвяроў былі важне́йшым прадме́там гандлю ў Беларусі, замянялі яны былі сабою навет грошы; гэтак на куны

ды на ве́кшы, разьлічаліся розныя дзяржаўныя падаткі і дань чужынцом. Цяпе́рака няма даўне́йшых лясоў, няма і даўне́йшае зьвярыны; шмат відаў згінула саўсім у нас, шмат якія выміраюць. У культурных краёх Заходняе Эўропы, аднак, з гэтаю справаю яшчэ гарэй. Тамака ўжо даўно паабсушаваны балоты і вазёры, ўрэгуляваны рэкі, ў далёка большай ме́ры, чым у нас, павыцярэбліваны лясы; мы-ж тым часам маем кавалкі першабытнага ле́су, недаступныя балоты і вазёры і рэдкае людзкое насяле́ньне,—адным словам гэткія варункі для жыцьця зьвярыны, як ні ў адным зусе́дніх з намі краёў; затым у нас спатыкаюцца зьвяры, ў іншых эўропэйскіх краёх нале́жачыя ўжо да гісторыі.

Зьвярыны сьве́т у мінуўшчыне зьмяняўся разам са зьме́наю клімату і расьліннасьці. Ў часы лядавіковыя фауна папярэдняе эпохі счэзла і пасьля лядавіковага пэрыоду Беларусь засялялася жывёламі нанова. Сярод жывёлаў Беларусі маем прадстаўнікоў не́калькіх кліматычных паясоў. Маем прадстаўніка тундравай фауны ў відзе пардвы (бе́лая курапатва); яна, відаць, засталася ў нас ад пэрыоду панаваньня ў нас тундры, якое было ў пе́ршыя часы пасьля лядавіка. Цэлы рад жывёлаў, як прыкл. жаўранка, перапёлка, грак, дрохва і г. д., перабраўся да нас з стэпаў тады, калі пасьля расьцяробкі лясоў значна павялічыўся прастор палёў у Беларусі і стварыліся варункі істнаваньня для жывёлаў падобныя, як у стэпу. Гэтыя жывёлы—супольныя для нашае і ўкраінскае фауны. Спатыкаюцца ў нас і зьвяры паўночных хвойных лясоў, або тайгі, як прыкл. буры мядзьве́дзь, рысь, лось, і таксама зьвяры заходніх мяшаных лясоў (дзік, сарна ды інш.). Пе́ршыя—супольныя для фауны Беларусі і Маскоўшчыны, другія—злучаюць беларускую фауну з заходне-эўропэйскаю.

З важне́йшых дзікіх **сысуноў** (Mammalia), апроч пашыраных па ўсёй Эўропе—ваўка, ліса, зайца і барсука, ў Беларусі спатыкаецца і больш рэдкая зьвярына. Як памятка мінуўшчыны перахаваўся ў Белаве́жскай пушчы зубр (Bison bonasus рыс. 46), не́калісь ве́льмі пашыраны па ўсёй Эўропе і Беларусі (называлі яго таксама турам); цяпе́р апрача Белаве́жскае пушчы яго ўжо нідзе́ ў Эўропе няма, дый у пушчы, ня гле́дзячы на людзкі догляд і апе́ку, лік зуброў навет у спакойныя часы, пе́рад апошняю вайною, зьмяншаўся.

Ў глухіх лясох па ўсёй Беларусі водзіцца лось. Сарны спатыкаюцца найбольш у цэнтральнай і паўднёва-заходняй Беларусі. На поўначы іх ужо няма. Гэтак сама няма там і дзіка, які часта спатыкаецца ў заходняй і паўднёвай Беларусі, ды мяйсцамі навет значна шкодзіць палём. Бабёр (Castor fiber) не́калісь быў ве́льмі моцна пашыраны ў Беларусі; яго імя носіць цэлы рад беларускіх рэк, ме́стаў і г. д. Цяпе́р баброў спаткаць яшчэ можна, хаця і ве́льмі рэдка, ў Пале́сьсі, на паўночных прытоках Прыпяці, над р. Сьвіслачаю каля яе́ вусьця, ды наагул у глушэйшых

закутках Палéсься. Хаця пасловіца кажа: „хто заб'éць бабра, ня будзе мéць дабра", аднак баброў не шкадуючы зьніштажаюць дзеля дарагое скуркі.

З рэдкіх відаў грызуноў спатыкаецца ў нас часамі чорны стаповы заяц—т у м а к.

У большых лясох, асабліва ў хвойных, спатыкаецца нярэдка і цяпéр к у н а, якáя, звычайна, ловіць вавёрак і гэтым жывіцца. На ўзьбярэжжах рэк і вазёр у норах жывéць в ы д р а. Ўсé гэтыя зьяркі з дарагімі скуркамі ў сусéдніх з Беларусяю краёх або саўсім счэзлі, або спатыкаюцца шмат радзéй.

Вéльмі рэдка ў хвойных лясох паўночнае Беларусі спатыкаецца р ы с ь.

Рыс. 46. Зубры.

У канцы трэба адзначыць, што ў глушэйшых ды большых лясох па ўсёй Беларусі яшчэ нярэдка можна спаткаць гаспадара лясоў—м я д з ь в é д з я. Ён у нас цяпéр спакойны, шкоды вялікае ня робіць. Гадоў 50 назад, як мядзьвéдзяў было больш, палажэньне было крыху іншае; тады здараліся напады мядзьвéдзя на коней і кароў.

Спаміж **птушак** асабліва характэрны для Беларусі тыя, што жывуць на вазёрах, балотах ды мокрых сенажацях. Там спаткаем мы к н і г а ў к у, якая, як лічыць народ, сваім крыкам просіць дажджу, крыклівага д з е р г а ч а, што голасна дзярэцца над балотам

у ле́тнія ночы, не́калькі чаек, кулікаў ды інш. З большых птушак найчасьце́й спаткаем на балоце шэрую чаплю. Да балотных-жа птушак трэба адне́сьці і бусла (бацяна—Ciconia alba), які аднак гнёзды сваё робіць на стрэхах ды дрэвах каля будынкаў. Бусел дале́й на ўсход за Беларусь ня йдзе́: ў Маскоўшчыне яго ўжо няма. Шмат ёсьць у нашых балотах дзічыны з смачным мясам, на якую старанна палююць. Найважне́йшыя з такіх птушак дзікія качкі, якіх усюдых ёсьць шмат, слонкі (вальдшнэпы), якія гне́зьдзяцца больш на поўначы Беларусі, бекасы, ды інш.

Ве́льмі цікавыя для паляўнічых і птушкі нашых хвойных лясоў, з дужа смачным мясам: глушэц, цецярук, рабе́ц, пардва ды інш. У мяшаных лясох большае часьці Беларусі птушыная сям'я значна большая, чым на поўначы. Спатыкаюцца тут кароза (сойка), івалга, дзяцел беласьпінны, сарока, удод, сіваваронка, шпакі, салаўі, шэрая курапатва і шмат іншых пяючых і непяючых птушак.

На палёх спатыкаем найчасьце́й жаваранка, перапёлак, гракоў ды інш. У паўднёва-заходнюю Беларусь заходзіць вялікая стаповая птушка дрохва.

Ў рэках і асабліва ў вазёрах Беларусі жыве́ багатае рыбнае насяле́ньне, ўсяго больш 40 відаў. Апрача звычайнае і ўсюдых спатыканае рыбы, як шчупак, вокунь, плотка, ме́нь, уюн і інш., водзяцца ў большых нашых рэках, у Дняпры, ды Прыпяці—асятры, сьце́рлядзі, ды іншыя марскія рыбы. Ў беларускіх вазёрах жывуць у значным ліку рэдкія рыбы, як сялява, ўстынка, се́я, сіг, а ў быстрых рэчках на захадзе Беларусі шмат ласосяў. Усё гэта невялікія рыбы, а вызначаюцца сваім смакам.

Спаміж **кузурак** у Беларусі асабліва шмат відаў, зьвязаных з ле́сам. Важнае значэньне маюць жукі-караеды ды іншыя шкоднікі дрэваў, ад якіх моцна це́рпяць нашыя лясы, гароды і палявыя культуры. Ў балотах уле́тку разводзіцца бязьме́ры камароў, мошак, аваднёў, ды інш. кузурак, якія не даюць спакою людзям і жывёлам. Мяйсцамі, відаць, пашыраны і малярыйны камар; там насяле́ньне моцна це́рпіць ад трасцы (малярыі). Аднак гэты камар далёка ня так пашыраны ў Беларусі, як можна было-б спадзявацца па яе́ балоцістасьці.

---

§ 27. БЕЛАРУСЬ, ЯК ФІЗЫЧНА-ГЕОГРАФІЧНАЯ СУЦЭЛЬНАСЬЦЬ.

Апісуючы паасобныя праявы беларускае прыроды, мы ўжо зьвярталі ўвагу на іх характэрныя асобнасьці, якія дазваляюць выдзеліць Беларусь з паміж акружаючых яе́ краёў ў асобную фізычна-географічную краіну. Каб характар гэтае краіны і яе́ суцэльнасьць ляпе́й вырысоўваліся перад нашымі вачамі, прыпомнім важне́йшыя з гэтых адзнакаў.

Паве́рхня Беларусі тым адрозьнюецца ад паве́рхні Маскоўшчыны, што мае агульны спад на захад, часткаю на паўдня, што пакрытая яна ў значнай ме́ры морэннымі ўзгор'ямі, або зьяўляецца саўсім асобнаю пале́скаю нізінаю. З другога боку яна значна вышэйшая за ўсе́ суме́жныя заходнія нізіны. Асабліва характэрна для Беларусі разнароднасьць паве́рхні на самых невялікіх адле́гласьцях, частая зьме́на краявіду, чаго мы не пабачым ні ў аднавобразным украінскім стэпе, ні ў надбалтыцкіх і літоўскіх нізінах, ні ў безгранічных прасторах плоскіх узвышшаў Маскоўшчыны. Стаіць гэта, як мы ве́даем, у зьвязку з вялікаю стракатасьцяю нашых грунтоў, якая нідзе́ ў нашых суседзяў гэтак рэзка ня выяўлена; вызначаецца Беларусь яшчэ перавагаю лёгкіх грунтоў. Абе́дзьве гэтыя пры́меты адрозьнююць нашыя грунты ад чарназёмных грунтоў Украіны ды цяжкіх літоўскіх грунтоў. Грунты Маскоўшчыны гэтак сама больш цяжкія і халодныя; сярод іх ве́льмі значную ролю йграюць падзолы. Беларускія грунты ёсьць у большасьці прадоўжаньнем грунтоў Паўночна-няме́цкае і Польскае нізінаў і маюць з імі шмат супольнага.

Гэтае-ж самае трэба сказаць і аб расьліннасьці Беларусі, перад усім аб гэтак пашыраных і ў нас, і ў нашых заходніх сусе́дзяў хваёвых барох. Беларуская расьліннасьць наагул вызначаецца сваёю буйнасьцяю і багацьцем. Беларускія мяшаныя лясы і травяныя балоты робяць з Беларусі саўсім асобную расьлінную краіну. Як заходнія мяшаныя лясы, так і мяшаныя лясы Маскоўшчыны адрозьнююцца ад беларускіх складам пародаў; галоўнае-ж, што нідзе ў паясе́ мяшаных лясоў ле́с не займае такога пануючага палажэньня ў краявідзе, такіх прастораў, як ў Беларусі. І ў Маскоўшчыне ў паясе мяшаных лясоў і на Захадзе лясоў пазаставалася мала: іх зьніштожылі растучыя ме́сты, дый густое насяле́ньне; ў нас яшчэ на дзесяткі вёрст цягнуцца пушчы, а на паўдні, ў Пале́сьсі, лясная стыхія яшчэ пануе ў прыродзе, мала што ме́нш, чым у старадаўнія часы. Ў гэтыя вялікія нашыя лясы сабралася выгнаная адусюль зьвярына, на якую мы бязумоўна багаце́йшыя ад ўсіх нашых сусе́дзяў.

Вялізныя лясы й балоты ствараюць натуральныя ме́жы, дзе́лячыя Беларусь ад сусе́дніх краёў, асабліва ад Украіны, Польшчы і Маскоўшчыны. Гэткай самай мяжою трэба лічыць і зрэзаны вазёрамі ды ўзгор'ямі морэнны край на поўначы.

Аб асобнасьці беларускага клімату досіць ужо гаварылася: ён вызначаецца сваёю сувязяю з Захадам, з акеанам; з другога боку ён ужо значна больш контынэнтальны, чым клімат заходніх краёў. Выразныя кліматычныя ме́жы адзяляюць Беларусь ад Польшчы, ад Украіны і ад Маскоўшчыны.

Паасобныя часткі Беларусі найбольш можа зьвязуюцца ў адну суцэльнасьць се́ткаю рэкаў. Гэтая-ж се́тка і вызначыла ме́жы Беларускага прастору. Беларусь займае цалком ве́рхнія часткі вадазборнікаў трох вялікіх рэк: Дняпра, Дзьвіны і Нёмна,

а значная частка яé мéжаў ідзé прыблізна па вададзéлам гэтых рэк. Вялікі-ж эўропэйскі вададзéл перасякае Беларусь дыяганаляю праз самую яé сярэдзіну і якраз у Беларусі найбалéй зьніжаецца. Яго праразаюць шмат дзе глыбокія лядавіковыя даліны і прасторы даўнéйшых ды сучасных вазёраў; дзякуючы ім сыстэмы двух мораў зьвязуюцца ў Беларусі ў адну рачную сéтку, і сувязь гэтая выяўляецца папракопаванымі ў нéкалькіх мяйсцох каналамі. Такія-ж каналы ды лядавіковыя даліны вяжуць нашыя рэкі з іншымі рэкамі Захаду; з вадазборнікам-жа Касьпійскага мора, гэткае сувязі няма: паміж Беларусяю й Маскоўшчынаю ляжыць выразная гідрографічная мяжа. Але ад заходніх і паўднёвых краёў, з якімі Беларусь зьвязана рэкамі, яé адрозьнюе в а д а п а д з é л ь н а е п а л а ж э н ь н е, якое перад усім накладае свой знак на краявіды Беларусі, робячы іх непадобнымі да краявідаў прыкл. Латвіі, ды наагул прыморскіх краёў, якое гэтак моцна адбіваецца на беларускай гісторыі.

Здавалася-б, што беларускі народ, займаючы такое выгоднае палажэньне на важнéйшым рачным вузьлé Ўсходняе Эўропы павінен-бы быў вырасьці ў моцную дзяржаўную сілу ды ймкнуцца, каб апанаваць прасторы, ляжачыя пры вусьцях сваіх рэк. У досьвітках беларускае гісторыі мы падобны рух і бачым. Дзякуючы яму беларускі прастор пашырыўся на захад па Нёмну і Бугу аж да сучасных мéжаў Беларусі, а па Дзьвінé—яшчэ ніжэй. Завaладаць вусьцямі Нёмна і Дзьвіны беларусы аднак не пасьпéлі: тамака яны ўжо спаткалі дужэйшых конкурэнтаў, нéмцаў,—і мусілі адступіць. У іншых кірунках беларуская колёнізацыя йшла мéнш энэргічна; тут беларусы толькі займалі да канца рачныя вадазборнікі, часткі якіх ужо імі былі занятыя ўпéрад. Адрэзаная ад мора Беларусь траціць магчымасьць мéць шырокія зносіны з сьвéтам ды йграць значную ролю ў сусьвéтным жыцьці. Гэта было адным з рэзультатаў вадападзéльнага палажэньня Беларусі.

Гэтыя асобнасьці прыроды Беларусі кладуць свой знак на ўсё яé жыцьцё і дазваляюць нам гаварыць аб Беларусі, як аб асобнай фізычна-географічнай краіне, аб прыроднай аснове, на якой разьвіваўся беларускі народ. Пэўныя розьніцы паміж прыродаю асобных частак Беларусі ня толькі не перашкаджаюць, а навет памагаюць злучэньню іх усіх у адзіны нацыянальны прастор, дазваляючы абмéн вытворамі прыроды і гаспадаркі. Дый наагул розьніцы гэтыя не нагэтулькі значныя, каб перашкаджаць суцэльнасьці Беларусі.

Мéрны, здаровы клімат, багацьце і буйнасьць жывое прыроды, featurenароднасьць краявіду і выключна шырокае разьвіцьцё вадзяных шляхоў ствараюць у Беларусі вéльмі спрыяючыя варункі для разьвіцьця народу. Але гістарычныя і палітычныя прычыны не далі беларусам магчымасьці скарыстаць з гэтых варункаў. Географічнае палажэньне Беларусі на мяжы Ўсходняе і Заходняе Эўропы ў сваé часы вéльмі спрыяла разьвіцьцю гандлю

ў Беларусі; але яно-ж было прычынаю яé дальнéйшых няшчасьцяў. На прасторах Беларусі адбывалася і да нашага часу адбываецца векавая барацьба паміж Усходам і Захадам, руйнуючы нашую гаспадарку, дэмаралізуючы грамадзкае і нацыянальнае жыцьцё, не даючы магчымасьці беларусу стаць на сваé ўласныя ногі.

З кожным сталéцьцем, аднак, барацьба цывілізацыяў прыймае ўсё больш спакойныя формы, а мéжы народаў робяцца выразьнéйшымі і трывалéйшымі, нявыгоды-ж географічнага палажэньня зьніштажаюцца дарогаю вольных міжнародных умоваў. На даўнéйшых арэнах бітваў спатыкаюцца народы для абмéну культурнымі вартасьцямі. Старыя ваéнныя шляхі пакрысé зарастаюць зялёнаю травою. Прыйдзе пэўне час міру і спакойнае творчае працы і для Беларусі. Калі Беларускі Народ, увабіраючы ў сябé ўплывы розных культураў і цывілізацыяў, патрапіць пераравіць і пагадзіць іх у сваёй істоце, дык зробіцца ён важнéйшым зьвяном у сусьвéтнай чарадзé народаў, вогнішчам агульналюдзкае культуры. Да гэтага вядзé ў роўнай мéры і географічнае палажэньне яго краю і поўная цяжкіх дазнаньняў ягоная гісторыя.

Зьмест 1-га выпуску.

Стр.

Прадмовы . . . . II—III.

УСТУП.

§ 1. Географія Бацькаўшчыны . . . . 1.
§ 2. Карта Беларусі . . . . 2.
§ 3. Прастор і насяле́ньне Беларусі ў параўнаньні з іншымі краямі . . . . 4.
§ 4. Адміністрацыйны і палітычны падзе́л Беларускае Зямлі 6.

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ (ФІЗЫЧНАЯ ГЕОГРАФІЯ).

I. Выгляд паве́рхні зямлі.

§ 5. Агульчыя ўвагі аб прыродзе Беларусі . . . . . . 8.
§ 6. Важне́йшыя тыпы беларускіх краявідаў . . . . . . 9.
§ 7. Лядавіковы пэрыод гісторыі нашае стараны . . . . 12.
§ 8. Беларусь у старэйшыя геолёгічныя эпохі . . . . . 18.
§ 9. Ўзвышшы Беларусі . . . . 20.
§ 10. Заходнія ўзвышшы . . . . 22.
§ 11. Паўночна-ўсходнія ўзвышшы . . . . 29.
§ 12. Нізіны Беларусі . . . . 35.

II. Клімат Беларусі.

§ 13. Кліматычныя ўплывы. Вятры . . . . 41.
§ 14. Тэмпэратура паве́тра . . . . 43.
§ 15. Паве́траныя ападкі . . . . 48.
§ 16. Поры году ў Беларусі . . . . 51.

III. Абводненьне Беларусі.

§ 17. Беларускія рэкі . . . . 54.
§ 18. Вадазборнік Чорнага Мора . . . . 58.
§ 19. Вадазборнік Балтыцкага Мора . . . . 66.
§ 20. Гістарычнае значэньне рэкаў . . . . 79.
§ 21. Вазёры . . . . 80.
§ 22. Балоты . . . . 86.

IV. Жывая Прырода.

§ 23. Грунты Беларусі . . . . 91.
§ 24. Расьліннасьць Беларусі . . . . 95.
§ 25. Паходжаньне расьліннасьці ды ме́жы пашырэньня расьлінаў у Беларусі . . . . 106.
§ 26. Сьве́т жывёлаў . . . . 110.

---

§ 27. Беларусь, як фізычна-географічная краіна . . . . 113.

Друкарня „Віленскага Выдавецтва“ Б. Клецкіна, Вільня, М.-Сцяпанаўская, 23.

OKÓLNIK